

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

**ЗБРОЙНЕ НАСИЛЛЯ,
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА
І КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ
ВИМІР**

Колективна монографія

*За загальною редакцією
доктора педагогічних наук, професора В. С. Курила*



Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Рецензенти:

Сисоєва С. О. – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, академік-секретар Відділення філософії освіти, загальної та дошкільної педагогіки НАПН України;

Раєвська Я. М. – доктор психологічних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту психології та соціальних наук, завідувач кафедри психології ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»;

Закіров М. Б. – доктор політичних наук, доцент, завідувач відділу політологічного аналізу Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

*Рекомендовано до друку вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 3 від 27 вересня 2024 року)*

Монографія містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021

Збройне насилля, національна безпека і критичне мислення: 3-41 теоретико-методологічний вимір : колективна монографія / за заг. ред. В. С. Курила ; Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2024. – 384 с.

ISBN 978-617-554-334-4

У монографії наведено теоретико-методологічне обґрунтування комплексної наукової проблеми збройного насилля, національної безпеки і критичного мислення в контексті сучасної російсько-української війни: представлено структурно-теоретичний аналіз збройного насилля та національної безпеки шляхом концептуалізації феномену збройного насилля, обґрунтування нової парадигми національної безпеки, переосмислення інституційно-функційного наповнення національної безпеки України в умовах війни РФ проти України; розкрито інформаційно-психологічний вимір російсько-української війни, нових стратегій суверенізації і контрсуверенізації в інформаційному просторі України воєнної доби; визначено сутність критичного мислення громадян як ментальної зброї та інструменту інформаційно-психологічного спротиву в російсько-українській війні; розкрито методологічні, психолого-педагогічні та технологічні засади формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни.

Монографію призначено для наукових, науково-педагогічних та педагогічних працівників, здобувачів освіти, аспірантів, докторантів, а також усіх, хто цікавиться проблемами сучасних війн.

УДК [341.322+351.862+159.955-028.43]:355.01((470+571):(477))

© Колектив авторів, 2024

© Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. СТРУКТУРНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ І НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	7
1.1. Концептуалізація збройного насилля	7
1.2. Рефлексія теоретичної парадигми національної безпеки в умовах російсько-української війни	74
1.3. Переосмислення інституційно-функціонального наповнення національної безпеки України в умовах збройного насилля	98
Висновки до першого розділу	123
РОЗДІЛ 2. ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: СУТЕСТЯ ТА КОНТРСУТЕСТЯ	125
2.1. Інформаційно-психологічні виклики російсько-української війни й інформаційно-психологічна безпека особистості	125
2.2. Резистентність до маніпулятивного впливу і резильєнтність особистості	143
2.3. Сутестя і контрсутестя в інформаційному просторі України воєнної доби	160
2.4. Соціально-психологічні особливості певних категорій осіб, які постраждали внаслідок війни рф проти України	181
Висновки до другого розділу	224
РОЗДІЛ 3. КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК МЕНТАЛЬНА ЗБРОЯ ГРОМАДЯН У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ	227
3.1. Філософсько-світоглядні погляди на сутність поняття «критичне мислення»	227
3.2. Методологічна засади формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни	252
3.3. Психолого-педагогічні засади формування критичного мислення громадян	276
3.4. Технологія формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни	323
Висновки до третього розділу	335
ВИСНОВКИ	338
ЛІТЕРАТУРА	341
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ	382

ПЕРЕДМОВА

У ХХІ столітті людство вступило в суспільство нового типу – інформаційне суспільство, що його вчені розглядають як наслідок глобальної соціальної революції, вибухового розвитку й конвертації інформаційних і комунікаційних технологій; системний, потужний чинник політичної й суспільно-економічної модернізації, соціогуманітарного розвитку країн, створення конкурентоспроможних економік, забезпечення оптимальних умов людського розвитку, запровадження ефективних демократичних процедур. Разом з тим, дослідники відзначають, що бурхливий розвиток і поширення інформаційних технологій спричинили й значні ризики, пов'язані передусім з безпекою держав, суспільств і громадян.

Справжньою загрозою для сучасного світу стали війни нового типу, що поєднують у собі збройне насилля й інформаційну агресію, призводять до етнополітичних розколів, втрати суверенності й цілісності держав, ураження індивідуальної та масової свідомості частини населення, зміни його поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів і, як наслідок, поведінки. Найактуальнішим прикладом сучасної війни може слугувати збройний конфлікт, розв'язаний РФ проти України у 2014 році, який переріс у повномасштабну війну в 2022 році та спричинив втрату цілісності України.

Сучасна російсько-українська війна поставила в «глухий кут» соціогуманітарні науки, які покликані безперервно виробляти знання й стратегічні уявлення про суспільство, минуле, сьогодення й майбутнє; мають вирішальне значення для розбудови, розуміння, поліпшення основ демократії; допомагають знайти відповіді на екзистенційні питання, питання загального добробуту, глобальної стабільності й миру; забезпечують знання й досвід для розв'язання конфліктів і досягнення миру шляхом переговорів, співпраці й спілкування; роблять важливий внесок у розуміння місця людини в сучасному світі; пропонують

людині й суспільству гуманістичний і цілісний підхід до вирішення проблем тощо (Тарасенко, 2023).

Роками відпрацьовані теорії, концепції, методології виявилися неспроможними пояснити глобальні, національні, суспільні й особистісні деформації, що їх спричинила війна. Ще більш болісною стала невизначеність перспектив і шляхів виходу з цієї ситуації.

У контексті викликів війни неминучим став перегляд у різних наукових галузях деяких парадигм і фундаментальних досягнень, які раніше слугували загальноновизнаними зразками, прикладами наукового знання, методологією дослідження суспільних явищ і проблем.

З початком війни в науковий обіг увійшли поняття «збройне насилля», «інформаційна агресія», «національна безпека», «критичне мислення», які набули специфічності в умовах сучасної війни, проте на сьогодні ми так і не маємо ґрунтового їх пояснення. Саме тому теоретико-методологічне обґрунтування цих феноменів в умовах російсько-української війни стало метою і змістом цього монографічного дослідження.

Пропонована монографія складається з трьох розділів і в логічній послідовності розв'язує комплексну наукову проблему збройного насилля, інформаційної агресії, національної безпеки і критичного мислення в контексті сучасної російсько-української війни.

У першому розділі розкрито концептуальні засади збройного насилля, здійснено термінологічний аналіз дотичних до нього понять (насилля, війна, воєнний конфлікт, тероризм, агресія, геноцид, громадянська війна та ін.) з метою семантичного уточнення досліджуваного явища шляхом визначення спільних і специфічних ознак.

Другий розділ присвячено обґрунтуванню інформаційно-психологічного виміру російсько-української війни, нових стратегій сугестії і контрсугестії в інформаційному

просторі України воєнної доби; розкриттю соціально-психологічних особливостей деяких категорій осіб, які постраждали внаслідок війни РФ проти України; прогнозуванню шляхів формування резильєнтності особистості в умовах збройного насилля й маніпулятивного впливу ворога.

Кульмінацією монографічного дослідження є *третій розділ*, у якому розкрито феномен критичного мислення громадян як ментальної зброї та інструменту інформаційно-психологічного спротиву в російсько-українській війні. Також на основі теорії багаторівневої методології й комплексу наукових підходів (аксіологічного, культурологічного, системного, синергетичного, діяльнісно-рефлексійного, компетентнісного, технологічного, герменевтичного) обґрунтовано методологічні, психолого-педагогічні й технологічні засади формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни.

Наукове осмислення феноменів «збройне насилля», «інформаційна агресія», «національна безпека», «критичне мислення» в умовах російсько-української війни, представлене в монографії, допоможе читачеві переосмислити ці складні явища, знайти відповіді на запитання, розібратися в заплутаному інформаційному просторі, сформуванню образу майбутнього України і власного майбутнього в прогресивній світовій спільноті.

Монографія також може бути використана в освітньому процесі закладів освіти різного рівня для опрацювання російсько-української воєнної тематики, виховання молодого покоління українців для збереження, відновлення, сталого й інноваційного розвитку країни в повоєнний час.

РОЗДІЛ 1

СТРУКТУРНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЗБРОЙНОГО НАСИЛЛЯ І НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Концептуалізація збройного насилля

Повномасштабна агресія росії проти України та інформаційний вплив, що її супроводжує, актуалізували проблему наукового, сутнісно-термінологічного аналізу збройного насилля. Розуміння сутності збройного насилля, категорії, що вочевидь об'єднує такі феномени, як війна, воєнний конфлікт, тероризм, громадянська війна тощо, надасть вагомі аргументи у протидії інформаційній агресії російської федерації. Розкриття заявленої теми також сприятиме поглибленню й деталізації вивчення процесів, у які була втягнута наша держава з 2014 р. і з 2022 р. Зрозуміло, що результативність зазначеного безпосередньо пов'язана з використанням науково аргументованого категоріального апарату. Окрім того, усе це надасть додаткові можливості для розроблення інформаційного складника програм реінтеграції окупованих територій після перемоги й відновлення територіальної цілісності України.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях Л. Гумпловича (Gumplowicz, 2001), М. Вебера (Вебер, 1998), Х. Арендт (Arendt, 1970), Д. Галтунга (Галтунг, 1995), Т. Гарра (Gurr, 1974), А. Бобрової (Боброва, 2005), О. Балацької (Балацька, 2018), О. Меженської і С. Вовк (Меженська & Вовк, 2017) та ін. Сутність феноменів «насилля», «соціальне насилля» і «політичне насилля», що дозволяють поглибити аналіз заявленої проблеми, витлумачено у словниках і довідковій літературі (Національна академія державного управління при Президентіві України, 2011, с. 537); (Шемшученко, Бабкін

& Горбатенко, 2004); (Ткач & Костів, 2012); (Шляхтун, 2005), однак комплексної роботи, присвяченої сутнісно-термінологічному аналізу феномену «збройне насилля» поки що не існує.

Розкриття сутності поняття «збройне насилля» вимагає аналізу базового поняття «насилля». Зрозуміло, що насилля серед людей з'явилося набагато раніше держави й політичної системи як організації суспільства, насилля в середині одного виду характерне й для тваринного світу, однак, за даними антропологів, саме в середовищі протолюддей з їхніми біологічними особливостями насилля багато важило в еволюції людства до сучасного типу. Уважаємо, що ці особливості мають важливе значення й сьогодні, проте вже на більш масштабному рівні.

Узагальнивши результати наукових розвідок зоопсихологів, видатний натураліст К. Лоренц дійшов висновку, що граціальний австралопітек, родоначальник сімейства гомінідів, був обмежений у природних орудитах убивства й, відповідно, не мав надійного механізму інстинктивного гальмування агресії – саме того, що запобігає самознищенню у високорозвинених хижаків, наприклад, левів (Lorenz, 1974). Продовжуючи це положення, зазначимо, що в гомінідів популяціоцентричний інстинкт спочатку був слабким, а інтелект, що стрімко розвивався, взагалі остаточно його нівелював.

У зазначених умовах стада *Homo habilis* (людина уміла), які, з одного боку, уже не мали природних механізмів гальмування внутрішньовидової агресії, а з іншого – мали потужні інструменти для вбивства собі подібних, були фактично приречені та йшли шляхом самознищення. Так, гострим іклам лева протистоїть міцна шкіра суперника (за винятком випадків, коли дорослі представники вбивають чуже потомство). Череп гомініда, навпаки, легко пробивається каменем, палицею або гострою кісткою (А. Бадер, 2020d, с. 8). Унаслідок лише деяким зі стад *Homo habilis* (можливо, єдиному) пощастило вижити, що поклало початок новому етапу еволюції людства.

Спираючись на результати досліджень в археології, етнографії, психології та нейрофізіології, деякі вчені пов'язують ці еволюційно важливі зміни з клінічними зрушеннями в психіці ранніх гомінідів порівняно з їхніми тваринними предками. Справді, за умови невідповідності інстинктивного гальмування штучних можливостей і знаряддями агресії баланс міг бути відновлений тільки завдяки позаприродним, соціально-психологічним регуляторам поведінки (Pfeiffer, 1982); (Meyer, 1966); (Nazaretyan, 2005).

Указані протиприродні регулятори сформувались і закріпились у стадах протолюдей, де переважали психастеніки з порушенням генетично закріплених форм поведінки й надзвичайною пластичністю мозку (Pfeiffer, 1982); (Meyer, 1966). Ці особливості почали формувати зачатки анімістичного мислення, а неприродно розвинена уява сприяла становленню страхів щодо мертвого тіла та приписуванню йому властивостей живого. Померлий родич ставав об'єктом найінтенсивніших фантазій і страхів, оскільки від нього очікували непередбачуваних, обов'язково лихих дій. Зазначимо, що подібні уявлення, доповнені «компенсаторною некрофілією», властиві й сучасним тубільцям (Nazaretyan, 2005, р. 98). Ще одним доказом названої позиції є поширені ритуали щодо мертвих (наприклад, зв'язування ніг) і недоцільна, з біологічного погляду, турбота стосовно хворих і поранених родичів у стадах ранніх людей.

На основі наведених фактів доходимо висновку, що невротичний страх перед мстивим мерцем був першим штучним обмежувачем внутрішньогрупових убивств. Некрофобія втримала ранніх гомінідів від самознищення й стала тим зерном, з якого з плином часу зросло розгалужене дерево духовної культури людства. Фактично протиприродна легкість взаємних убивств, не компенсована відповідним інстинктивним гальмуванням, задала лейтмотив соціальної історії. Життєздатність гомінідів, зокрема, звичайно, і неантропів (*Homo sapiens*)

багато в чому залежала від того, наскільки інструментальні можливості врівноважувались штучними механізмами стримування агресії (Nazaretyan, 2005, р. 98–101).

З огляду на розкриття поставленої проблеми, а саме пошук сутності збройного насилля, важливими є кілька висновків. По-перше, за названих причин людина не має інстинктивних запобіжників внутрішньовидового насилля. По суті, для нас характерна легкість взаємних убивств, запобіжником тут є не інстинкт, а норми духовної культури. Уважаємо, зазначені культурні стопори не можуть бути абсолютними. Вони, на відміну від інстинктивних, спрацьовують не в усіх ситуаціях і стосовно не всіх індивідів. По-друге, інструментальні можливості насилля мають бути врівноважені відповідними штучними механізмами стримування агресії. А, отже, поява якісно нових знарядь убивства, за умови неналежного рівня духовної культури, неодноразово призводила до сплесків збройного насилля у світі.

Так, якщо заборона міжособистісного насилля з періоду дикості й до сьогодення закріплена в культурах практично всіх народів світу, то міжплемінне насилля було припустимим. З кардинальною зміною суспільних взаємовідносин, пов'язаних з появою ранніх держав, насилля почали використовувати як знаряддя для реалізації волі на внутрішньодержавному й міждержавному рівнях. У подальшому, з ускладненням соціальної та політичної системи й появою та розвитком правової, знаряддя нав'язування волі урізноманітнюються. Узагальнено їх можна звести до поняття «соціальне насилля». На нашу думку, задля розширення розуміння сутності насилля й виявлення значення збройного насилля важливим є аналіз здобутків учених, які досліджували більш глибоке поняття соціального насилля.

Наукова категорія «насилля» почала оформлюватися лише в другій половині ХІХ ст. Л. Гумплович, Є. Дюринг і К. Каутський уважали насилля першорядним чинником

у всіх соціально-політичних явищах і процесах як минулого, так і сучасності. По суті, напрацювання названих авторів перетворили вчення про насилля на наукову теорію. Л. Гумплович стверджує: «Історія не надає нам жодного прикладу, де б держава виникала не за допомогою акту насилля, а як-небудь інакше. Крім того, це завжди було насиллям одного племені над іншим. Воно полягає в тому, що держава сконструйована як панування сильного над слабким і визнає такий стан владарювання даними самою природою» (Gumplowicz 2001, р. 373).

Продовжували й розвивали цю концепцію класики марксизму, зокрема Ф. Енгельс, а згодом і В. Ленін. Сутність марксистського вчення полягала в боротьбі протилежностей. Так, розвиток природи, суспільства й пізнання відбувався, на думку представників цієї школи, як зіткнення різних полярностей. Додамо, що вже згадуваний нами К. Лоренц уважав агресію й насилля віковою захисною й адаптивною властивістю як тварин, так і людей (Lorenz, 1974). На Заході розвиток указаних теоретичних позицій до другої половини ХХ ст. склав основу окремої наукової дисципліни – валеїнсології, у межах якої насилля вивчають за соціологічним, психологічним, юридичним і міжнародним напрямками.

Німецько-американська дослідниця Х. Арендт указує на важливу деталь у сфері аналізованого феномену: насилля за його природою є не більше, ніж знаряддя; як усякий засіб, воно незмінно потребує наявності певної скеровувальної мети, що є одночасно і його виправданням. Таке розуміння, однак із зосередженням уваги на економічному чиннику, представлене в роботах Ф. Енгельса. На думку авторки, насилля – це засіб, а метою, навпаки, є економічна вигода (Arendt, 1970).

У науковій літературі є вузьке й широке трактування соціального насилля. У вузькому розумінні насилля зводиться до фізичного та економічного тиску, що виявляється в тілесних ушкодженнях, убивствах, крадіжках, псуванні майна тощо.

Насилля в широкому розумінні – це обмеження особистісного розвитку шляхом створення зовнішніх перешкод: фізичних, інституційних, інформаційних тощо.

Деталізуючи насилля в широкому розумінні, зауважимо, що воно руйнує суспільну комунікацію та її загально-визнані підстави, сконцентровані в традиціях, звичаях, праві та інших формах культури. Акт насилля – це порушення договору, норми, правила, односторонній вихід за ustalені рамки комунікації. Індивід, який здійснює насилля щодо того, на кого спрямовані його дії, перетинає межу, яку вони раніше зобов'язались не порушувати. Ліквідація людської комунікації у зв'язку з використанням насилля – це тотальний процес, у межах якого одні індивіди, групи людей або спільноти нав'язують себе, свою мету іншим заради підкорення їх собі. Водночас формується переконання, що перші є кращими за інших і мають право так учиняти (А. Бадер, 2020d, с. 11).

Існує безліч понять насилля, розроблених багатьма вченими – представниками психологічної теорії агресії, етики, кримінального права, теорії держави тощо (Національна академія державного управління при Президентіві України, 2011, с. 537); (Шемшученко, Бабкін & Горбатенко, 2004); (Ткач & Костів, 2012); (Шляхтун, 2005). Під час системного вивчення цих понять окреслюють дві основні групи чинників з домінантними характеристиками – або фізично-психологічними, або всеосяжними структурними. Психологи трактують насилля як безпричинну, імпульсивну, ірраціональну, непомірну агресію. Такі визначення є неповними й дискусійними: вони не охоплюють змісту поняття в усій його повноті, а скоріш ідентифікують конкретний вид насилля. Правознавці й політологи розуміють насилля переважно як державний вплив (що спирається на право й обмежений правом) і як дію, спрямовану на навмисне заподіяння шкоди. Сьогодні суспільствознавці здійснюють пошук третього поняття насилля, що стало би більш операційним і точним. Таким вважаємо

поняття так званого системного насилля, що показує місце насилля в соціальній системі засобами соціологічної теорії (Pfeiffer, 1982, p. 97).

Якщо йти шляхом, який окреслив основоположник структурно-функціонального напрямку Т. Парсонс, можна припустити, що носієм насилля є сама соціальна система. Продовжуючи цю думку, ми вважатимемо систему комунікацій соціальною системою (Н. Луман), яка доступна спостерігачеві лише через дію. Комунікація сама керує собою й за допомогою асиметризації відтворює себе. Тоді насилля можна розглядати як комунікацію дій або реакцію на дії. Інакше кажучи, насилля вбудоване в систему суспільства й саме собою є не що інше, як система. Додамо, що в економіці, науці, мистецтві, релігії комунікацію здійснюють зазвичай без застосування насилля. У політичній підсистемі спостерігаємо іншу ситуацію: тут очевидна постійна загроза застосування насилля. Одночасно влада шукає шляхи своєї легітимації не через приведення в дію загрози насилля, а через комунікацію (А. Бадер, 2020g, с. 97).

Очевидно, що в зазначених тезах окреслилось протиріччя: насилля розуміють як комплексне явище, вбудоване в соціальну систему; одночасно зазначають, що правова, економічна й деякою мірою навіть політична система спрямовані на виключення насилля, його заміну іншими механізмами. На нашу думку, розв'язання зазначеного протиріччя полягає в деталізації сутності структурних компонентів аналізованого феномену. На цьому етапі нашої розвідки можемо однозначно констатувати, що частиною широкого поняття «соціальне насилля» є також доволі широке явище політичного насилля. Тож перед нами стоїть завдання з'ясувати сутність політичного насилля й виявити його види.

Для пошуку сутності феномену «політичне насилля» актуальними є результати розвідок Х. Арентс. Дослідниця уважала що, за грецькою й римською традиціями, які заклали основу Західної цивілізації, влада ототожнювалась не з силою,

а з правом і законом і була спрямована на нівелювання панування одного індивіда над іншим. Безпосередньо греки асоціювали політику зі свободою від тиранів. Отже, основою відносин панування й підпорядкування є зовсім не насилля (Arendt, 1970).

Цілком зрозуміло, що марксизм відстоює кардинально протилежну позицію: зосереджує увагу на ролі насилля в політичній сфері й уважає несправедливі економічні відносини його першопричиною. В. Ленін розширює роль зазначеного феномену та стверджує, що кожна держава – це застосування насилля, різниця полягає лише в тому, застосовують це насилля проти експлуатованих чи проти експлуататорів. З подібних позицій розглядав насилля й М. Вебер. Дослідник вважав, що на насиллі ґрунтується будь-яка держава. У вказаному контексті він писав, що держава «є відносинами панування людей над людьми, що спирається на легітимне ... насилля як засіб» (Вебер, 1998)

З аналізу наведених позицій розуміння сутності політичного насилля стає очевидною строкатість підходів до цієї проблеми, що ускладнює формулювання терміна аналізованого явища. Наведемо кілька поширених дефініцій. Л. Левченко у своєму визначенні політичного насилля вважає головним примус. На думку дослідника, «політичне насилля – це примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою заволодіння владою, насамперед державною, її використання, розподілу, захисту» (Левченко, 2008, с. 18). Підсумовуючи розлогий аналіз сутності й дефініцій політичного насилля, О. Балацька зазначає, що «насилля є інструментом досягнення політичних цілей. І саме в цьому сенсі воно є універсальним і, певною мірою, затребуваним будь-якою владою» (Балацька, 2018, с. 39). На нашу думку, захоплення державної влади – це основна мета, а боротьба за допомогою політичного насилля – засіб досягнення цієї мети.

З метою деталізації сутності політичного насилля й виявлення місця збройного насилля як його компонента проаналізуємо наявні типології цього феномену. Один із найвідоміших

дослідників політичного насилля Д. Галтунг виділяє три його типи: пряме, структурне й культурне. Пряме насилля має точного адресата й конкретно визначене джерело походження. Структурне вбудоване в соціальну систему. «Людей не просто вбивають за допомогою прямого насилля, але також їх убиває соціальний лад», – зазначав Д. Галтунг. Основне завдання культурного насилля – легітимація й легалізація перших двох типів насилля (Галтунг, 1995, с. 34–38).

Т. Гарр концентрує увагу на внутрішньополітичному рівні, в основі його класифікації – державницький критерій. Учений виділяє насилля, реалізоване державою та її компонентами, і насилля мас і класів. Насилля держави він зводить до використання сили для запобігання відхилень у поведінці громадян і підтримання внутрішнього спокою. Насилля мас і класів дослідник поділяє на:

- заворушення – відносно спонтанне, неорганізоване політичне насилля зі значною участю мас (страйки із застосуванням насилля, бунти, локалізовані повстання тощо);

- змови – добре організоване політичне насилля з обмеженою кількістю учасників (організовані політичні замахы, тероризм, партизанські війни невеликого масштабу, заколоти, повстання, перевороти);

- внутрішні війни – добре організоване політичне насилля з широкою участю мас, націлене на знищення режиму або руйнування держави й супроводжуване систематичним насиллям (зокрема широкомасштабний тероризм, партизанська війна, революція) (Gurr, 1974, p. 11).

Поширеною в науковій літературі є класифікація П. Вілкінсона. Дослідник типологізує насилля з огляду на масштаб та інтенсивність цілей і завдань. Відповідно до першого критерію автор розрізняє:

- масове насилля: бунти й вуличне насилля, збройне повстання й опір, революція і контрреволюція, державний або масовий терор і репресії, громадянські війни;

– політичне насилля невеликих груп: ізольовані акти саботажу або атаки на власність, окремі спроби політичних убивств, війна політичних банд, політичний тероризм, партизанські рейди на території іноземних держав.

Відповідно до другого критерію виділено такі типи політичного насилля:

– внутрішньокомунальне (захист групових інтересів у конфлікті з ворожими етнічними й релігійними групами);

– протестне (вияв люті та протесту, може бути використане для того, щоб переконати уряд виправити недоліки);

– преторіанське (використовують для насильницьких змін в уряді);

– репресивне (має на меті придушення реальної або потенційної опозиції);

– супротивницьке (перешкоджає урядовій владі);

– терористичне (має на меті залякування жертв для досягнення політичних цілей);

– революційне й контрреволюційне (мета – або знищити конкретну політичну систему, або захистити її);

– війна (досягнення політичних цілей засобами воєнної перемоги над супротивником) (цит. за: А. Бадер, 2020e, с. 14).

Уважаємо, що типології П. Вілкінсона не вистачає чіткості в розмежуванні окремих видів політичного насилля. Так, за ознакою цілей не зрозумілі підстави розведення преторіанського і супротивницького, репресивного і контрреволюційного насилля.

З аналізу наведених типологій стає очевидно, що їхні автори взяли за основу і схожі, і відмінні критерії. Це призвело до того, що одні класифікації перетинаються, а інші взаємовиключають одна одну. Узагальнивши різні класифікації, виокремлюємо такі види насилля: за сферою дії (внутрішньодержавне і міждержавне); щодо пов'язаності суб'єктів насилля з державною владою (державне і недержавне); за ступенем організованості (стихійне і структуроване);

за кількістю учасників (індивідуальне, колективне, масове); за джерелом ініціативи (оборонне і агресивне); за масштабом (одиничне і масове); за інтенсивністю (високе, середнє, низьке); за соціальною характеристикою суб'єкта насилля (соціально-класове, етнічне, релігійне); за спрямованістю і глибиною соціальних наслідків (реформістське, радикальне, консервативне); за способами дії на об'єкт (демонстративне і інструментальне); за використовуваними засобами (збройне і незброєне).

Існують класифікації, у яких провідним критерієм розподілу політичного насилля на види є форма його реалізації. На цій основі розрізняють збройне і незброєне насилля. До незброєного належать страйки, демонстрації, мітинги (з боку громадян конкретної держави) і такі насильницькі дії, як обмеження й заборона діяльності громадських об'єднань і рухів, уведення надзвичайного стану тощо (з боку держави). А. Боброва поділяє політичне насилля на дві основні категорії – традиційне і нетрадиційне. На думку авторки, у традиційному використовують фізичний примус, щоправда, до нього вона відносить лише тероризм і локальні етнічні війни. Нетрадиційне – зводиться до символічного, інформаційного, психологічного насилля, а також консцієнтальної війни, що її реалізують без використання фізичного примусу (Боброва, 2005, с. 12).

На нашу думку, класифікація політичного насилля за критерієм застосування зброї є цілком виправданою. Наведений аналіз сутності політичного насилля демонструє, що дослідники визначають масштаби цього явища кардинально по-різному. Деякі автори вочевидь перебільшують його роль у функціонуванні суспільства, розглядаючи політику або переважно як сферу насилля, або взагалі цілком виводячи її з насилля.

Натомість, згідно з договірною теорією, яка є основою багатьох сучасних концепцій і навіть державних доктрин,

внутрішнє політичне насилля – це, по суті, усвідомлене самообмеження членів державноорганізованої громади. Справді, перебуваючи в певній державі, ми не відчуваємо повсякчасного й тотального насилля над собою. Очевидно, що цей феномен суттєво залежить від форми політичного режиму, однак ми стверджуємо, що навіть у недемократичних країнах населення не відчуває постійного тотального насилля над собою. Згідно з теорією Д. Істона, що стала класичною, на вході в політичну систему існує і як імпульс-вимога, і як імпульс-підтримка, без якого вона також не може функціонувати. До цього слід додати, що громадяни поводяться правомірно внаслідок усвідомленого вибору, конформізму, і лише частина – через страх бути покараним (А. Бадер, 2020е, с. 15, 16).

Загалом, ми не маємо на меті вдаватися до полеміки, яка триває вже понад сто років, щодо ролі насилля в суспільстві, однак акцентуємо на одній дуже важливій у розрізі нашого дослідження деталі. Попри дискусійність феномену соціального й політичного насилля ні в кого не виникає сумнівів, що збройне насилля – це справді насилля. Незаперечним є також те, що збройне насилля суттєво впливає і на функціонування, і на зміну політичних систем. Відповідно, збройне насилля слід характеризувати як граничну, найбільш жорстку форму політичного насилля. Водночас ми висловлюємо гіпотезу, що багато видів соціального, економічного, психологічного неозброєного політичного насилля спрямовані на недопущення збройного насилля, на вирішення порушених проблем без його застосування. Згідно з цією логікою, збройне насилля – це своєрідний антипод до всіх інших його форм.

Теоретична розробленість феномену збройного насилля в науковій літературі вкрай обмежена. Серед робіт, присвячених не окремим видам, а безпосередньо пошуку сутності досліджуваного явища, є лише напрацювання деяких науковців країни-агресора. Ці матеріали ми проаналізували

у своїх попередніх розвідках (А. Бадер, 2020d). Виходячи зі здійсненого аналізу, зазначаємо, що основною формою політичних конфліктів є збройне насилля. Його можна розуміти як особливий засіб і метод соціальної боротьби, граничний, найбільш жорсткий, спосіб примусу іншої сторони шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. Цей вид насилля є специфічною формою примусу з використанням спеціальних матеріальних пристроїв і засобів, що їх застосовують для фізичного знищення живої сили супротивника, його техніки, озброєння й відповідних об'єктів (Вовк, 2014, с. 45).

Отже, збройне насилля слід оцінювати як граничну форму й засіб політичного насилля, що являє собою найвище втілення соціального насилля. Виявляється воно в політичній сфері, основним змістом якої є захоплення, утримання й використання політичної влади, досягнення політичного панування, усебічний вплив на економічні, соціальні, духовні та інші явища й процеси.

За нашими спостереженнями, згадки про насилля в історичних джерелах, починаючи із найдавніших, у більшості випадків були пов'язані з волею й діями можновладців. Тобто фактично, використання насилля в різних його проявах є прерогативою того, хто займає панівне становище в суспільстві, кому належить влада, право й можливість управляти іншими. Відповідно, з моменту його зародження збройне насилля набуло вираженого політичного характеру й зазвичай підкріплювалося відповідним правовим обґрунтуванням і виправданням. Наведену тезу вважаємо важливою, оскільки на цій основі ми конкретизуємо аналізований феномен і відмежовуємо його від інших видів насилля, зокрема кримінального.

Також цілком зрозуміло, що насилля взагалі і збройне зокрема – це явище історичне. Досліджуваний нами феномен проявляється в адекватних сучасності формах, які з часом

продовжують зазнавати модифікацій. Отже, з огляду на зазначене, стає цілком зрозуміло, що на вибір конкретних видів і форм збройного насилля впливають поставлені цілі й завдання, характерні внутрішньодержавні або міжнародні умови, співвідношення сил і засобів; економічні, соціальні, демографічні, військові та інші чинники.

Описати внутрішню структуру збройного насилля можна за аналогією з правовідносинами, власне, як механізм взаємодії певних елементів. Це сукупність суб'єктів (осіб, груп, об'єднань та інших соціально-політичних інститутів); об'єкт насилля; установленний порядок (процедури) дій щодо застосування насилля; конституційно-правові й концептуальні (доктринальні) підстави застосування збройного насилля. Слід додати, що, з одного боку, цей механізм є важливим структурним компонентом політичної системи суспільства, з іншого – сам є чітко визначеною системою взаємодії певних елементів.

Метою збройного насилля можна називати уявний суб'єктом кінцевий результат власних дій з примусу протилежної сторони діяти відповідно до його соціально-політичних інтересів. Зрозуміло, що мета збройного насилля прямо й безпосередньо пов'язана з причинами, які провокують політичний конфлікт і застосування зброї для його вирішення.

У проаналізованих нами раніше дослідженнях фігурує така теза: «З урахуванням того, що насилля однозначно передбачає участь у ньому як мінімум двох сторін, то відбувається це так, що одна з них ініціює застосування збройного насилля, а інша вживає у зв'язку з цим відповідних заходів. Тобто цілі, переслідувані ними, об'єктивно стають протилежними, а використовувані при цьому засоби та методи можуть бути аналогічними. Отже, сторона, що ініціює насилля, однозначно виступає в якості його суб'єкта, а контрсторона, що піддається цьому насильству, може бути визнана його об'єктом» (А. Бадер, 2020d, с. 27).

Ми категорично не погоджуємось із наведеним положенням. З позиції юридичної науки, якщо вважати збройне насилля видом правовідносин, обидві сторони виступатимуть як суб'єкти. Об'єктом, своєю чергою, буде те, з приводу чого виникає конфлікт, – територія, надра, геополітичний статус, етнічні або релігійні протиріччя тощо. З погляду політології суб'єктом політики є свідомий, дієвий учасник політичного процесу. Значною мірою громадяни, їхні об'єднання, уряди й навіть держава загалом можуть стати об'єктом політики за умови неусвідомленої участі в ній, будучи жертвою маніпуляцій, обману й самообману, однак навіть з урахуванням сьогоденішньої специфіки ведення війн, де жертва певний час не розуміє, що проти неї здійснюють агресію, рано чи пізно усвідомлення ситуації все одно відбувається. Отже, підбиваючи підсумки зазначеного, резюмуємо, що всі сторони конфлікту ми вважатимемо суб'єктами збройного насилля, а об'єктами будуть перераховані вище елементи.

До суб'єктів збройного насилля, на нашу думку належать: індивіди, великі й малі соціальні спільноти (соціальні групи, класи, нації, конфесії); політичні інститути (держави, міжнародні організації, політичні партії тощо). Відповідно до статусу ці суб'єкти можуть бути інституційними (формальними), до яких належать посадові особи й державні органи, або неінституційними (неформальними) – громадські діячі, масові громадські організації, рухи тощо, зокрема й злочинні формування. Залежно від місця й ролі в ухваленні воєнно-політичних рішень виділяємо суб'єктів, які вирішують, до яких належать глави держав та урядів, парламентів, військові відомства (міністерство оборони, генеральний штаб, об'єднане командування тощо); дорадчих (ради національної безпеки, консультанти, радники, групи тиску й лобі); здатних забезпечити (наукові й інформаційні центри та організації тощо).

З огляду на вказану логіку стверджуємо, що безпосередні учасники збройних формувань не є суб'єктами збройного

насилля, оскільки їх формують й організують так звані основні суб'єкти тієї чи тієї політичної дії й вони постають у їхніх руках як засіб збройного насилля, а не як суб'єкт.

Відповідно до засобів збройного насилля відносимо спеціально створені суб'єктом насилля збройні формування, а також усе озброєння, яке знаходиться в нього – зброю, бойову техніку, спеціальне обладнання. Ці засоби поділяємо на дві групи: державні, або формально-офіційні, і недержавні, або неофіційні. Перші вважають законними й легітимними. Друга група – незаконні, нелегітимні, оскільки формально вони не мають зв'язку з державою, її волею, вираженою в законах. Постійна потенційна можливість застосування збройного насилля проковує необхідність створення й функціонування належних сил і засобів, сукупність яких утворює військову організацію держави й суспільства. Зрозуміло, що основу цієї організації становлять збройні сили, які є, з одного боку, дієздатним суб'єктом збройного насилля, з іншого – його домінуючим засобом.

Методами збройного насилля вважаємо основні прийоми та способи застосування зазначених засобів. Ці методи поділяємо на два види:

- безпосереднє збройне насилля як відкрите й пряме застосування засобів збройної боротьби;

- опосередковане збройне насилля, що не передбачає відкритого й прямого впливу.

Зрозуміло, що в другому випадку маємо справу із загрозою застосування насилля. Сюди належить приведення збройних сил держави в повну бойову готовність, проведення великих військових навчань і маневрів, створення в безпосередній близькості з державним кордоном контрsub'єкта військових баз або зосередження великих військових формувань, безпосередня присутність певного військового контингенту на території іноземної держави, проведення розвідувальних і подібних операцій і заходів.

Аналіз внутрішньої структури й сутності збройного насилля дозволяє сформулювати визначення цього феномену. Збройним насиллям слід вважати особливий засіб і метод соціально-політичного протиборства, граничний, найбільш жорсткий, ступінь примусу супротивної сторони й підпорядкування її своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування.

Виходячи зі здійсненого аналізу, стверджуємо, що збройне насилля акумулює в собі здатність і можливість держави як основного соціально-політичного інституту ставити перед суспільством завдання й вирішувати їх. Зрозуміло, що першочерговими серед них є ті, що пов'язані із забезпеченням державного суверенітету й національної безпеки. Відповідно, простежуємо безпосередній зв'язок між державним суверенітетом і збройним насиллям: нездатність держави подолати негативні наслідки, викликані застосуванням збройного насилля, свідчать про недостатню самостійність, незалежність державної влади. На нашу думку, ці положення дозволяють розробити класифікацію аналізованого феномена. Як відомо, розрізняють державний суверенітет внутрішній і зовнішній. Отже, ми пропонуємо виділити два великі види збройного насилля – внутрішнє і зовнішнє.

Щодо типологізації зазначених видів на більш конкретні цілком логічно використати вже наявні системи класифікацій, виключивши з них ті види насилля, що їх реалізують без застосування зброї. Узагальнивши наведений матеріал, назвемо такі види внутрішньодержавного насилля:

- бунт, у нашому випадку із застосуванням зброї;
- повстання, що має, на відміну від бунту, організований, більш масовий і відкритий характер;
- політичні зіткнення, до яких відносимо і збройний заколот;
- державний переворот, а також путч, якщо акція організована й реалізована військовими;

– громадянська війна як одна з найбільш масштабних форм внутрішньодержавного насилля, що має інтенсивний, тотальний і зазвичай довготривалий характер;

– партизанська війна, що її ведуть, на відміну від громадянської війни, невеликі загони;

– тероризм;

– репресії і терор як одностороннє насилля з боку держави.

Водночас з цієї класифікації, на нашу думку, слід вилучити тероризм. По-перше, він найчастіше виявляється на міжнародному рівні. По-друге, усередині держави терористичні акції можна розглядати як форми реалізації інших зазначених вище видів внутрішнього збройного насилля. Дискусійним є також виокремлення партизанської війни в самостійну категорію. Спираючись на наші попередні дослідження, цілком обґрунтованим вважаємо розгляд партизанської боротьби як форми громадянської війни. Вочевидь, партизанський рух може бути елементом як громадянської, так і звичайної війни, що ми розглядаємо як вид зовнішнього збройного насилля. Натомість до наведеної класифікації вважаємо за доцільне додати революцію як масштабну форму внутрішньодержавного збройного насилля, що впливає на політичну систему.

До зовнішнього, міжнародного, збройного насилля відносимо такі його типи:

– війна в різних проявах і видах;

– військовий конфлікт;

– агресія;

– міжнародний тероризм;

– геноцид як найбільш масштабна форма одностороннього збройного насилля проти національних, етнічних, расових або релігійних груп (А. Бадер, 2020е, с. 47).

Отже, усі прояви насилля в людському середовищі можна визначити терміном «соціальне насилля». З цього феномену

на основі причетності до державної влади виводимо поняття політичного насилля. Межі розуміння як соціального, так і політичного насилля розмиті. Деякі науковці абсолютизують насилля, а інші звужують вплив зазначеного явища до мінімуму. Водночас очевидно, що збройне насилля є безумовно насиллям. Характеризуємо його як явище політичне – особливий засіб і метод соціально-політичного протиборства, граничний ступінь примусу опонента й підпорядкування його своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. З огляду на види державного суверенітету розрізняємо збройне насилля внутрішнє і зовнішнє. Аналіз сутнісних характеристик кожного з названих видів може стати основою для подальших досліджень.

Сучасний період нестабільності у світі, поява нових форм і методів збройного насилля в міждержавних взаєминах, воєнний конфлікт в Україні 2014 р. і, звісно, повномасштабна агресія рф 2022 р., умови широких можливостей завуальованого застосування збройного насилля актуалізували завдання формулювання точних дефініцій феноменів «війна», «воєнний конфлікт», «тероризм», «агресія», «геноцид». Наприкінці ХХ – протягом ХХІ ст. відбулися політичні події, що їх кардинально по-різному кваліфікують. Одні й ті самі збройні конфлікти цього періоду визначають і як внутрішньополітичні, і як зовнішньополітичні, що надає широкі можливості маніпулювання громадською думкою.

Очевидно, що серед усіх видів зовнішнього збройного насилля, що ми їх виділяємо (війна, воєнний конфлікт, тероризм, агресія, геноцид), саме війна є найбільш масштабним феноменом. Аналізувати це явище почали з найдавніших часів, а в середині ХХ ст. оформилось кілька наукових підходів до розуміння походження, причин і сутності війни. Найбільш очевидним є психологічний підхід, відповідно до якого першооснова війни пов'язана з психічними процесами. Сьогодні в психологічному підході оформились два кардинально

різні напрями: одні дослідники знаходять причину війни в природних, психологічних першоосновах людини; інші зосереджуються на процесі соціалізації. С. Кобленц наголошує, що війна – протиприродний стан, а її поява й можливі варіанти усунення з соціальної практики пов'язані з процесами виховання. Х. Боннер пише, що «людей штовхає до ненависті й до застосування зброї проти інших націй запас ворожості, що накопичується в людині з ранніх років» (Bonner, 1953, p. 372).

Серед представників соціологічного підходу до розуміння сутності війни виокремимо найбільш важливі роботи кількох авторів, зокрема Р. Арона «Мир і війна між народами», у якій дослідник зазначає: «Війни – це специфічне соціальне явище, що виникло, імовірно, у якийсь певний момент людської історії; вони означають організацію насильницьких дій суспільств, які протистоять одне одному» (Арон, 2000, с. 409). М. Маклюєн і К. Фіоре у спільній роботі «Війна і мир у глобальному селищі» зауважують, що війна є природним станом, органічно пов'язаним із цивілізацією, а також засобом міжнародних контактів та утвердження власної самотності народів (McLuhan, 2001).

У неопозитивістському підході виокремлюємо два напрями розуміння війни. До першого відносимо «політичний реалізм» Г. Моргентау. У роботі «Політика між націями. Боротьба за владу й світ» дослідник обстоює думку, що політика – це автономне явище, не пов'язане з економічною сферою та іншими соціальними відносинами. Застосування сили автор розуміє як сутність світової політики, а війна для нього – це результат тверезого розрахунку й суб'єктивного рішення конкретного політичного діяча (Morgenthau, 1960, p. 4). Теорію науково-математичного аналізу, найбільш ґрунтовно описану в роботі «Теорія ігор та економічна поведінка» Д. Неймана й О. Моргенштерна, уважаємо основою другого напрямку в неопозитивістському підході. Підкреслимо, що ця теорія заклала основу методології вивчення військових проблем у провідних країнах. За цією концепцією міжнародні

відносини є грою політичних сил, які діють за математичними законами, що неминуче призводять до воєн (А. Бадер, 2020g).

Основу натуралістичного підходу становлять психобіологічний, неомальтузіанський і геополітичний напрям. Перший – пряма протилежність психологічному підходу. Причини війни в ньому знаходять не в психологічних особливостях людини, а в біологічних закономірностях існування людського виду (А. Бадер, 2020g, с. 265). Дж. Уінд пише: «Згідно з даними етологічної науки, дія певних генів обумовлює поведінку, яку характеризують як агресивну...» (Aggression, 1982, р. 74). Тут доцільно згадати й напрацювання К. Лоренца й інших антропологів, які доводять, що людина не має надійного механізму інстинктивного гальмування внутрішньовидової агресії (Lorenz, 1974); (А. Бадер 2020d, с. 8).

У неомальтузіанському напрямі причини війн зводять до біологічного явища, до необхідності обмеження чисельності людей на Землі. Зокрема, П. Ребу підкреслює залежність між жорстокістю війни і надлишковою кількістю населення. Представники цієї концепції вважають, що лише масштаби жертв ядерної війни пропорційні сьгоднішній перенаселеності планети, відповідно вони, фактично, виправдовують застосування атомної зброї (Reboux, 1959, р. 253–255).

Геополітичний напрям представлений теоріями «розширення меж» і «територіального імперіалізму». За Дж. Кіффером, рівень зростання технічної озброєності, провокує аналогічне розширення кордонів держави військовим шляхом. Р. Ардрі причину воєн безпосередньо пов'язує з колективним інстинктом людей жити на певній території, захищати й розширювати її: «Коли ми захищаємо права або незалежність своєї країни, то діємо під впливом чинників, як у більш низькоорганізованих тварин. Ці чинники є вродженими й невикорінюваними» (Ardray, 1966, р. 103).

У процесі подальшого наукового осмислення аналізованого феномену вказані теорії натуралістичного підходу заклали

основу науки про війну – полемології. Французький дослідник Г. Бутуль, якого вважають засновником цієї науки, зазначає: «Війна, яка в XVIII ст. була грою королів, нині перетворилася на катастрофу, а завтра стане катаклізмом. Без швидкого створення полемології всі інші науки ризикують бути зайвими». Г. Бутуль пропонує підходити до з'ясування причин війни з урахуванням політичних і економічних чинників, однак першопричиною все ж вважає індивідуальну агресивність людини, яку провокують складні соціальні умови. Ключовою соціальною проблемою, як і прихильники неомальтузіанського напрямку, автор вважає перенаселеність. Окрім того, джерелом нестабільності певної держави він визначає молодь, чисельність якої старше покоління зменшує двома засобами – міграцією і війною (Bouthul, 1962, р. 36).

Важливий для розуміння сутності війни є і описаний Г. Бутулем процес її виникнення. «Як тільки колективна агресивність досягає певної інтенсивності, вона штовхає нас на пошук ворога та сварки. І як тільки ворога знайдено, колективна агресивність, що поставала в її зародженні у вигляді неусвідомленого психосоматичного імпульсу, стає явищем логічним. Відтепер вона висуває певну мету – супротивника, що підлягає розгрому або знищенню, а також виправдувальну раціоналістичну аргументацію» (Bouthul, 1953, р. 36).

Описана багатовекторність у розумінні сутності та причин війн заклала основу плюралістичного підходу, який базується на роботах німецьких дослідників Р. Біглера й В. Таймера, американців Б. Браунелла й Р. Кларка, англійського вченого М. Гінзберга. Б. Браунелл пише: «Конфлікти в сучасному світі не мають єдиного насіння або джерела. Вони мають безліч причин, тому вони не можуть бути вирішені за однією якоюсь формулою або системою добровільного контролю» (Brounell, 1950, р. 117). «Неймовірно велика кількість чинників сприяє виникненню війни: демографічні відносини, психологічні та ідеологічні рушійні сили, культурні події, причому

ці комплексні окремі чинники можуть комбінуватися в нескінченних варіантах. Спробу синтезованого погляду на війну можна порівняти, апріорі, зі спробою дістати зірки», – зазначає Р. Біглер (Bigler, 1964, p. 79).

Тенденції в розвитку світу кінця ХХ ст., що були зав'язані на глобалізації, спровокували переосмислення багатьох явищ, зокрема поглядів на сутність війни. У вказаному контексті Ф. Фукуяма вважає, що заданий вектор розвитку призведе до зникнення всіх форм геополітичної диференціації й відповідних протистоянь, а людство житиме в єдиній цивілізації. Водночас дослідник підкреслює, що «збережеться високий і навіть щораз вищий рівень насилля на етнічному й націоналістичному ґрунті, оскільки ці імпульси не вичерпають себе й в постісторичному світі ... З цього випливає, що на порядку денному залишаться і тероризм, і національно-визвольні війни» (Фукуяма, 1995, с. 39).

На відміну від Ф. Фукуями, С. Гантінгтон вважає, що глобалізація не призведе до єдиної універсальної цивілізації на основі західних цінностей. Дослідник пише: «Найважливіші кордони, що роз'єднують людство, й основні джерела конфліктів будуть визначатися культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти розгортатимуться між націями й групами, які належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів» (Гантінгтон, 1994, с. 33).

Глибоку рефлексію на ідеї С. Гантінгтона представлено в роботах «Смерть Заходу» Дж. Б'юкенена й «Американський шлях перемоги» Д. Курт. Зокрема, останній відстоює ідею, що «справжнє зіткнення цивілізацій – не сутички між Заходом і кимось із інших. Це буде сутичка між Заходом і «Пост-Заходом», сформованим у межах західної цивілізації. Зіткнення вже почалося в мозку західної цивілізації,

серед американських інтелектуалів. Так, зіткнення почалося, і сьогодні воно поширюється від мозку по всьому тілу» (Kurth, 2000, p. 5).

Е. Тоффлер стосовно сучасної цивілізації та у своїх прогнозах на майбутнє зазначає, що війна подібна до виробничої діяльності. Він указує, що війна в її розвитку ідентична з процесами, які відбуваються в економіці (Toffler, 1994). Натомість, відомий військовий аналітик М. ван Кревельд заперечує подібність війни до економічної сфери, вважаючи, що війна – це культурно зумовлений вид людської діяльності (цит. за: Bader A., 2020a).

І. Валлерстайн розглядає війну як інструмент установа гегемонії певної держави. На його думку, ці процеси провоковані самим механізмом і логікою функціонування такої світ-системи, як світ-економіка. Численні локальні конфлікти в країнах Півдня, зіткнення різних «меншин» на Півночі й «малі» війни Півдня проти Півночі – це і є сучасна світова війна, вважає дослідник. І. Валлерстайн стверджує, що зрештою це призведе до фундаментальної трансформації світових центрів сили та всієї структури міжнародних відносин, сформованої в ХХ ст. (Wallerstein, 2000, p. 256–258).

На основі встановлених сутнісних ознак війни з'являється можливість сформулювати термін цього явища, однак вважаємо за необхідне робити це паралельно з визначенням дефініцій таких дотичних феноменів, як «збройний конфлікт» і «воєнний конфлікт». Очевидно, що всі три явища є частиною більш широкого феномену «соціальний конфлікт». У науковій літературі під конфліктом розуміють найвищу стадію загострення суперечностей між суб'єктами, розв'язуваних силовими методами. За допомогою аналізу ключових компонентів з широкого явища «соціальний конфлікт» виокремлюємо вужче поняття – «збройний конфлікт». Отже, збройний конфлікт – це протиставлення між соціальними суб'єктами, для якого характерне застосування зброї з метою вирішення наявних протиріч між ними.

Цілком зрозуміло, що війна і воєнний конфлікт мають значно більшу кількість сутнісних ознак, ніж лише застосування зброї. Зважаючи на це, доходимо висновку, що ці феномени є видами більш об'ємного поняття «збройний конфлікт». Щодо війни, то одним із основних критеріїв її наявності або відсутності, на нашу думку, є місце й роль військових і невійськових засобів у політичному протиборстві. Якщо збройна боротьба є головним засобом досягнення політичних цілей, а всі інші працюють на забезпечення найбільшого ефекту застосування збройних сил, то це війна.

На нашу думку, важливою характеристикою війни є особливий правовий режим. По-перше, акт оголошення війни або введення воєнного стану чи особливого порядку державного управління, що відтак призводить до обмеження основних прав і свобод людини й громадянина. По-друге, розрив дипломатичних, консульських і, відповідно, політичних, економічних і культурних відносин, а також припинення дії міжнародних договорів між державами-суб'єктами війни (A. Bader, 2020a, p. 71).

Масштабність збройного протистояння також вважаємо ключовою характеристикою війни. Так, згідно з Уппсальською програмою даних про конфлікти, війна – це збройний конфлікт, що його ведуть збройні сили двох сторін (як мінімум, одна з яких є урядом будь-якої держави) за встановлення контролю над урядом і/або територією, під час якого в бойових діях протягом календарного року гине не менше 1000 осіб (Uppsala Conflict Data Program, 2023).

Наведемо також запропоноване в колективній роботі М. Смоллом і Дж. Сінгером визначення, що має кількісну характеристику, подібну до поданої вище. Отже, під війною ці автори розуміють «будь-яке тривале зіткнення між військовими силами двох або кількох урядів (міждержавна війна), або між регулярною армією і будь-якою іншою озброєною групою (внутрішньодержавна), у якому кількість жертв серед збройних

сил перевищує одну тисячу осіб протягом усього зіткнення» (Small & Singer, 1982).

Необхідно враховувати, що війна професіоналізує збройну боротьбу. Її здійснюють планово, навмисно, цілеспрямовано, з використанням як знярядь нападу, так і засобів захисту. Тобто війна має масштабний організований характер, у ній задіяні групи спеціально підготовлених людей. Окрім того, ще раз підкреслимо, що війна – це політичний феномен, оскільки вона має саме політичні мотиви й мету. Неодмінною ознакою війни є також наявність насильницької, збройної взаємодії між протиборчими сторонами (A. Bader, 2020g, p. 71).

Виходячи із сутнісного й термінологічного аналізу наведеного, маємо можливість запропонувати власну узагальнювальну дефініцію війни. Війна – це найбільш масштабний вид зовнішнього збройного насилля як політичного феномену, що має організований і безкомпромісний характер, реалізується суб'єктами воєнно-політичних відносин за допомогою військових засобів і передбачає особливий стан суспільства (A. Bader, 2020g, p. 72).

Подібним до війни видом збройного насилля є воєнний конфлікт. Ці явища, мають схожі ключові характеристики, а відрізняються, насамперед, масштабами, інтенсивністю, територією ведення бойових дій і обсягом залучення збройних сил. Окрім того, у межах воєнного конфлікту спеціальний правовий режим або відсутній, або поширюється на зону ведення бойових дій і прилеглу територію. Відсутній також особливий стан суспільства, що передбачає концентрацію всіх ресурсів на потреби армії. Відрізняються аналізовані явища й кількістю втрат. Так, згідно з Уппсальською програмою даних, воєнним конфліктом є бойові дії, під час яких гине протягом року не менше 25 осіб, натомість війна передбачає втрати від 1000 осіб (Uppsala Conflict Data Program, 2023). Звертаємо увагу ще на одну принципову відмінність між воєнним конфліктом

і війною – взаємовідносини між сторонами протиборства. В умовах війни припиняються міжнародні зв'язки між ними, переговори не ведуть, а в мирних угодах закріплюють результати протистояння. За умов воєнного конфлікту політичні відносини не припиняються, а переговори ведуть до й під час бойових дій. Зазвичай таке збройне протистояння розв'язують не воєнною перемогою якоїсь із сторін, а дією комплексу військових і політичних чинників (А. Бадер, 2020г).

Ураховуючи зазначене, пропонуємо узагальнене визначення аналізованого феномену. Воєнний конфлікт – це вид зовнішнього збройного насилля, що його реалізують суб'єкти воєнно-політичних відносин за допомогою військових засобів; його характерними рисами є обмежені масштаби, інтенсивність, територія ведення бойових дій і обсяг залучення збройних сил (А. Bader, 2020g, p. 72).

Німецький дослідник Х. Хофмайстер висловлює думку, що на початку ХХІ ст. з'явився новий вид війни – терористичний, що має асиметричний характер. Появу такого виду спровокувала «холодна війна», що активізувала виникнення міжнародних мережевих терористичних організацій. Асиметричність терористичної війни, на думку автора, проявляється в тому, що державі протистоїть неполітичний суб'єкт. Водночас, ураховуючи зазначені вище сутнісні характеристики війни, вважаємо, що тероризм не належить до різновидів цього феномену. На нашу думку, сучасний міжнародний тероризм слід розглядати як окремий вид зовнішнього збройного насилля (А. Bader, 2020g, p. 82).

Пошук сутності й формулювання на цій основі визначення тероризму ускладнені відсутністю в політологічній науці єдності в розумінні ключових ознак цього явища. Загальновизнаними серед науковців є лише дві ознаки, що, по суті, не дає можливості сформулювати вичерпну дефініцію цього феномену. Такими ознаками є, по-перше, політичні мотиви в діяльності терористів, по-друге, те, що основна стратегія впливу

на опонента – залякування, створення атмосфери страху, насамперед, серед цивільного населення (Small & Singer, 1982).

Компонентом другої із зазначених ознак вважаємо інформаційний чинник. Більшість дослідників також звертають на нього увагу. Так, Г. Кенен стверджує, що терористичний акт (убивство людей чи знищення об'єктів інфраструктури) – це не самоціль, його мета – інформаційний привід, що має максимально видовишно генерувати враження в «глядачів». У цьому контексті Б. Хоффман зазначає: «Тероризм можна розглядати як акт насилля, задуманий із метою привернення уваги й подальшої передачі послання через публічність, що він отримує» (Hoffman, 2006, p. 160).

Додаткові ознаки, що надали б можливість виокремити тероризм з низки подібних явищ, у різних авторів суттєво відрізняються. Суперечливість у розумінні сутності тероризму також пов'язана із неоднозначною генезою цього феномену. Аналізуючи зазначену проблему, В. Лакер виокремлює кілька хвиль в еволюції тероризму, перша з яких датована другою половиною XIX ст. і пов'язана з діяльністю російських революціонерів, анархістів у країнах Західної Європи й США та ірландським, вірменським і сербським сепаратизмом. До другої хвилі, на думку дослідника, належить робітничий рух (діяльність есерів, польських соціалістів), боротьба анархістів, а також національний рух вірмен і македонців у період з початку XX ст. до Першої світової війни. Міжвоєнний період – це третя хвиля, пов'язана із застосуванням тероризму сепаратистськими й, переважно, правими, фашистськими організаціями (цит. за: Балацька, 2018, с. 151–154).

Для наступної хвилі тероризму характерні партизанські й підпільні рухи спротиву під час Другої світової війни. Після закінчення цього глобального конфлікту тероризм, на думку В. Лакера, переміщується в сільську місцевість (масштабні партизанські рухи в Китаї, В'єтнамі, Кубі, Палестині), а згодом формується міжнародний тероризм, характерною ознакою

якого є вже не індивідуальний, а масовий терор (цит. за: Балацька, 2018, с. 151–154). На нашу думку, визначення підпільного й партизанського руху як за часів Другої світової війни, так і післявоєнного періоду як тероризму є дискусійним і потребує уточнення в подальшому.

Очевидним є те, що тероризм сучасної доби має суттєві сутнісні особливості. Так, на думку О. Балацької, «внутрішній (державний) тероризм є проявом внутрішньополітичного протистояння, який передбачає терористичні дії радикально-екстремістських угруповань у межах кордонів однієї держави, спрямовані на її громадян та інститути влади. Внутрішній тероризм був домінуючим видом тероризму до другої половини ХХ ст., однак зараз дослідники вказують на актуалізацію глобальних проявів тероризму – на міжнародному й транснаціональному рівні» (Балацька, 2018, с. 153).

У межах дослідження нас цікавить саме міжнародний тероризм як вид зовнішнього збройного насилля, що виник, на думку Р. Войтович, у 1960-х роках (Войтович, 2010, с. 9–10). С. Телешун характеризує цей феномен як дії терористичних груп проти осіб, незалежно від громадянства, на території третіх держав (Телешун, 2005, с. 164). На нашу думку, згаданий внутрішній (державний) тероризм слід уважати формою реалізації певних видів внутрішнього збройного насилля, тому не будемо вдаватися тут до пошуків його сутнісних основ.

Визначення тероризму в політологічній літературі доволі нечітке. Деякі дослідники використовують офіційну дефініцію, наприклад ту, що її застосовують американські державні установи: «Тероризм – це незаконне використання чи загроза використання сили або насилля проти осіб чи власності, щоб примусити або залякати уряд чи суспільство для досягнення політичних, релігійних або ідеологічних цілей» (цит. за: A. Vader, 2020d, p. 135). Такий підхід не дає вичерпного розуміння аналізованого феномену. Зважаючи

на очевидні теоретичні проблеми з розумінням сутності й формулюванням терміна «тероризм» у політологічній науці, вважаємо за доцільне звернутись до напрацьованих учених-юристів. Підкреслимо, що в роботах науковців цієї галузі простежуємо глибокий пошук ключових ознак, що продиктовано практичною необхідністю відмежування терористичних діянь від інших видів злочинів.

Порівняльний аналіз тероризму з подібними видами кримінальних правопорушень надає підстави стверджувати, що його суттєвою відмінністю є мета й цілі. Зокрема, в українському законодавстві прописано, що тероризмом є «суспільно небезпечна діяльність, що полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насилля шляхом захоплення заручників, підпал, убивство, тортури, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погроза вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» (Про боротьбу з тероризмом: Закон України, 2020). Важливо зазначити, що ці загальнонебезпечні діяння є саме засобом для досягнення терористичних цілей – залякування населення й органів влади. Отже, опосередкований характер терористичного злочину – це характерна ознака, яку обов'язково потрібно враховувати під час визначення сутності й формулювання дефініції аналізованого явища.

Ключовою рисою тероризму, яка прямо прописана в законодавстві, вважаємо також шкоду, заподіяну «ні в чому не винним людям». Це означає, що по-перше, фактично постраждали особи не є безпосереднім супротивником терористів. По-друге, наявність «невинних жертв» передбачає невизначеність цього кола осіб за будь-якою ознакою. Отже, персона жертви в межах терористичного акту не має визначальної зумовленості, на відміну від убивства людини у зв'язку з виконанням нею службових обов'язків.

Використання описаної вище характеристики як однієї з ключових вимагає уточнення. Теоретичного осмислення

потребує питання кваліфікації замахів на життя політиків, дипломатів і державних діячів. З одного боку, ці злочини часто скоюють терористи, з іншого – вибір жертви виглядає цілком вибірковим. Вирішення цієї проблеми лежить у площині аналізу суб'єктивної сторони діяння. Так, якщо насилля застосовують до таких і подібних осіб з корисливих мотивів, особистісної неприязні та схожих причин, такий злочин не можна кваліфікувати як терористичний. Інша справа, якщо мотиви злочинців не пов'язані з конкретною персоною та її особистісними якостями, а постраждалий насамперед асоціюється з державним механізмом. За таких умов маємо можливість стверджувати, що насилля не вибіркове, це опосередкований спосіб досягнення цілей, а діяння можна кваліфікувати як терористичне.

Інституалізувати тероризм як явище допомагає ще одна важлива особливість, описана в юридичній науці. У межах збройного конфлікту (війни або воєнного конфлікту) кваліфікувати певні дії як терористичні недоцільно, оскільки вони підпадають під категорію військових злочинів. Це суперечить позиції В. Лакера, який вважає тероризмом підпільний і партизанський рух часів Другої світової війни й післявоєнного періоду (цит. за: Балацька, 2018, с. 151–154). Нам видається об'єктивним твердження, що практично всі військові дії, зокрема й законні, з юридичного погляду можна кваліфікувати як тероризм. Отже, однією з основних відмінностей терористичного акту від воєнного злочину є наявність чи відсутність збройного конфлікту під час його реалізації. За великим рахунком, військові злочини – це дії, спрямовані проти «острівців» цивільного життя, що умовно залишаються у воєнний час, а тероризм – це, навпаки, спроба «точкового» впровадження війни в мирне життя.

Для уточнення сутнісних характеристик тероризму продуктивним, вважаємо, є порівняльний аналіз із таким зовні схожим злочином, як диверсія. Метою терористичного акту,

як було зазначено, є залякування населення й органів влади, тоді як диверсії – підрив економічної безпеки й обороноздатності супротивника, однак як ключову розглядаємо іншу відмінність. Диверсійні групи, на відміну від терористичних, уповноважені на їхню діяльність (відкрито або таємно) посадовими особами певної держави. Водночас терористичним структурам властивий антиетатистський характер, вони безпосередньо не пов'язані з будь-якою державою й не мають від неї уповноважень на діяльність.

Ця теза важлива не лише тому, що надає можливість розрізняти тероризм і диверсію, вона більш актуальна в межах пошуку ключових сутнісних характеристик тероризму. Відповідно, розгляд тероризму як принципово недержавного феномену надає можливість піддати сумніву всі дефініції, у яких прописаний зв'язок аналізованого явища з державними структурами. Тобто, діяння, які часто розглядають як «державний тероризм», більш раціонально кваліфікувати як диверсію, агресію, геноцид та інші види воєнних злочинів.

Отже, на основі сутнісного аналізу й установлених ключових характеристик маємо можливість запропонувати узагальнену дефініцію аналізованого феномену. Тероризм – це вид збройного насилля, що його застосовує недержавний актор проти державних структур шляхом деструктивних дій, спрямованих на невизначене коло осіб (невибірковість жертв) з метою залякування населення й органів влади і здійснених в умовах відсутності збройного конфлікту (A. Vader, 2020d, p. 135).

Очевидно, що агресія як вид зовнішнього збройного насилля подібна до феноменів «війна» й «воєнний конфлікт» і тісно взаємопов'язана з ними. Водночас у науковому середовищі фігурують різні думки щодо розуміння цього явища. Зазначене суттєво ускладнює виявлення системних рис агресії в сучасному світі й вимагає уточнення її сутності. На основі аналізу наукової літератури, здійсненого нами в попередніх розвідках (А. Бадер, 2020d, с. 210–212), констатуємо

наявність двох кардинально відмінних напрямів у розумінні сутності агресії. Деякі науковці на основі робіт етнологів, зокрема К. Лоренца (Lorenz, 1974), констатують, що агресія як вроджений механізм взаємодії принципово відрізняється від насилля й воєн тим, що її призначення – ритуалізація конфліктів з метою недопущення заподіяння шкоди індивіду. Виходячи з цього, агресія є не тільки відмінним від конфлікту типом соціальної взаємодії, а протилежним йому. До того ж конфліктна поведінка – це не «збій у генетичній програмі», а спосіб уникнути краху соціальної структури, який може бути породжений неприйнятними інтересами окремих індивідумів.

Також у науковому середовищі фігурує подібна до наведеної вище позиція, що тяжіння людей до вирішення конфліктів за допомогою війни спричинене біологічно обумовленою агресивною природою людини, сформованою в процесі довгої і складної еволюції. Етологи стверджують, що людина – дуже агресивна істота і що в неї на певному етапі порушився баланс між озброєністю і слабкою природною мораллю. На ранніх етапах еволюції сутички між групами предків людини не загрожували повним крахом людству, а в сучасності, коли винайшли різні види зброї масового ураження, такий сценарій цілком може бути реалізований (А. Бадер, 2020d, с. 211–212); (Ardray, 1966, р. 103).

Прихильники цієї думки вважають агресію одним із інстинктів, що, як відомо, не можуть бути нівельованими й продовжують існувати, незважаючи на зміну обставин, зокрема результати науково-технічного прогресу й сучасну гуманізацію міжнародної та національних правових систем. Окрім того, дослідники, які працюють у цьому напрямі, акцентують, що людство вже давно перевищило допустимі, визначені ємністю природного середовища норми чисельності. Відповідно, це провокує на інстинктивному рівні конкуренцію, антагонізм та агресивні війни, пов'язані з територіальністю

людини (А. Бадер, 2020d, с. 211); (Reboux, 1959, р. 253–255); (Bouthul, 1962, р. 28–29).

У науковому середовищі поширеною є і кардинально протилежна думка. Так, Е.Фромм, критикуючи дослідників описаного вище напряму, зокрема й К. Лоренца, стверджує, що основою агресії є сучасні соціальні умови життя людей (Fromm, 1972). Спираючись на ідеї зазначеного автора, група проаналізованих нами в попередніх дослідженнях учених висловлює схожу думку, що насилля – невід’ємний атрибут життєдіяльності людини, ознака, яка відрізняє її від тварин, оскільки наявне у тваринному середовищі насилля має інстинктивний, а не цілеспрямований, вибірковий характер. Найпоширеніша форма прояву насилля – агресивна поведінка. Деякі автори пропонують розрізняти насилля і агресію. На нашу думку, агресивні дії / агресивна реакція індивіда, спрямовані на примус іншого індивіда й завдання йому шкоди (нехай і психологічної) є, незалежно від мотивів, насиллям (А. Бадер, 2020d, с. 211); (Bonner, 1973, р. 372); (Качанова, 2010, с. 53).

У контексті аналізу агресії слід виділити також і напрям, заснований на матеріалістичній філософії К. Маркса та його сучасних продовжувачах, які бачать людину передусім економічною істотою. У їхніх дослідженнях основною є теза, що, хоч людина й має біологічне походження, однак після виокремлення з природного середовища ця сутність не відіграє провідної ролі, на відміну від економічних чинників. Відповідно, і агресію розглядають у взаємозалежності з економікою. Подібні теоретичні конструкції використовує й І. Валлерстайн, на чий положення ми спираємося в нашій роботі. Щоправда, він ураховує у своїх дослідженнях не лише економічні, а й політичні та соціокультурні чинники в розрізі історичної перспективи (Wallerstein, 2000); (Wallerstein, 1987, р. 313).

На нашу думку, зазначені доволі антагоністичні погляди можна цілком обґрунтовано поєднати, використовуючи

запропонований нами цілісно-системний підхід і розглядаючи агресію як вид зовнішнього збройного насилля. В основу заявленого підходу покладено провідні ідеї І. Валлерстайна, зокрема недоцільності та штучності поділу чинників, які впливають на економічні, політичні й соціокультурні процеси, а також того, що комплексне розуміння окреслених чинників можливе лише з урахуванням історичної перспективи. Окрім того, мета цієї наукової розвідки реалізовувалась за типологією політичних систем, створеною на основі концепції І. Валлерстайна, залежно від наявної в певний історичний період світ-системи (світ-імперія чи світ-економіка) і закономірностей функціонування останньої. Але підхід І. Валлерстайна не враховує два важливі складники, без яких, на нашу думку, систему не можна вважати цілісною, – це повсякденність і роль особистості.

Описати цілісно-системний підхід можна за допомогою таких тез. Першопричиною всіх соціально-політичних явищ і процесів є сума повсякденних практик людей. Водночас, на повсякденне життя можуть вплинути різні чинники – як соціально-економічні й політичні, так і природно-кліматичні, культурні, ментальні тощо. Не прагнучи виявити серед них основний і відмовитись від інших, ми, за такою логікою, підходимо до поняття світ-системи І. Валлерстайна, яку несвідомо, через об'єктивні й суб'єктивні чинники, створюють і підтримують певні особистості. Схематично запропонований нами й застосований у роботі підхід виглядає так: повсякдення – світ-система – людина. Ми впевнені, що лише застосування цілісно-системного підходу надає можливість урахувати всі наявні суб'єктивні й об'єктивні чинники впливу на суспільно-політичний процес.

Цілісно-системний підхід також передбачає відмову від вироблення універсальної моделі розуміння соціально-політичних процесів і виокремлення провідного серед них і спирається на принцип методологічного плюралізму – синтез різних

ідей, методів, підходів. Так, у роботі комплексно застосовані основні напрацювання *світ-системного, структурно-функціонального, конфліктологічного, соціокультурного, біхевіористського, геополітичного* підходів, а також *історії повсякденності* як концептуального підходу до вивчення соціально-політичних процесів минулого.

Отже, біологічна, інстинктивна агресія, пов'язана з обмеженістю території, а сьогодні ще й з чисельністю населення планети, багато важила в архаїчних війнах за біомасу, сприяла появі перших держав і політичних систем і сьогодні зумовлює появу сучасних територіальних претензій. Впливовим є й соціальний, а радше, соціально-політичний чинник. Так, державні лідери й еліти протягом історії людства неодноразово вдавались до підбурювання в суспільстві агресивних настроїв з метою реалізації власних цілей. І, навпаки, – соціально-економічні проблеми та/або культурні особливості певного суспільства часто стимулювали еліту розв'язувати зовнішню агресію.

Як наслідок, біологічні, соціально-політичні й культурні чинники, які впливають як на повсякденне життя певних громад, так і на рішення, що їх ухвалюють лідери політичних союзів, сформували закономірності, які ми сьогодні називаємо об'єктивними. У межах запропонованого нами підходу вони виявляються в глобальних економічних чинниках. Зокрема, у завоюванні й подальшій податковій експлуатації як основи світ-імперії, а також боротьбі за ресурси й ринки збуту у світ-економіці. Зазначені тези дозволяють дійти висновку, що протягом більшої частини політичної історії людства агресія як вид зовнішнього збройного насилля не мала відмінних від війни системних рис і навіть тотожна їй і воєнному конфлікту. Саме тому агресію слід розглядати або як односторонню війну, або як її початковий етап.

На цій основі стає очевидною абсолютна безперспективність намагань виокремити системні риси й розмежувати

вивчення таких видів збройного насилля, як війна, військовий конфлікт і агресія, у функціонуванні політичних систем, що існували до середини ХХ ст. Підкреслимо, що до цього періоду це було одне й те саме явище, реалізоване в різних обставинах. Ми наголошуємо, що немає жодного сутнісного значення те, чи чинили опір завоюванням Давнього Єгипту, Вавилону, Ассирії, Китаю, чи ні. Немає сенсу розділяти ці явища й у функціонуванні нетипових античних і середньовічних політичних систем. У державах світ-економіки завоювання ресурсів і ринків збуту також безпосередньо пов'язані з агресивними цілями, зокрема і з політикою колоніалізму.

Загалом, усі війни до середини ХХ ст. можна охарактеризувати як агресивні, що мали цілком прагматичні цілі. На нашу думку, поява концепту «агресія», який розуміємо як одностороннє, незаконне зовнішнє збройне насилля, пов'язане з повоєнною побудовою світового устрою та становленням ООН. Навіть Версальська система намагалась обмежити, але не забороняла право держави на агресивну війну (Андрєєнко, 2013, с. 15). Отже, масштаби насилля, застосованого в Першій і Другій світових війнах, і намагання в подальшому обмежити його зумовили появу феномену «агресія». На початковому етапі агресія, як і пов'язаний з нею концепт «справедливої війни», були абсолютно штучними, юридично сконструйованими категоріями, однак поступово ці феномени справді набули самостійних системних рис і політичного сенсу у функціонуванні сучасних політичних систем.

Основним наслідком розроблення й упровадження в міжнародне гуманітарне право концепту «агресія» стала поява так званої «конвенційної війни», для якої характерне ведення бойових дій без порушень вимог, передбачених міжнародними угодами й конвенціями. Отже, визнання агресії злочином і формування цілком реальних механізмів покарання за неї не вилучило агресивні війни з арсеналу інструментів впливу на зовнішньополітичний

процес, а лише змінило їхню форму. Зазначимо, що, окрім «конвенційної війни», у цього феномену, що є, по суті, завуальованою агресією, є ще безліч назв (Рущенко, 2015). Так, І. Кононов зазначає, що Proxy wars (війни за дорученням, війни чужими руками) виникли під ядерною парасолькою та стали способом уникнення конвенцій, які регулюють воєнні конфлікти. Найчастіше вони розгортаються у формі, що її в західній термінології з 1980-х рр. описували як “Low intensity conflicts” (LICs) – конфлікти низької інтенсивності (Кононов, 2016).

У межах поставленої проблеми виявлення системних рис агресії та логіки розв'язання росією війни проти України продуктивним вважаємо виокремити деякі тези з проаналізованих нами раніше робіт науковців країни-агресора (А. Бадер, 2020d, с. 214–215). Зокрема в російському науковому середовищі вважають, що основним наслідком конвенційних обмежень стало те, що війни між наддержавами, а також між великими державами більше не здійснюються безпосередньо в їхньому географічному просторі через небезпеку провокування ядерної війни, репутаційних втрат і надмірних витрат матеріальних ресурсів.

Натомість, таке протистояння, яке, по суті, є агресією, здійснювалось у просторі, який росіяни доволі часто визначають як лімітроф. Своєю чергою, зазначений феномен розуміють не просто як сукупність прикордонних держав, географічно прилеглих до певної країни й залежних від неї, а як сукупність держав і недержавних акторів, геополітичний простір, міцно контрольований потужний актор, який виконує в цьому випадку роль геополітичного тьютора. Окрім того, зазначають, що таким тьютором може бути і державний, і недержавний суб'єкт, зокрема транснаціональна корпорація (А. Бадер, 2020d, с. 215).

Наведемо ще кілька тез, що їх можна вважати провідними в науковому середовищі країни-агресора. Окрім того,

ці положення, на нашу думку, розкривають причини прихованої агресії 2014 р. і повномасштабного вторгнення 2022 р. росії в нашу державу. Отже, одна з основних закономірностей здійснення геополітичної експансії полягає у формуванні гранично об'ємного лімітрофу для отримання найбільшої кількості та якості ресурсів розвитку, а також для забезпечення оптимального рівня захисту від вразливості як реального, так і потенційного геополітичного протистояння. У більшості випадків розширення лімітрофу пов'язане з війною як наступальною (з боку актора-агресора, який прагне збільшити свій лімітроф за рахунок лімітрофу іншого актора / інших акторів), так і оборонною (з боку реального тьютора цього лімітрофу). Також зазначають, що війни в окремих типах геополітичних просторів ведуть з метою захоплення повного обсягу лімітрофу супротивника, відповідного даному типу геополітичного простору, або з метою вилучення частини цього лімітрофу, найбільш значущої за якістю ресурсів і найбільш значної за його об'ємом (А. Бадер, 2020d, с. 215).

З урахуванням наведених тез стає очевидна застарілість розуміння геополітичних процесів у країні-агресорі. Подібна логіка була характерною до середини ХХ ст., а не на початку ХХІ ст. По-перше, не відповідає дійсності розуміння агресивних війн як прояву експансії, нової форми колоніалізму. Спираючись на світ-системний підхід І. Валлерстайна та здійснене нами дослідження, маємо можливість стверджувати, що основою сучасної світ-економіки є ринкові механізми, які абсолютно не потребують прямого, силового захоплення територій і ресурсів, їх і попри те акумулюють країни центру під час непропорційного обміну. По-друге, сьогодні основа світової економіки – це не корисні копалини, з яких можна виробити товари важкої промисловості, а інтелектуально-ємні технології, інформаційний продукт, які можна обміняти на будь-який вид ресурсу.

Повертаючись до аналізу системних рис агресії, ще раз наголосимо, що після впровадження сучасного міжнародного устрою, становлення ООН, появи концепту «агресія» як одного із найтяжчих злочинів світового рівня агресивні війни, війни з прагматичними цілями між потужними державами нікуди не зникли, а продовжували реалізовуватись в інших формах (Brounell, 1950, p. 117); (Фукуяма, 1995, с. 39); (Качанова, 2010, с. 33). Додамо, що проксі-війни, конфлікти низької інтенсивності, «конвенційні війни», війни в лімітрофах, а насправді завуальована заборонена агресія (агресивна війна) стали одним із основних чинників становлення сучасних видів зовнішнього збройного насилля. Тобто, штучно створений після Другої світової війни концепт «агресія» набув цілком реальних системних рис і політичного сенсу в тому, що в межах пошуків обходу заборон спровокував появу нових форм війни як можливості реалізації агресії.

Технології застосування збройного насилля (прихованої агресії) проти України у 2014 р. ілюструють кілька характерних тез, виділених з нашого широкого аналізу робіт військово-наукової сфери країни-агресора. Так, метою будь-якої війни вважають захоплення влади, ліквідацію оборонного й демографічного потенціалів супротивника. У наші дні агресор досягає цієї мети різними засобами й поетапно. Перший період – прихована агресія, коли він діє через підпорядковану йому та приведену ним до влади компрадорську еліту. Якщо результат не влаштовує агресора й жертва, незважаючи ні на що, зберігає ознаки життя та здатність до опору, може знадобитися ще один, більш радикальний етап у формі державного перевороту або збройної агресії, після яких приходить окупаційний режим – могильник держави й народу. Ці та інші обставини принципово змінюють картину війни й весь її зміст. Тобто, вважають, що стрімкий нищівний удар має бути завданий проти не мобілізованого супротивника. У сучасних умовах супротивник

по-справжньому втягується у війну вже після першого удару, і що швидше цей удар буде завдано, тим більша частина ресурсів супротивника залишиться не порушеною цим ударом (А. Бадер, 2020d, с. 217).

Виходячи із зазначеного, доходимо важливого висновку: у межах сучасних війн агресія, а точніше прихована агресія набуває ще однієї системної риси й політичного сенсу, стаючи початком збройного насилля, яке жертва навіть не фіксує. З огляду на подані тези, цілком очевидним стає те, що російська федерація неодноразово застосовувала подібну приховану агресію на пострадянському просторі. У 2014 р. цей вид зовнішнього збройного насилля був застосований росією й проти України (Рущенко, 2015), щоправда, він переріс у затяжний військовий конфлікт, а в 2022 р. у повномасштабне вторгнення. Щодо періоду 2014–2022 рр. І. Кононов зазначає: «Цей конфлікт має складну й багаторівневу конфігурацію учасників, головними з яких залишаються держави. Деякі з них відкрито проявляють свою участь у конфлікті, деякі – ні. Ядро конфлікту – відносини росії та України. Це – асиметричні відносини. Дії рф підпадають у цьому конфлікті під визначення агресії. Однак, її участь у конфлікті має характер криповійни (офіційно категорично заперечується)» (Кононов, 2016).

Загалом дослідник доходить висновків, які збігаються з озвученою нами думкою. Зокрема, І. Кононов стверджує, що військовий конфлікт 2014–2022 рр. у нашій державі «можна зрозуміти тільки в контексті еволюції війни під «ядерною парасолькою» та в умовах міжнародної заборони агресії. Він почався й триває як війна за дорученням, але без гарантій. Регіон став інструментом вирішення геополітичних проблем елітними групами країн – безпосередніх учасниць, основних геополітичних гравців центру світової капіталістичної системи. Конфлікт показує: війни не втратили політичної природи. Змінилась тільки політика відповідно до неопатримоніальної еволюції держав» (Кононов, 2016).

Показовим і важливим у розрізі поставленої проблеми є те, що військово-наукова спільнота росії у 2016 р. описує як загрозу власній національній безпеці технології, які російська федерація застосовувала в 2014 р. під час прихованої агресії проти України. Зокрема, фігурують три комплексні об'єкти завуальованого нападу. У фізичному просторі це реалізується через формування негласного контролю над ухваленням стратегічних рішень в оборонній сфері країни-жертви, приватизацію й постановку під технічний контроль підприємств ВПК і всього оборонного комплексу, сприяння проведенню недоцільних реформ, штучне загострення економічних і демографічних проблем тощо (А. Бадер, 2020d, с. 218).

Об'єктами нападу в ментальному просторі вважають свідомість політичної еліти й суспільства загалом. З цією метою застосовують корумпування владних структур, роздмухування конфліктів між різними групами населення, ревізію й недопущення формування в жертви єдиної, об'єднувальної національної ідеї тощо. Відтак, об'єктом прихованої агресії в духовному просторі є релігійна свідомість народу, суспільна мораль, міжрелігійні та внутрішньорелігійні відносини, а також традиційна релігійна система (А. Бадер, 2020d, с. 218).

Аналізуючи численні реалізовані рф агресії проти пострадянських країн, важливо зазначити, що їх причини абсолютно подібні до тих, що провокували СРСР вести «конвенційні війни» – відновлення та підтримка статусу й авторитету у світовій геополітичній системі. Отже, авторитарна, напівпериферійна політична система росії насамперед провокує застосування різних видів зовнішнього збройного насилля не через територіальні чи ресурсні претензії, що є сьогодні поширеною версією. Ці чинники вважаємо другорядними щодо названої вище мети.

Водночас остаточне вирішення поставленої проблеми потребує детального розкриття механізмів сучасної світ-системи. У такому контексті важливою позицією є те,

що світ-економіка неодмінно передбачає формування держави-гегемона. І. Валлерстайн щодо цього зазначає: «Ідеальною ситуацією з погляду накопичення капіталу всередині системи як цілого, є існування домінантної держави, достатньо сильної для того, щоб визначати правила гри та стежити за тим, аби їх виконували до кінця. Коли суперництво як системна умова заміщується гегемонією, це не означає, що держава-гегемон (hegemonic power) може все. Проте це означає, що вона може перешкоджати змінам (порушенням) правил з боку інших» (Wallerstein, 1996, р. 98).

Перетворення однієї з держав центру на гегемона насамперед передбачає її першість у конкурентному ринковому середовищі у виробничій, торговій і фінансовій сфері одночасно (Wallerstein, 2000, р. 256–257). Зазначену зверхність здобувають за рахунок того, що претендент довгий час не вкладає великі кошти в розбудову численної армії. «Можливо, це був справді визначний чинник того, що певні держави виявились у змозі здолати їхніх головних суперників у боротьбі за гегемонію, а саме той факт, що вони не вкладали гроші у створення великих армій», – пише І. Валлерстайн (Wallerstein, 1996, р. 99). Конкуренція за гегемонію завершується тоді, коли ці переваги одного з претендентів надають можливість зайняти йому привілейовану позицію, не пов'язану з ринковими механізмами в ядрі світ-системи. Передусім це відбувається під час глобального воєнного конфлікту. У контексті аналізованої проблеми важливо акцентувати на тому, що фінал боротьби за гегемонію завжди передбачає перемогу певної держави в тридцятирічній Світовій війні (Wallerstein, 2000, р. 258).

І. Валлерстайн називає три світові війни, що відбулись за період існування сьогоднішньої капіталістичної світ-економіки. Перша – війна 1618 – 1648 рр., у межах якої після перемоги над імперією Габсбургів постала Голландська гегемонія. Друга, 1792–1815 рр., пов'язана з наполеонівськими війнами,

перемогою над Францією і становленням гегемонії Великобританії. Третя –американсько-германська війна 1914–1945 рр., наслідком якої була поява гегемонії США (Wallerstein, 2000, р. 258). Вочевидь, сьогодні ми є свідками четвертої війни за гегемонію. Звертаємо увагу, що, за І. Валлерстайном, «відбувались вони швидше спорадично, ніж безперервно (окрім того держави, що брали в них участь, часто змінювали сторону та союзників, подекуди зраджуючи й власним ідеологічним переконанням), а завершувались вони внаслідок розгрому однієї зі сторін, що воювали. У всіх трьох випадках морська (авіаційна) міць долала сухопутну. І в кожному випадку сили, спрямовані на збереження базової структури капіталістичної світ-економіки, перемагали ті сили, що прагнули перетворити її на світ-імперію» (Wallerstein, 1996, р. 99–100).

Тридцятирічна Світова війна 1914–1945 рр. і становлення гегемонії США мали глобальні наслідки, найбільш значним з яких, що завжди супроводжує остаточне становлення нового гегемона, є перебудова світової міжнародної системи (Wallerstein, 2011, р. 435–436). Після Другої світової війни цей процес був безпосередньо пов'язаний зі становленням ООН, а сучасні обмеження зовнішнього функціонування політичних систем, як було зазначено, вирішально вплинули на зміну сутнісних характеристик досліджуваного нами феномену. Відповідно, у повоєнний період основною формою зовнішнього збройного насилля стає так звана конвенційна війна, що за її суттю була завуальованою агресією.

На основі зазначеного спробуємо детально розібратись у причинах, які в 2022 р. підштовхнули російське керівництво перевести воєнний конфлікт, що жеврів з 2014 р., у відкриту, повномасштабну агресію та війну. Перш за все зазначимо, що стан світової політико-економічної системи й політичний режим у росії відповідають характеристикам, за яких розгортається глобальне протистояння за гегемонію. Так, міжнародний порядок, установлений після Другої світової війни,

є сьогодні абсолютно неефективним. ООН не має можливості якісно виконувати покладені на неї функції, оскільки гегемон, відповідальний за підтримку міжнародної системи безпеки, знаходиться на стадії згасання його могутності. Вказані тенденції були зафіксовані в Кремлі й неодноразово протестовані, зокрема, за допомогою воєнних кампаній у Грузії (2008 р.) й Україні (2014 р.).

Політичній системі росії властивий недемократичний режим. Аналіз практики функціонування капіталістичної світ-економіки надає можливість стверджувати, що держави з такими політичними режимами і стають претендентами на гегемонію. Так, наполеонівська Франція, гітлерівська Німеччина, а тепер і путінська росія намагались у силовий спосіб змінити усталений порядок речей у світі. Немає жодних сумнівів у тому, що одним із центральних завдань Кремля є зміна статусу росії або всієї глобальної політико-економічної системи. Проте підкреслимо, що вказані зусилля не сприяли реалізації поставлених агресором цілей. «І в кожному випадку сили, спрямовані на збереження базової структури капіталістичної світ-економіки, перемагали ті сили, що прагнули перетворити її на світ-імперію», – констатує І. Валлерстайн (Wallerstein, 2000, р. 99–100).

Окрім того, щоразу претендент на гегемонію, який намагався в силовий спосіб змінити міжнародну політико-економічну систему, був з числа країн центру світ-економіки. Натомість, росія розташована в напівпериферійній зоні, що підтверджено домінуванням продажу корисних копалин у структурі експорту цієї країни. На цій основі маємо можливість припустити, що або справжній претендент на гегемонію наразі знаходиться в тіні й виявить себе пізніше, або аналізовані події запусають процеси сутнісної реконструкції чи навіть повної ревізії капіталістичної світ-економіки, яка визначала розвиток людства з середини XVI ст.

Уважаємо за потрібне зазначити, що знаходження росії в напівпериферійній зоні, її технологічна відсталість від країн

центру обумовлюють застарілість методів ведення війни, застосованих у повномасштабній агресії проти України. Зокрема, в. путін неодноразово заявляв, що його крилаті й балістичні ракети точково знищують об'єкти військової інфраструктури, однак високоточна космічна система наведення за типом тієї, що її використовували США в Перській затоці або Югославії, у росії просто відсутня. Зазначене призводить до низької точності влучань, значної руйнації цивільної інфраструктури й численних жертв серед мирного населення. Підкреслимо, що обрана в. путіним тактика тотальної війни також абсолютно застаріла. Сьогодні невелика мобільна група, озброєна новітнім обладнанням, цілком може протистояти значно переважаючим силам супротивника (А. Бадер, 2020а, с. 6). Вказане підтверджено провалом швидкої наступальної операції 2022 р. і численними втратами росії в техніці й живій силі.

Провальною виявилась й інформаційна кампанія росії, що передувала її агресії проти України. На відміну від 2014 р., коли ситуація була неоднозначною, у 2022 р. абсолютна більшість населення України не підтримала дії рф. Підкреслимо, що навіть у південно-східних регіонах, які вважають лояльними до росії, громадяни активно виступили за збереження суверенітету держави. Зрозуміло, що вказана ситуація стала одним із чинників неспроможності швидкого захоплення російськими військами великих міст, як-от: Харків, Маріуполь, Бахмут тощо. Разом з тим, це стимулювало росіян перейти до тактики терору та планомірного знищення оточених міст. Наголосимо, що численні жертви серед мирних громадян, руйнація цивільної інфраструктури, створення ситуації гуманітарної катастрофи, однозначно, переводять військово-політичне керівництво росії й особисто в. путіна у розряд військових злочинців.

Одним із основних чинників, що підштовхував рф до агресивних дій проти України, як у 2014 р., так

і в 2022 р. вважаємо те, що в російському академічному середовищі справді поширеною є думка щодо застосування планомірно реалізованих, прихованих дій США з метою руйнування державності в їхній країні. Із численних проаналізованих нами раніше російських джерел, що підтверджують зазначену позицію, наведемо кілька. Зокрема в російській науковій літературі поширена думка, що українську кризу 2014 р. можна охарактеризувати як війну «колективної імперії Заходу» проти росії як держави, що піднімається й просувається від статусу регіональної наддержави до статусу великої держави. Зазначають, що всі напрями й компоненти підготовки агресії відносно росії проявляються комплексно, у повному обсязі, синхронно (одночасно), інтенсивно, у глобальному масштабі, й тотально.

Окрім того, Україна в межах реалізації російською федерацією цієї мети має виняткове значення. У нашій державі в 2014–2022 рр. була поширеною думка, що весь комплекс застосованого російською елітою збройного насилля має на меті не випустити Україну з геополітичного простору рф. Риторика щодо так званого «руського світу», «штучності проекту Україна» та повернення «споконвічних російських територій» сприймається як інструмент досягнення геополітичних амбіцій (А. Бадер, 2020d, с. 136). Водночас аналіз російської наукової літератури дозволяє зробити висновок: щодо нашої держави ці гасла є не інструментом, а справді метою.

Наведемо одну із численних і найбільш ілюстративних тез російських дослідників, яка яскраво демонструє зазначене вище твердження. Зокрема наголошують, що Українська криза 2014 р. є черговим застосуванням технології «вирваного серця» – на цей раз серця російської геодівілізації. Київська Русь – це батьківщина російської державності, Херсонес і Київ – це батьківщина російського православ'я, Стародавня Русь з центром у Києві – це батьківщина російської писемності, російської літератури, російського епосу,

перші національні герої й перші значущі національні воєнні перемоги пов'язані саме з Давньою Руссю з центром у Києві. Втрата України, тобто в цьому випадку міцний перехід країни в лімітроф США та ЄС, – це значна геополітична поразка сучасної росії (цит. за: А. Бадер, 2020d, с. 220). З урахуванням зазначеного стають очевидними нелогічні, з погляду функціонування світової економіко-політичної системи, причини реалізації рф як прихованої агресії 2014 р., так і відкритого, повномасштабного вторгнення 2022 р.

Отже, протягом усього періоду державно організованого існування людства й до середини ХХ ст. недоцільно виокремлювати системні риси агресії, оскільки її неможливо відділити від таких феноменів, як війна і воєнний конфлікт. Водночас штучно створена в середині ХХ ст. юридична категорія «агресія» поступово набула реального політичного наповнення й впливу на міжнародні та внутрішньодержавні процеси. Зазначене насамперед пов'язане з формуванням і поширенням явища прихованої агресії, що дістало безліч назв: «конвенційна війна», «проксі війна», «війна в лімітрофах» тощо. У подальшому аналізований феномен став одним із основних чинників появи сучасних форм зовнішнього збройного насилля, у межах якого початковий етап є, по суті, агресією, що її навіть не фіксує й не усвідомлює країна-жертва.

Пояснити логіку і причини агресії рф в Україні як в 2014 р., так і в 2022 р., виходячи із зовнішніх чинників, а саме функціонуванням світової політико-економічної системи, на нашу думку, неможливо. Росія – країна напівпериферійної зони, що експортує енергоносії, а сучасні товари з високою доданою вартістю не виробляє й не вироблятиме в найближчій перспективі. Тобто жодна реконструкція світ-економіки не може змінити місце і статус росії в цій системі. Відповідно основними чинниками, що підштовхнули російське керівництво до розв'язання російсько-української війни, є внутрішні. Авторитарна політична система рф потребує зовнішнього

ворога для виправдання великої кількості силових структур і репресій проти опозиції. Важливу роль, на нашу думку, відіграв й особистісний чинник, зокрема, викривлені переконання й збочені амбіції в. путіна та його оточення, сформовані на основі численних тенденційних робіт російських науковців.

Односпрямованим видом зовнішнього збройного насилля, що його також міжнародне гуманітарне право визнає як злочин, є і геноцид. Згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду 1998 р., геноцидом вважають граничну форму дискримінації, що її вчиняють з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку; зокрема це:

- убивство членів такої групи;
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- навмисне створення таких життєвих умов, що призводять до повного або часткового фізичного знищення групи;
- реалізація заходів, розрахованих на запобігання дітонародженню;
- насильницьке вилучення дітей із однієї групи до іншої (Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р., 1974, с. 28).

З урахуванням зазначеного геноцид розуміємо як вид одностороннього зовнішнього збройного насилля, який визнають як міжнародний злочин, спрямований на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи.

Отже, маємо вагомід підстави стверджувати, що основним і найбільш масштабним видом зовнішнього збройного насилля є війна. Відповідно, її ключова кваліфікаційна характеристика – це масштабність, а також пріоритетність саме збройних засобів вирішення протиріч та особливий стан усього суспільства. Воєнний конфлікт – дуже подібне явище, однак він відрізняється меншими масштабами застосування зброї,

не передбачає розірвання дипломатичних відносин між суперниками й особливого стану всього суспільства.

Сьогодні деякі дослідники намагаються розглядати міжнародний тероризм або як тип, або як засіб ведення війни. Підкреслимо, що цей феномен є самостійним видом збройного насилля. Терористична діяльність має принципово антиетатистський характер, а застосування (приховане або очевидне) таких методів державними структурами слід кваліфікувати як диверсію або приховану агресію. Самостійними видами зовнішнього збройного насилля є також геноцид і агресія. Міжнародне гуманітарне право визнає ці феномени тяжкими злочинами, а характерною ознакою їх є одностороннє застосування сили. Вважаємо, що для розв'язання заявлених у роботі завдань необхідне поглиблення наукового пошуку, а саме деталізація сутнісних основ видів внутрішнього збройного насилля.

Поява й масове поширення сучасних інформаційно-телекомунікаційних засобів і технологій надали широкі можливості маскуванню відвертої зовнішньої агресії під різні види внутрішньополітичного збройного насилля. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. політичні системи деяких країн зазнали суттєвих змін у зв'язку з реалізацією керованих ззовні бунтів, повстань чи революцій. Україна, на жаль, не стала винятком і у 2014 р. відчула на собі приховану агресію рф, супроводжувану значним маніпулятивним тиском на наш інформаційний простір. В основу трансльованих росією обґрунтувань повномасштабного вторгнення 2022 р. також покладено маніпуляції з поняттями «державний переворот», «військовий переворот», «громадянська війна» тощо. Отже, окрім очевидних воєнних загроз, актуальною для нашої держави є проблема підтримання інформаційної гігієни й формування критичного мислення громадян. Зазначене, на нашу думку, абсолютно неможливе без установалення системних рис і формулювання чітких визначень різних видів внутрішнього збройного насилля.

Виявленню сутнісних рис окремих видів внутрішнього збройного насилля приділено увагу в наукових працях (Требін, 2012); (Балацька, 2018); (Меженська & Вовк, 2017); (Томчук, 2015). Терміни вказаного феномену наявні у словниках і довідковій літературі, що свідчить про доволі глибоку їх розробленість (Шляхтун, 2005); (Національна академія державного управління при Президентові України, 2011); (Шемшученко, Бабкін & Горбатенко, 2004); (Ткач & Костів, 2012). Найбільш дискусійною залишаються розуміння сутності феноменів «громадянська війна» і «революція». Указану проблему досліджувала значна кількість авторитетних дослідників, зокрема С. Хантингтон (Huntington, 1968), С. Калівас (Kalyvas, 2006), Д. Армітаж (Armitage, 2009), Н. Самбаніс (Sambanis, 2004), Т. Скокпол (Skocpol, 1979), Дж. Пейдж (Paige, 2003), Ч. Тіллі (Tilly, 2006), І. Валлерстайн (Wallerstein, 1987), Дж. Голдстоун (Goldstone, 2001), П. Штомпка (Штомпка, 2020). Водночас чітких загальноприйнятих визначень громадянської війни та революції так і не існує, що стимулює необхідність узагальнення напрацювань у цій сфері. Окрім того, комплексної роботи, у якій були би подані дефініції всіх видів, зокрема крізь призму приналежності до одного явища – збройного насилля, теж немає.

Сутнісно-термінологічний аналіз і виявлення системних рис видів внутрішнього збройного насилля – це складна наукова проблема. Так, якщо деякі терміни різні вчені визначають приблизно однаково, то системні риси таких явищ, як громадянська війна чи революція, намагаються віднайти й сьогодні, що надає широкі можливості для маніпуляції громадською думкою. Межі між багатьма типами аналізованого феномену не є чітко окресленими, а деякі автори взагалі визначають одні типи як форми прояву інших. Окрім того, у сучасних класифікаціях внутрішнього насилля дослідники виокремлюють види, що передбачають боротьбу частини населення (більшої або меншої) з представниками державних

структур – це бунти, повстання, громадянські війни тощо. Постає питання: чи існують види внутрішнього збройного насилля, що їх застосовують органи влади?

У вирішенні поставленої проблеми слід повернутись до сутнісних ознак феномену збройного насилля. Збройне насилля – це різновид політичного насилля, отже, з нього слід вилучити всі форми застосування зброї, спрямовані на підтримання режиму законності та правопорядку. Водночас наголосимо, що межа між забезпеченням громадського порядку та усуненням політичних опонентів за допомогою силових структур часто доволі розмита. Окрім того, усі види внутрішнього збройного насилля, з юридичного погляду, є протиправними діяннями (А. Бадер, 2020d, с. 410).

Однак проблема в іншому. Види збройного насилля, спрямовані на вплив чи зміну державної влади, дістануть свої визначення й будуть проаналізовані нижче. Питання в тому, чи існують форми насилля, що їх застосовують з ініціативи державних органів? Вважаємо, тут наявна чітка залежність від політичного режиму. У демократичних державах використання збройного насилля з ініціативи владних структур виключено через різноманітні механізми громадського контролю. За умови недемократичного режиму збройне насилля широко використовує влада, воно є невід'ємним елементом функціонування політичної системи й має назву репресії і терор (А. Bader, 2020b, с. 52). Щодо дефініції зазначимо, що міжнародні фахівці визначають репресії як застосування збройних сил урядовими або формально організованими структурами проти неорганізованих цивільних осіб (Щорічник СІПРІ, 2015, с. 26). На відміну від репресій, терор має масовий і демонстративний характер (Меженська & Вовк, 2017, с. 142).

Як різновид внутрішнього збройного насилля, що не викликає широкої дискусії й особливих проблем

з визначенням дефініції, розглядаємо бунт. В енциклопедичних словниках бунтом зазвичай називають насильницьке посягання на владу й наявний порядок правління. Ми вважаємо таке тлумачення неповним, оскільки в ньому не окреслені основні характеристики, що відрізняють бунт від інших видів внутрішнього збройного насилля. Більш конкретно визначення знаходимо в Політологічному енциклопедичному словнику (Герасіна, 2015, с. 62). Аналізуючи наведені в названому виданні терміни, з'ясуємо, що основними рисами бунту є стихійність, неорганізованість і відкритість. О. Балацька у своїй монографії додає, що бунт, окрім зазначеного, має демонстративний характер і не має чіткої мети (Балацька, 2018, с. 29).

Отже, на основі всіх характеристик бунтом можна вважати насильницьке посягання на владу й чинний порядок правління; бунт має стихійний, неорганізований, відкритий демонстративний характер і спрямований проти чинної влади, її конкретних представників або їхніх рішень; його реалізує більшість населення або певна соціальна група.

В академічному середовищі особливих дискусій не викликає й визначення такого феномену, як повстання. Провідна характеристика, за якою цей вид збройного насилля відрізняється від бунту, – організованість. Повстання, як і бунт, має масовий, відкритий характер, але, на відміну від бунту, є ідеологічно орієнтованим, з певним рівнем організованості й навіть наявністю структур, які його забезпечують. Додамо, що серед характерних рис повстання також розрізненість інтересів учасників, інтенсивність і більша тривалість. Цілі повстання зазвичай політичні – це зміна владної еліти або політичного режиму; а причинами часто стають економічні й соціальні проблеми. У межах повстання цілі мають переважно задекларований характер, вони кристалізуються в гаслах, які виправдовують застосування збройного насилля. Дослідники зазначають, що як бунт може перерости

в повстання, так і повстання може перейти в громадянську війну або революцію (Шемшученко, Бабкін & Горбатенко, с. 62); (Балацька, 2018, с. 29).

На основі викладеного маємо можливість сформулювати таке визначення: повстання – це організоване, масове, відкрите, ідеологічно обґрунтоване збройне насилля, для якого характерні розрізненість інтересів учасників, інтенсивність і тривалість і метою якого є або зміна владної еліти або політичного режиму.

Організованою формою збройного насилля слід уважати й збройний заколот, однак, хоч для заколоту й характерна відкритість, але під час його реалізації відсутні масовість, тобто широка підтримка населення, а також глибока продуманість і чітка й об'ємна програма діяльності. По суті, збройний заколот – це спланований і підготовлений збройний виступ вузького кола осіб з метою захоплення влади або примушення владних структур до виконання прагнень заколотників (А. Бадер, 2020d, с. 35).

Поняття державного перевороту є більш дискусійним, ніж проаналізовані раніше. П. Штомпка вважає, що «державний переворот – це раптова незаконна зміна влади, уряду або персоналу політичних інститутів без будь-яких змін політичного режиму, економічної організації або культурної системи» (Sztompka, 1993, р. 325–326). П. Шляхтун під державним переворотом розуміє насильницьке або здійснене неконституційним шляхом захоплення державної влади (Шляхтун, 2005, с. 119). Найбільш змістовне визначення сформулював А. Дацюк, який вважає, що державний переворот – це насильницьке, незаконне захоплення державної влади однією з політичних сил шляхом повалення правлячого режиму, яке організують і здійснюють під керівництвом відносно невеликої групи змовників, до складу яких можуть входити як політичні діячі, державні службовці, так і військові. Це своєрідна форма боротьби за владу в конфлікті між суб'єктами політичних

відносин (Національна академія державного управління при Президентіві України, 2011, с. 537).

У Політологічному енциклопедичному словнику за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна й В. Горбатенка державний переворот визначено як зміну політичного режиму, що відбувається із застосуванням насилля, і захоплення влади однією з політичних сил у процесі політичної боротьби, яка виходить за межі легітимності. Державний переворот не призводить до докорінних змін економічного базису, системи матеріальних цінностей, а лише до зміни суб'єкта політичної влади (Шемшученко, Бабкін, & Горбатенко, 2004, с. 148–149).

На основі широкого аналізу термінів різних авторів О. Меженська сформулювала власне визначення державного перевороту. Дослідниця пропонує визначити державний переворот «як нелегітимну форму зміни чинної влади чи / та політичного режиму в державі, яка здійснюється із застосуванням силових методів або з погрозою застосування насилля незначною та добре організованою групою осіб в інтересах соціально значущого сегмента політики». Під соціально значущим сегментом політики авторка розуміє «тих головних політичних акторів, які мають безпосереднє відношення до політики, до влади та здатні впливати на політичні рішення й мають у цьому певний інтерес (окремі особистості, політичні групи, партії, представники фінансових корпорацій, олігархічних кланів, верхівка силових структур)» (Меженська & Вовк, 2017, с. 47–48).

Із наведених тлумачень випливає, що ключовою характеристикою державного перевороту є недокорінний характер політичних змін, тобто в межах реалізації цього виду збройного насилля відбувається зміна лише владної еліти, а не перебудова основних характеристик політичної, соціальної, економічної системи чи культурних цінностей. Окрім того, державний переворот, як і збройний заколот, не має масового характеру, його реалізує невелика група людей.

Різновидом державного перевороту слід уважати військовий переворот. У довідковій літературі його визначають як озброєний виступ частини військовослужбовців проти політичної влади, керівництва державою (Ткач & Костів, 2012, с. 117). В академічному середовищі висловлюють думки про позитивні ознаки військового перевороту, деякі дослідники сприймають його як установлення порядку, розв'язання політичної чи соціальної кризи в країні. Так, М. Требін під військовим переворотом розуміє спробу армії вирішити проблеми суспільства, узявши на себе відповідальність за справи в державі (Требін, 2012, с. 141–153).

Цієї думки дотримується й О. Меженська. На основі аналізу наявних визначень і специфічних ознак дослідниця формулює таке визначення військового перевороту: «це неконституційний, насильницький спосіб зміни державної влади, що призводить до повалення влади цивільних осіб та встановлення диктатури військових як засобу вирішення певних (нагальних) суспільно-політичних проблем або інтересів соціально значущого сегмента політики» (Меженська & Вовк, 2017, с. 50).

Переважає більшість дослідників вважає, що причиною втручання армії в політичний процес і, як наслідок, військового перевороту є глухий кут, безвихідне становище, коли протиборчі політичні сили мають однакову підтримку і вплив, а відтак, унеможливлене розв'язання кризи в державі (Томчук, 2015, с. 189–194). Характерним прикладом є Латинська Америка. У політичних системах більшості країн цього регіону закладено протиріччя між виконавчою і законодавчою владою. Якщо за рахунок традицій і політичної культури загалом у США така система функціонує доволі стабільно, то в країнах Латинської Америки це призводить до періодично повторюваної патової ситуації між Президентом і Парламентом і, як наслідок, до численних військових переворотів (Сарторі, 2005, с. 82).

Деякі дослідники, зокрема О. Балацька, об'єднують поняття військового перевороту й путчу в один термін, визначаючи, що державний переворот, здійснений за ініціативи військової еліти, – це путч (Балацька, 2018, с. 82). Водночас О. Меженська розмежовує ці явища. Вона зазначає, що «державний переворот, який проявляється у формі збройного авантюристського виступу невеликої групи змовників-інакодумців зі складу військових, трактується науковцями як путч», і дає власне трактування терміна, розуміючи під путчем відкрити, пряму відмову частини армії під керівництвом офіцерів або військової верхівки, яка знаходиться в підпорядкуванні чинної влади, підкорятися й захищати інтереси останньої, яка має на меті змінити владну верхівку на ту, яка б захищала її інтереси: «Путч означає насильницьке повалення уряду армією (або її частиною) або групою офіцерів» (Меженська & Вовк, 2017, с. 50–51).

Наведений термін є доволі розгорнутим та ілюстративним, однак у ньому не врахована важлива, на нашу думку, деталь. Путч – це раптова, неконституційна, нелегальна зміна правлячої політичної сили за допомогою військових чи контрольно-репресивних органів. Ці структури є або безпосереднім інструментом захоплення влади, або засобом психологічного тиску невеликої групи змовників на суспільство, керівну еліту й інститут влади (Ткач & Костів, 2012, с. 131). Тобто, ініціаторами, організаторами й реалізаторами путчу можуть бути не лише військові, а й контрольно-репресивні органи, зокрема силові структури.

Виявити системні риси та сформулювати на цій основі визначення такого виду внутрішнього збройного насилля, як громадянська війна, доволі складно у зв'язку із значною різноманітністю підходів до розуміння цього явища в науковій літературі. Уважаємо, логічно буде піти шляхом виокремлення суттєвих характеристик цього феномену в різних, інколи навіть діаметрально протилежних тлумаченнях.

Одна з основних рис громадянської війни, що фігурує у визначеннях багатьох авторів, – її політичний характер, що розкривається в протистоянні за державну владу, а також спрямованість боротьби на повалення чинного режиму. Ця теза ввійшла до дефініції Т. Гарра, який визначає громадянську війну як високоорганізоване політичне насилля з масштабною участю населення для повалення режиму або знищення держав, супроводжуване суцільними актами насилля (Gurr, 1974). Ще глибше – через зіткнення цивілізацій – розглядає аналізоване явище С. Гантінгтон. Відомий представник цивілізаційного підходу зазначає, що громадянська війна – це боротьба всередині однієї країни за володіння політичною владою між представниками-прихильниками різних цивілізацій, культур і соціально-економічних систем (Huntington, 1973).

У всіх наведених трактуваннях громадянську війну розглядають як внутрішньодержавне явище. На перший погляд, ця теза є очевидною й не викликає сумнівів, однак під час детального аналізу це положення виявляється доволі суперечливим з огляду на те, що в період безпосередньої реалізації громадянської війни держава часто розколюється на частини, підпорядковані протиборчим силам. У цьому контексті професор політології Оксфордського університету С. Калівас конкретизував цю суттєву ознаку. На його думку, громадянською війною є «збройна боротьба в межах визнаного суверенного суб'єкта між сторонами, які підпорядковані загальній владі тільки на самому початку військових дій» (Kalyvas, 2006, с. 17). Отже, дослідник концентрує увагу на тому, що суверенітет суб'єкта визнають і сторони конфлікту, які належать до однієї держави, і світова спільнота лише на початку протистояння, що є цілком логічним і вирішує окреслену проблему.

Дослідник з Гарвардського університету Д. Армітаж також зосереджується на уточненні розуміння громадянської війни як внутрішнього конфлікту. Він, продовжуючи

думку С. Каліваса, говорить не просто про належність на початку конфлікту протиборчих сторін до єдиного суверенного суб'єкта, а про розкол суверенітету під час громадянської війни. Розуміння сутності громадянської війни Д. Армітажем сформульоване так: «організоване колективне насилля в межах єдиного державного устрою, що призводить до поділу суверенітету в боротьбі за владу» (Armitage, 2009). До основних характеристик аналізованого явища, на думку вченого, належать жорстокість, непередбачуваність і, зазвичай, відсутність логічного завершення.

Однією з ключових характеристик громадянської війни, яку обов'язково необхідно враховувати під час встановлення сутності аналізованого феномену, є антагоністичний характер протистояння. Громадянську війну відносять до політичних конфліктів «з нульовою сумою». Це означає, що протиборчі сторони не мають жодної можливості вирішити протиріччя шляхом компромісу, оскільки їхні позиції діаметрально протилежні та взаємозаперечні. А відтак перемога одного з учасників конфлікту неодмінно зумовлює поразку іншого. Громадянська війна найчастіше починається в той момент, коли сили, що діють у суспільстві, досягають такого стану, за якого реалізація інтересів однією з конфліктуючих сторін виключає можливість досягнення власних цілей іншою стороною (Вовк, 2017, с. 77).

Одним із чинників, що впливає на радикалізацію й антагонізацію позицій у межах громадянської війни, є безпосередня ідентифікація себе сторонами конфлікту. Деяка частина учасників протистояння асоціює себе з державою, державними інститутами та стабільністю, яку потрібно підтримати або відновити. Саме така ідентифікація й сприяє підвищенню рівня жорстокості й готовності виконувати жорсткі накази. Інша сторона асоціює себе з народом чи окремою соціальною групою й на певному етапі починає протиставляти себе й власні інтереси урядовій політиці та владній еліті (Павлятенко, 2011, с. 42).

Водночас очевидним є те, що такий вид збройного насилля, як громадянська війна, розгортається між урядовими структурами, з одного боку, і опозиційними соціальними групами – з іншого. На нашу думку, останню тезу можна вважати ще однією суттєвою характеристикою аналізованого феномену. На зазначену особливість указує у своєму широкому визначенні її професор політології Пенсільванського університету Н. Самбаніс: громадянська війна – «конфлікт, який відповідає таким характеристикам: 1) відбувається в межах держави, що входить до міжнародної системи; 2) організовані в політичному й воєнному відношенні сторони відкрито заявляють про їхні політичні наміри; 3) однією з протиборчих сторін є уряд; 4) територія держави охоплена воєнними діями; 5) протиборчі сторони представлені політичними групами й партіями, а не злочинними угрупованнями й бандами» (Sambanis, 2004, с. 829).

З огляду на те, що однією зі сторін громадянської війни є уряд і його структури, цілком логічно, що на його боці безпосереднім реалізатором збройного насилля виступають державні силові структури. Подібну логіку простежуємо й у визначенні, представленому в електронному словнику дефініцій Уппсальського університету. Зокрема, тут зазначено, що громадянська війна – це «недержавний конфлікт із приводу протиріччя щодо влади або територій із застосуванням збройної сили між воєнними формуваннями щонайменше двох протиборчих сторін (одна з яких – держава, інші – недержавні актори)» (Department of Peace and Conflict Research, 2023).

Дискусійною є й сама назва аналізованого виду збройного насилля – громадянська війна. Розходження позицій різних дослідників тут пов'язане з теоретичною проблемою визнання зазначеного феномену як війни. Одним із перших у середині XIX ст. визначив громадянську війну саме як війну американський юрист Ф. Лібер. Він підготував історико-юридичне

дослідження, основні положення якого в 1863 р. увійшли до офіційного документа – «Інструкції польовим військам США». За логікою Ф. Лібера, громадянська війна – це «війна, що ведеться в межах однієї держави двома або більше сторонами, кожна з яких прагне до панування над усією країною й уявляє себе єдиним володарем права законно нею управляти» (цит. за: А. Бадер, 2020d, с. 46).

Водночас у міжнародному гуманітарному праві трактування громадянської війни саме як війни чітко не виплисане й сьогодні. Ще в 1912 р. на IX Міжнародній Конференції Червоного Хреста запропонували підготувати проект, згідно з яким на громадянські війни поширювались би положення Женевської конвенції 1864 р. про поліпшення долі поранених на полі бою, однак цей проект так і не було розроблено й ухвалено ні на X Міжнародній Конференції Червоного Хреста в 1921 р., ні на наступних конференціях цієї неурядової міжнародної організації (А. Бадер, 2020d, с. 46).

У подальшому зазначену проблему порушили на міжнародному рівні лише після Другої світової війни. Основні положення щодо гуманітарного регулювання під час громадянської війни ввійшли до запропонованого Міжнародним комітетом Червоного Хреста проекту Женевської конвенції 1949 р., однак через побоювання провідних країн, зокрема США, Англії і Франції, що цей документ можна буде застосовувати з метою виправдання повстань, військових переворотів, путчів тощо, саме словосполучення «громадянська війна» вилучили. Цю термінологічну прогалину ліквідували аж у 1977 р. завдяки ухваленню Додаткових протоколів до Женевської конвенції 1949 р.

У межах зазначених документів у міжнародне гуманітарне право вводили поняття «збройний конфлікт неміжнародного характеру». Відповідно до Протоколу II, під термін «громадянська війна» підпадають збройні конфлікти, які «відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами або

іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні й погоджені військові дії й застосовувати положення Протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру» (Вовк, 2017, с. 81).

Із загального змісту цього документа випливає, що основною кваліфікаційною характеристикою належності певного виду збройного насилля до збройного конфлікту неміжнародного характеру є реалізація сторонами протистояння громадського порядку на підконтрольній території. Наголосимо, що за умови встановлення такого контролю сторони конфлікту офіційно набувають статусу сторони збройного конфлікту, навіть якщо вони не мають суверенітету й міжнародного визнання. У всіх інших випадках угруповання, що вдалось до збройного протистояння, вважають злочинним і воно підпадає під дію кримінального законодавства.

Зазначене не зняло проблему чіткого розрізнення понять «громадянська війна» і «збройний конфлікт неміжнародного характеру». Додамо, що навіть самі представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста доволі часто використовують і перший, і другий термін у їхніх роз'ясненнях положень Додаткового протоколу II. На нашу думку, за соціально-політичним змістом громадянська війна є неміжнародним збройним конфліктом, але не кожен такий конфлікт є громадянською війною.

На основі всебічного, комплексного аналізу, здійсненого нами в попередніх дослідженнях, було встановлено, що з погляду конфліктологічної парадигми громадянську війну слід визначати як: а) конфлікт, спричинений ескалацією ідеологічного протистояння політичних сил у боротьбі за владу; б) конфлікт, у якому основним засобом є збройне насилля; в) конфлікт, що блокує попередню форму існування системи й у такий спосіб створює для останньої умови вибору нового

способу життя (з огляду на цю тезу громадянську війну варто розглядати і як необхідний етап переходу системи з одного стану в інший); г) модель розвитку конфлікту, оскільки для неї характерна взаємодія сторін, за якої учасники не прагнуть тільки до «перемоги» над стороною-суперником, для чого застосовують політичні й збройні засоби в боротьбі за владу.

На основі з'ясованих вище системних рис аналізованого явища пропонуємо комплексний термін. Отже, громадянська війна – це кризова модель розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільної-політичної системи держави й спричинений антагоністичними протиріччями і в якому протиборчі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною народу, за допомогою збройного насилля спрямовують їхні дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного й фізичного знищення супротивника.

В академічному середовищі дискусійною залишається проблема визначення такого виду збройного насилля, як революція. Сьогодні найбільш поширеними є дефініції революції, запропоновані С. Гантінгтоном і Т. Скокпол. Переважна більшість дослідників кінця ХХ – початку ХХІ ст. бере за основу визначення цих авторів, розширюючи або критикуючи їх.

С. Гантінгтон ще в 1960-х роках сформулював одне з найбільш цитованих визначень революції: «швидка, фундаментальна й насильницька зміна внутрішнього становища країни, панівних цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, діяльності влади й політики». У більш пізніх роботах дослідник додав у визначення разом з процесом руйнування процес створення нового. Автор зазначав, що «повномасштабна революція пов'язана зі швидким і насильницьким руйнуванням чинних політичних інститутів, з мобілізацією нових груп у політику та зі створенням нових політичних інститутів» (Huntington, 1968, р. 64).

Основною сутнісною рисою революції, що відрізняє її від інших видів внутрішнього збройного насилля, для Т. Скокпол є структурні зміни. На її думку, «соціальні революції – це швидкі, фундаментальні трансформації суспільного стану та класових структур; вони супроводжуються класовими повстаннями знизу й частково проводяться через них». «Суспільні революції відрізняються від інших конфліктів і трансформують процеси, найперше, комбінацією двох умов: збігом змін у соціальній структурі й класовими повстаннями та збігом політичної й суспільної трансформації», – пише дослідниця (Skocpol, 1979, с. 4).

Дж. Пейдж, по суті, обернув указані визначення, назвавши соціально-політичні перетворення наслідком змін у ціннісних орієнтирах, поширених у суспільстві. Дослідник зазначав, що «революція – це швидка й фундаментальна трансформація в категоріях соціального життя та свідомості; метафізичні припущення, на яких ці категорії базуються, і владні відносини, у яких вони виражаються, є результатом поширеного в народі визнання утопічних альтернатив сучасному соціальному порядку» (Paige, 2003, р. 24). Ч. Тіллі загалом погоджується з наведеним визначенням, додаючи лише те, що революція «є силовим переміщенням влади в державі, у якій, як мінімум, два очевидних блоки претендентів демонструють несумісні вимоги щодо управління країною» (Tilly, 2006, р. 156).

Значна кількість визначень революції призвела до того, що деякі дослідники відмовились від пошуку універсального поняття й пішли шляхом формулювання складених та описових термінів. Зокрема, А. Майер під революцією розуміє два або навіть три різні процеси, що їх зазвичай розглядають разом. «Перший – це руйнування старого порядку або старої політичної системи; другий – створення нової; третій – неминучий період хаосу між ними» (Meuer, 1966, р. 275–276). П. Калверт уважає, що аналізований феномен має чотири складники: повстання, перебудову

державного устрою, насилля й докорінні зміни в суспільстві (Calvert, 1970, p. 143 – 144).

Відомий американський дослідник Дж. Голдстоун заради точного відображення системних рис запропонував чотири терміни: великі революції, політичні революції, соціальні революції, елітарні революції. До великих революцій, на думку автора, належать події, що призвели до зміни як політичних інститутів, так і економічних і соціальних структур суспільства. Політичні революції змінюють лише політичні інститути, а соціальні революції пов'язані з незалежним виступом нижчих класів. Елітарні революції – це широкомасштабні реформи, реалізовані елітами, які керують мобілізацією мас (Goldstone, 2001).

Наведені терміни ще раз доводять розмитість розуміння революції сучасними дослідниками, а також відсутність чітких критеріїв відмежування її від інших видів внутрішнього збройного насилля. У цьому контексті польський соціолог П. Штомпка виділяє два великі напрями серед теорій революції: історіософський і соціологічний. Представники першого, по суті, вивчають розрив у довготривалому історичному процесі, другого – акцентують увагу на внутрішніх процесах, що відбуваються через масові соціальні рухи та призводять до кардинальних змін в основних соціальних структурах. На думку автора, «сучасне визначення революції зумовлене обома охарактеризованими традиціями і є синтезом їхніх основних ідей, зокрема уявлення про фундаментальний характер змін, що охоплюють широку соціальну сферу, а також про масову мобілізацію, стрімкі темпи й раптовість самого ходу змін» (Sztompka, 1993, p. 189).

Важливими, на нашу думку, є виділені в роботах П. Штомпки характеристики, які відрізняють революцію від інших видів соціальних змін. По-перше, революція впливає на всі сфери й рівні суспільства, зокрема на економіку, політику, культуру, соціальну організацію та повсякденне життя.

По-друге, зміни в цих сферах є фундаментальними, вони зачіпають основи функціонування суспільства. По-третє, революційні трансформації обов'язково мають швидкий характер. По-четверте, революція – це найбільш характерний і очевидний прояв змін, а період їх проходження винятковий і пам'ятний. По-п'яте, революція провокує нетипові реакції в її учасників і свідків: вибух масової активності, відчуття радості, надії, оптимізму, сили й могутності, набуття сенсу життя й утопічне, райдужне бачення майбутнього (Sztompka, 1993, p. 189).

Цінним для нашого дослідження з робіт П. Штомпки є його чіткий виклад відмінностей революції від інших подібних видів внутрішнього збройного насилля. На думку дослідника, державний переворот – це лише зміна правлячої групи без докорінної трансформації соціальної та політичної системи. Те саме стосується й путчу, який учений розглядає лише як захоплення влади військовою елітою. Повстання як масовий виступ населення проти влади може призвести лише до часткових, неглибоких змін у вигляді поступок. Для громадянської війни характерні силові зіткнення соціальних угруповань, метою яких є передусім здобуття влади, а не докорінні, системні зміни. П. Штомпка наголошує, що названі види часто супроводжують революцію, особливо на початку або наприкінці, однак не є безпосередньо нею (Sztompka, 1993).

На основі аналізу визначень для нас стає очевидним, що процес пошуку системних рис революції та будь-якого іншого виду збройного насилля раціонально побудувати відповідно до логіки, запропонованої Ч. Джонсоном. Дослідник намагався врахувати роль індивідів і груп, аномальну ситуацію, що підштовхнула індивідів відповідно діяти, і чинник випадковості. Відповідно, ми вважаємо, що слід ураховувати як особистісний чинник і повсякденне життя мас, так і об'єктивні обставини в глобальному значенні. У цьому ми спираємося на світ-системний підхід

I. Валлерстайна. Окрім того, обов'язково слід звертати увагу на чинник випадковості (Wallerstein, 1987, p. 313).

З огляду на зазначене маємо можливість сформулювати визначення, що ввібрало в себе ключові системні риси аналізованого феномену. Революція – це вид масового внутрішнього збройного насилля, що виникає за умов невдоволення значної кількості населення власним повсякденним життям через особливості внутрішньої та зовнішньої (глобальної) соціально-політичної системи, наявності лідерів і відповідної випадкової ситуації і призводить до швидких, фундаментальних змін у всіх сферах суспільства, зокрема в інститутах політичної взаємодії та масовій свідомості.

Отже, з огляду на системні риси всі види внутрішнього збройного насилля можна розподілити на дві категорії. До першої відносимо насилля, що його застосовують з ініціативи державних структур. Цей вид характерний для недемократичних політичних режимів і має назву репресії й терор. До другої належать усі інші види, у яких ініціаторами застосування зброї є різні групи населення. Остання категорія також має свою структуру. Бунт, повстання і збройний заколот не призводять до суттєвих політичних змін, їх застосування провокують певні дії правлячої особи або еліти, а наслідком можуть бути незначні політичні зміни у вигляді поступок. Метою збройного зіткнення в межах громадянської війни є захоплення / збереження влади, повалення / консервування політичних структур. По суті, громадянська війна веде до суттєвих суспільно-політичних трансформацій, однак опосередковано, на відміну від революції, унаслідок якої відбуваються швидкі фундаментальні зміни в усіх сферах життя суспільства. На нашу думку, у подальшому логічним буде застосувати результати розвідки для протистояння інформаційній агресії російської федерації.

1.2. Рефлексія теоретичної парадигми національної безпеки в умовах російсько-української війни

Людина – це біосоціальна категорія, що визначає належність живої істоти до людського роду й людського суспільства; особа – це конкретна людина в суспільстві, носій прав і обов'язків (людина як суб'єкт); громадянин – фізична особа, яка перебуває в стійкому правовому зв'язку з конкретною державою (Піддячний, 2019).

Нас як представників соціально-психолого-педагогічної галузі досліджень категорія «громадянин» цікавить ще з трьох аспектів – індивід, особистість, індивідуальність.

Ми зазначали, що людина – це біосоціальна істота, тобто в ній поєднані біологічна й соціальна сутність. На позначення біологічної сутності людини у психології існує термін «індивід», яким позначають носія загальних спадкових якостей біологічного виду – людину. Людина стає індивідом від народження й залишається ним протягом усього життя, незалежно від ступеня розвитку в сукупності фізіологічного, психічного, психологічного й соціального складників. Отже, індивід – це біологічна сутність людини (Громадянство, 2019).

Людина як індивід, народжуючись у певному суспільстві, починає з ним взаємодіяти й поступово, у процесі соціального розвитку, проявляє соціальну сутність і перетворюється на особистість. Отже, людина як особистість формується в процесі соціального розвитку (соціалізації особистості), що відбувається протягом життя в процесі взаємодії з різними соціальними чинниками й соціальними інститутами на макро-, мезо-, мікрорівнях (суспільство, регіон, громада, сім'я, референтні групи, інформаційний простір; заклади освіти, освіта, виховання тощо), але під впливом її біологічно властивих якостей як індивіда. Саме в процесі соціалізації та взаємодії біологічної і соціальної сутностей людини формується її особистість, яка набуває психологічних якостей

і властивостей (ціннісні орієнтації, мотиви, установки, цілеспрямованість, працьовитість, відповідальність, чесність, рефлексивність тощо).

Отже, особистість – це психологічна категорія, складна соціально зумовлена динамічна єдність індивідуальних і психологічних якостей людини, що є основою і вектором її соціалізації протягом життя під впливом соціальних макро-, мезо-, мікрочинників.

Індивідуальність – це неповторна комбінація біологічних, соціальних, психологічних якостей і властивостей людини, яка відрізняє її від інших людей. Індивідуальні риси притаманні і тваринному світу. Але, на відміну від тварин, людина може сама творити власну яскраву індивідуальність завдяки наполегливій роботі над собою. Отже, стосовно людей індивідуальність – це прояв унікальності особистості в різних сферах життєдіяльності.

Представивши різні прояви існування людини як складного явища (людина, особа, громадянин, індивід, особистість, індивідуальність), вважаємо, що найбільш повно розкрити феномен «безпека громадян» можна тільки з використанням системного підходу до поняття «громадянин» у сукупності всіх «ролей» як елементів системи.

Грунтуючись на діалектичній єдності таких філософських категорій, як одиничне, особливе і загальне, представимо безпеку громадян в умовах збройного насилля та інформаційної агресії РФ проти України як загальне поняття в сукупності одиничних і особливих проявів громадянина як людини, особи, індивіда, особистості, індивідуальності.

Почнемо з розгляду феномену безпеки щодо громадянина як людини, особи, індивіда, що мають біосоціальні сутнісні характеристики.

В. Тихий, досліджуючи етимологію й семантику слова *безпека*, доводить, що воно складається з прийменника *bez* і основи іменника *peka*, пов'язаного з дієсловом *pekti*

(українське «пекти»). Прийменник без загальнослов'янського індоєвропейського походження і перекладається як «поза», «крім». Слово *пека* походить від слова *пек*, яке запозичене з голландської мови – рек («смола»). Старослов'янське слово *плькъ* пов'язане з міфом про Пека – слов'янського бога пекла, а також війни, кривавих бійок, кровопролить та всілякої біди. Отже, слово *безпека* означає бути поза пеклом, бідою, війною (Тихий, 2016).

У сучасній українській мові значення слова *безпека* збігається з етимологічним і означає стан, коли кому-, чому-небудь ніхто й ніщо не загрожує.

Слово *безпека* має антонім – *небезпека*, що означає можливість якогось нещастя, лиха, катастрофи. Ці протилежності не існують одна без одної. Щодо людини (особи, індивіда), термін «безпека» означає стан захищеності від ризику зазнати шкоди – небезпеки.

Дослідник також наголошує на тому, що доведення безпеки до крайності, «абсолютної безпеки» призводить до небезпеки для людини – позбавлення її свободи й розвитку. Тому споконвічне прагнення людини до безпеки є постійною потребою, необхідною умовою її існування й розвитку.

Потреба в безпеці – це потреба в захищеності й потреба почуватися у стані, за якого відсутня загроза для життя і здоров'я. Безпека – це умова задоволення інших потреб. Людина прагне до безпеки, намагається жити в безпеці, у стані, коли їй ніщо не загрожує, у світі, вільному від страху. Але в суспільстві існують небезпеки для людини: фізичні, біологічні, психологічні, екологічні, економічні, соціальні, технічні, політичні, інформаційні тощо.

Безпека людини – це об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної (матеріальної), психологічної і моральної захищеності людини, її прав і свобод. Людина перебуває в безпеці, коли вона, її права і свободи надійно захищені (забезпечені, гарантовані). Інакше кажучи,

саме права і свободи людини та їх гарантії і забезпечують її безпеку. Адже права людини притаманні їй природі, без них вона не може існувати як людська істота (Сьомін, 2018).

Продовжуючи розглядати сутність поняття безпеки громадянина як людини, зазначимо, що вона закріплена в основному законі – Конституції України, стаття 3 якої гласить: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (Конституція України, 2016).

Серед основних прав і свобод людини як громадянина Конституція України гарантує право на життя (ст. 27), повагу до його гідності (ст. 28), свободу та особисту недоторканність (ст. 29), недоторканність житла (ст. 30), свободу пересування, вільний вибір місця проживання (ст. 33), свободу думки і слова (ст. 34), свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), працю (ст. 43), житло (ст. 47), освіту (ст. 53) та ін.

Отже, держава має гарантувати безпеку кожній людині як громадянину у вигляді збереження її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності, захисту прав і свобод. Тому під безпекою людини будемо розуміти інтегрований виразник реалізації її прав і свобод і стан захищеності (гарантованості) від небезпек.

Проте, чи спроможна держава забезпечити безпеку людини в сукупності перерахованих складників в умовах збройного насилля й інформаційної агресії, які тривають в Україні протягом 10 років з боку сусідньої держави?

Пошук відповіді на це питання здійснює В. Кучер, який досліджує проблему безпеки громадян, дотримання прав людини в умовах інформаційної та військової агресії. Дослідник зазначає, що в умовах воєнного стану держава

неспроможна повною мірою гарантувати права людини, оскільки воєнна агресія російської федерації потребує від держави вживати непопулярних заходів, які обмежують окремі права громадян для забезпечення безпеки й ефективності оборонних дій. Вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежені у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, наведено в указі Президента України про введення воєнного стану (ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Водночас, на думку В. Кучера, це не означає, що права і свободи громадян слід повністю ігнорувати. Україна має вживати заходів для гарантування дотримання прав осіб. Для цього необхідно вдосконалювати нормативно-правове регулювання захисту прав людей і приводити його у відповідність до вимог міжнародних стандартів (Кучер, 2024).

На жаль, на практиці, в умовах збройного насилля та інформаційної агресії рф проти України люди опинилися в ситуації абсолютної небезпеки й незахищеності. Сотні тисяч людей загинули, втратили здоров'я, житло, роботу, можливість вільного пересування по території України. Варварськими засобами й тортурами окупанти глумляться над честю і гідністю людей на захоплених територіях, у полоні. На тимчасово окупованих територіях люди позбавлені свободи думки і слова, світогляду й віросповідання, за прояв яких вони можуть бути позбавлені волі й життя. Їм нав'язують злочинну і брехливу путінську пропаганду, примушують сповідувати московську імперську ідеологію, засвоювати спотворені нарративи, забороняють здобувати українську освіту та ін. Недоторканність і безпека людей стали неможливими на всій території України й повністю зруйновані на тимчасово окупованих територіях і в зоні активних бойових дій.

Україна як держава була не готова виконати свій конституційний обов'язок щодо забезпечення безпеки, прав і свобод

людини. Вісім років збройного конфлікту на Сході України були втрачені через замовчування й ігнорування з боку держави нових загроз. Громадянське суспільство не було сформоване й не використовувало в повній мірі свій потенціал через локальний характер агресії. Цим і скористався ворог у 2022 році, розв'язуючи повномасштабну війну проти України.

Водночас констатуємо, що після повномасштабного вторгнення українська держава почала стрімко проявляти суб'єктивність у побудові захисних механізмів і розбудові нормативно-правової бази щодо відновлення й ліквідації жакливих наслідків війни, притягнення країни-агресорки до юридичної відповідальності, відшкодування моральної та матеріальної шкоди як державі, так і потерпілим особам. Активнішими стали громадяни, які постраждали від російської агресії. Зростає роль громадянського суспільства у відновленні прав і свобод людей в Україні. Україна поступово інтегрується в міжнародне правове поле щодо захисту безпеки, прав і свобод людей, наближаючись до членства в ЄС і НАТО.

За думкою С. Сьоміна, запровадження в Україні європейських підходів щодо забезпечення безпеки громадян потребуватиме докорінної зміни самої сутності нашої державної політики в цій сфері. Наріжним каменем діяльності держави має стати забезпечення належного захисту громадян і суспільства загалом від загроз їхньому благополуччю та процвітання, створення належних умов задля нормальної життєдіяльності й упевненості в завтрашньому дні. Заходи із забезпечення громадської безпеки повинні мати упереджувальний характер з метою недопущення протиправних дій, соціальних збурень і катастроф від загроз різного характеру (Сьомін, 2018).

Другий аспект нашого дослідження пов'язаний із з'ясуванням поняття безпеки громадянина як особистості та індивідуальності.

Якщо співвідносити поняття «людина» і «особистість», то особистість – це найвищий ступінь соціального й духовного

розвитку людини, яка здатна освоювати й перетворювати світ. Формула «кожна особистість – людина, але не кожна людина є особистістю» яскраво демонструє семантичну відмінність цих понять. Найвищий прояв особистості – це індивідуальність, що виражає неповторність і унікальність людини порівняно з іншими завдяки специфічному набору успадкованих (індивідуальних) і набутих (психологічних) якостей у процесі соціалізації.

Отже, особистість – це складна соціально зумовлена динамічна єдність індивідуальних і психологічних якостей людини, що є основою і вектором її соціалізації (успішної / неуспішної) протягом життя під впливом соціальних мега-, макро-, мезо-, мікрочинників.

Тобто, будь-яка людина має набір індивідуальних (психофізіологічних) і психологічних якостей, які у взаємодії з певними соціальними чинниками, зокрема загрозами, можуть проявлятися в різних станах і поведінці.

До індивідуальних якостей відносимо психічні та фізіологічні особливості особистості, зокрема, комплекс психічних процесів (відчуття, сприймання, уявлення, пам'ять, мислення, уява, увага, воля), станів (емоційні – настрої, афекти, тривога; вольові – рішучість, розгубленість; пізнавальні – зосередженість, замисленість тощо) і властивостей (темперамент, характер, здібності) особистості (Курило & Караман, 2023); (Курило, Савченко & Караман, 2018).

До психологічних якостей, що характеризують людину як особистість, відносимо спрямованість особистості (система цінностей, орієнтацій, установок, потреби, мотиви, світогляд, переконання), морально-вольові якості (морально-етичні та правові норми, совість, гуманність, ставлення до навколишнього світу, до власних дій, здатність до рефлексії, емпатії тощо), комунікативні якості (соціальний статус, здатність до ефективної соціальної взаємодії тощо), досвід (знання, уміння, навички) та ін.

Беручи за основу таке узагальнене уявлення про особистість, можемо спрогнозувати зміст поняття «безпека особистості». Услід за американським ученим А. Маслоу основоположною характеристикою особистості вважаємо прагнення до самоактуалізації, самореалізації, самовираження, максимального використання внутрішніх потенціалів, визнання в суспільстві. Це прагнення ґрунтується на взаємовпливові особистості й суспільства, коли, удосконалюючись, особистість робить внесок у розвиток матеріальної і духовної культури суспільства, і в такий спосіб відбувається суспільний прогрес. Суспільство може процвітати, якщо воно створює умови для розвитку високорозвинених особистостей. Отже, людина як особистість почувається в безпеці, якщо в суспільстві створені умови для реалізації потреб найвищого рівня – в розвитку й самореалізації, коли вона відчуває стан упевненості в собі, внутрішньої й зовнішньої гармонії, задоволеності від можливості реалізації цілей, потреб, упевненості в майбутньому. Це збалансованість усіх індивідуальних і психологічних якостей особистості, яка гарантує успішний взаєморозвиток особистості й соціуму, матеріальний і духовний прогрес суспільства.

Тому під безпекою особистості будемо розуміти стан задоволеності особистості від можливості реалізації потреб різного рівня, внутрішньої і зовнішньої гармонії, впевненості в майбутньому.

Аналогічну думку висловлює і Б. Зелений, який, аналізуючи зміст терміна «безпека особистості», доходить висновку, що це стан захищеності (почуття перебування в безпеці, відсутність тривоги, упевненість, стабільність) життєво важливих інтересів людини в усіх сферах життєдіяльності, що є необхідною умовою її розвитку (Зелений, 2021).

Що ж відбувається з людьми як особистостями в умовах війни під впливом військової та інформаційної агресії?

Аналіз і самоаналіз поведінки людей у зоні конфлікту, починаючи з 2014 р., відколи вони опинилися в ситуації

загрози життя й були позбавлені можливості задоволення всіх потреб, зокрема фундаментальної в безпеці й найвищої в самоактуалізації, дозволили нам узагальнити трансформації індивідуальних і психологічних характеристик, що складають структуру особистості:

– на індивідуальному рівні: чергування стабільних і критичних станів різних фізіологічних систем, передусім нервової (роздратованість, капризи, бунт, конфліктність, негативізм, придушені настрої, афекти, тривога, розгубленість та ін.); психічних процесів (блокування мисленневих процесів, неусвідомлене сприймання спотвореної інформації, помилкові, хибні уявлення й переконання, некритичне мислення тощо); психічних властивостей (загострення певних рис темпераменту, акцентуації характеру, викривлені світогляд, знання, переконання) тощо;

– на психологічному рівні: відхилення на всіх структурних рівнях особистості: спрямованості (утрата сенсу життя й попередніх досягнень, образу майбутнього, спотворення життєвих цінностей тощо); морально-вольовому (хибні, ірраціональні уявлення про норми моралі та права, нераціональна оцінка ситуації, неспроможність самостійного ухвалення й виконання рішення, агресивність, жорстокість, психічна нестійкість, афективна збудливість; відчуття незахищеності, побоювання відторгнення (ідентифікації ворогом), злість і пошук «зовнішнього ворога», стан жертви, низька самооцінка, почуття провини тощо); комунікативному (міжособистісному) (утрата сімейних зв'язків, зв'язків з друзями й родичами на ґрунті ідеологічних розбіжностей і переміщення, реакція емансипації (прагнення, але неможливість звільнитися від установлених ворогом правил, законів, звичаїв); неможливість аргументовано доводити власну думку через загрозу життю, досягати взаєморозуміння, конструктивно вирішувати конфлікти, просити про допомогу, протистояти тиску й маніпуляціям тощо); досвіду (блокування інтелектуальних здібностей, когнітивний

дисонанс, втрата сенсу здобутих знань і досвіду, зацікавленості в діяльності та ін.).

Отже, в умовах збройного насилля та інформаційної агресії повністю руйнуються всі безпекові засади існування громадянина як особистості. І щоб відновити себе як особистість, громадянин має переміститися з тимчасово окупованої території (зони активних бойових дій) на вільну територію, де немає придушення внутрішніх потенціалів і досягнень, де можна будувати життєву траєкторію і конструювати образ майбутнього. Тут на перший план висувається здатність самої людини до відновлення, реінтеграції та подальшої успішної соціалізації й розвитку. З іншого боку, це неможливо без створення сприятливих соціальних умов для розвитку особистості державою й суспільством. Особистість може існувати й розвиватися тільки в розвивальному середовищі. А створення розвивального середовища можливе лише при активному засвоєнні людиною соціуму, коли розвиток отримує і особистість, і суспільство. На жаль, в умовах збройного насилля та інформаційної агресії не всі громадяни здатні відновити власний особистісний потенціал. За нашими спостереженнями, зовнішні обставини або зовнішні чинники впливають на успішний процес соціалізації й розвитку в умовах війни тією мірою, наскільки їм дозволяє впливати внутрішній чинник – індивідуальні якості людини і ступінь її розвитку.

Людина з низьким ступенем розвитку особистості на всіх рівнях (спрямованість, морально-вольові й міжособистісні якості, досвід), зокрема низьким рівнем розвитку ціннісних орієнтацій і установок, психологічної стійкості, гнучкості, рефлексії й саморегуляції та високим ступенем розвиненості екстернальності (схильності людини пояснювати те, що відбувається з нею, виключно дією зовнішніх обставин) може стати жертвою агресії і не вийти з цього стану. Нею можна управляти й маніпулювати аж до скоєння злочинів в ім'я штучно

створеної ідеї, що й робить ворог з частиною населення України.

У людини ж з високим рівнем розвитку особистості, зокрема цінностей і установок, включаються механізми психологічного захисту від негативного впливу агресивних дій ворога, що забезпечують безпеку особистості й подальшу її успішну соціалізацію в новому соціальному середовищі (Курило, Савченко & Караман, 2018, с. 129–151).

Отже, безпека громадян як інтегроване поняття, що умовно проявляється в безпеці кожного громадянина як людини й особистості, означає стан їхньої задоволеності від можливості реалізації потреб різного рівня, конституційних прав і свобод.

Резюмуючи викладений матеріал, спрямований на розкриття сутності поняття безпеки громадян в умовах збройного насилля й інформаційної агресії рф проти України, зазначимо таке.

Безпека громадян у межах нашого дослідження – це складне інтегративне поняття, що охоплює різні аспекти безпеки в контексті багатомірного існування окремого громадянина як людини (особи) та особистості (індивідуальності).

Досліджуючи співвідношення різних «ролей» громадянина як людини, особи, індивіда, особистості, індивідуальності, ми встановили їхню змістовну специфіку: людина – це біосоціальна категорія, що визначає належність живої істоти до людського роду й людського суспільства; особа – це конкретна людина в суспільстві, носій і суб'єкт прав і обов'язків; громадянин – це людина як фізична особа, яка перебуває в стійкому правовому зв'язку з конкретною державою. Особистість – це психологічна категорія, соціально зумовлена динамічна єдність індивідуальних і психологічних якостей людини, що є основою і вектором її соціалізації (успішної / неуспішної) протягом життя під впливом соціальних мега-, макро-, мезо-, мікрочинників;

індивідуальність – найвищий прояв особистості, що виражає неповторність і унікальність людини порівняно з іншими завдяки специфічному набору успадкованих (індивідуальних) і набутих (психологічних) якостей у процесі соціалізації.

З'ясовано, що безпека людини – це стан фізичної, майнової, соціальної (матеріальної) захищеності (гарантованості) від небезпек, інтегрований виразник реалізації її прав і свобод.

Безпека особистості – стан задоволеності людини від можливості реалізації потреб різного рівня (від базових фізіологічних і безпеки до найвищих в самоактуалізації і самореалізації) на основі внутрішньої й зовнішньої гармонії та впевненості в майбутньому, що забезпечує успішний взаєморозвиток особистості й соціуму і прогрес суспільства.

Безпека громадян як інтегроване поняття означає стан задоволеності людини від можливості реалізації потреб різного рівня, конституційних прав і свобод. Відповідно, в умовах збройного насилля й інформаційної агресії рф проти України держава не змогла виконати її конституційний обов'язок щодо забезпечення реалізації потреб різного рівня, прав і свобод громадян. Це стало поштовхом для запровадження в Україні європейських підходів щодо забезпечення безпеки громадян та створення умов для їх успішного розвитку й самореалізації як в умовах війни, так і в подальшому повоєнному відновленні країни в прогресивній світовій спільноті.

В умовах сучасної війни рф проти України, що являє собою передусім поєднання збройного насилля й інформаційної агресії, у науковому й суспільному просторі та свідомості людей кристалізується поняття «громадянське суспільство». Спостерігаємо зростання ролі громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки, цілісності, суверенітету й незалежності країни як держави.

З розвитком безпекової проблематики в Україні зростає актуальність з'ясування сутності понять «громадянське

суспільство», «безпека громадянського суспільства», а також ролі громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки в умовах війни РФ проти України.

Останнім часом у межах дослідження проблеми суспільної безпеки з'являються наукові праці, присвячені розкриттю питання безпеки громадянського суспільства, таких учених, як С. Дроботов, Г. Мелеганич, О. Мітенко, Р. Мошинський, В. Найда, Ю. Опалько, В. Погорілко, Н. Стучинська, Ю. Тодика, І. Слюсарчук, О. Шкурупій, Л. Юрженко, Н. Ярмиш та ін.

Для розкриття сутності феномену «безпека громадянського суспільства» вважаємо за доцільне передусім з'ясувати значення базового поняття – «суспільство», з тим, щоб потім установити співвідношення і специфіку двох понять – «суспільство» і «громадянське суспільство».

Отже, базовим для визначення поняття «громадянське суспільство» є термін «суспільство». Не вдаючись до глибокого аналізу поняття суспільства в міждисциплінарному дискурсі, відзначимо, що в соціології (науці про суспільство та процеси, які в ньому протікають) у найбільш узагальненому вигляді його тлумачать як соціальну організацію людей, сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій між людьми в процесі їхньої життєдіяльності; сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, зумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ; «спосіб» організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей; соціальну систему, основними елементами якої є люди, їхні зв'язки, взаємодія і відносини (Суспільство. Тлумачний словник, 2024); (Суспільство. Словник української мови, 2024).

Розглядаючи суспільство як соціальну систему, ми використовуємо системний підхід до досліджуваного явища, що передбачає, по-перше, його дослідження як цілісної множини компонентів у сукупності відношень і зв'язків між ними, по-друге, його перевірку на наявність певних

властивостей систем – цілісність, структурність, цілеспрямованість, доцільність, емерджентність, ієрархічність, динамічність, відкритість, рівновага, стійкість, надійність, синергійність, життєздатність та ін. (Караман, 2013, с. 226–230).

Щодо предмета нашої наукової розвідки, то в умовах війни, нестабільності й невизначеності стану українського суспільства на перший план висуваються такі основоположні властивості системи, як цілісність, структурність, стійкість, життєздатність для його збереження в умовах воєнного стану та сталого й інноваційного розвитку в повоєнний час.

Сучасні погляди на суспільство як соціальну систему в постіндустріальну епоху, особливості соціальної структури (соціальні класи / групи) в умовах постіндустріальних соціальних суперечностей, шляхи упередження дестабілізаційних наслідків протистояння різних соціальних груп розкривають у своїх працях О. Шкурупій, Л. Юрженко та ін. Дослідники відзначають, що у XXI столітті, в умовах четвертої наукової революції, постіндустріального, інформаційного суспільства й широкого використання у виробничому секторі інформаційно-інтелектуального ресурсу приватна власність на засоби виробництва поступово поступається місцем особистій власності на володіння знаннями, високим рівнем освіченості, що, своєю чергою, також породжують нові знання й сучасні технології, спрямовані на розвиток матеріальної і духовної культури суспільства. Зараз саме ці параметри визначають соціальний статус людини. Визначальним чинником такого явища, як соціальна нерівність, стає доступ до освіти, можливість розвитку й самореалізації особистості. Тобто, важливим є суб'єктивний чинник, який проявляється у здатності людини до навчання, розвитку, самореалізації. Людина насамперед сама формує власні продуктивні якості, які в подальшому дають їй можливість претендувати на певний соціальний статус і певну класову належність. Отже, здібності людини, її інтелектуальний ресурс, здатність

до творчості як основного виду діяльності в постіндустріальному суспільстві стають основними критеріями належності до певного класу (Юрженко, 2005); (Шкурупій, 2007).

Тому, на нашу думку, саме в постіндустріальному суспільстві, за умови його сталого й демократичного розвитку, створюються найбільш сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства як своєрідного соціального простору, який складають вільні, автономні особистості-громадяни з високими рівнем соціального, інтелектуального, психологічного розвитку і ступенем внутрішньої свободи, які, взаємодіючи як автономні суб'єкти, утворюють складну, багаторівневу систему громадянських зав'язків і взаємозалежностей і творять власне соціальне життя і власне суспільство без втручання держави.

Отже, використовуючи системний підхід до таких явищ, як «суспільство», «громадянське суспільство», констатуємо, що вони співвідносяться як ціле і частина, загальне і конкретне. Поняття суспільства ширше за поняття громадянського суспільства: громадянське суспільство є підсистемою системи вищого порядку – суспільства і об'єднує ту його частину, яка має високий рівень соціальної самоорганізації, суб'єктності, активності та впливу на демократичний вектор розвитку країни.

З'ясувавши співвідношення понять «суспільство» і «громадянське суспільство», розкриємо сутність і структуру громадянського суспільства в контексті національної безпеки.

І. Слюсарчук і О. Мітенко, досліджуючи роль громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки України, наводять кілька сучасних визначень громадянського суспільства: «громадянське суспільство – це суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою й функціонує на засадах демократії і права. Побудова громадянського суспільства є метою суспільного

розвитку, засобом всебічного забезпечення інтересів, прав та свобод людини і громадянина» (Юридична енциклопедія, Великий енциклопедичний юридичний словник); «громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної й духовної сфер, їх відтворення й передачі від покоління до покоління» (Ю. Тодика); «громадянське суспільство – це соціально неоднорідне, структуроване (стратифіковане) суспільство, що є відносно незалежним від держави, основною рисою такого суспільства є те, що його члени – вільні й рівноправні люди, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником і брати активну й усебічну участь у політичному житті» (В. Погорілко). Отже, роблять висновок дослідники, громадянське суспільство – це сукупність самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що виконують такі функції: вираження думки й волі народу, налагодження діалогу між населенням та органами державної влади; захист інтересів, прав і свобод громадян; формування цілей і шляхів їх досягнення; аналіз наявних проблем і можливих шляхів їх вирішення. До провідних інститутів громадянського суспільства вчені відносять: добровільні громадські організації та громадські рухи, політичні партії на перших стадіях їх формування (до здійснення владних повноважень), незалежні засоби масової інформації як джерело громадської думки, вибори й референдуми як механізм реалізації демократії та виявлення громадської думки, залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (суди присяжних, народні міліцейські загони тощо) (Слюсарчук & Мітенко, 2021).

Щодо структури громадянського суспільства, то найбільш оптимальною для нашої розвідки є розроблена К. Постол

класифікація інститутів громадянського суспільства за ознакою «зв'язки і взаємовідносини інститутів громадянського суспільства з державою», яка охоплює інститути громадянського суспільства, що взаємодіють з державою у сферах:

- економічних відносин (торгово-промислові палати, об'єднання підприємців, кредитні спілки, незалежні експерти);

- соціально-трудова відносин (об'єднання роботодавців, товаровиробників, професійні союзи, творчі спілки);

- соціальної політики й надання соціальних послуг (благодійні організації, волонтерські рухи);

- захисту прав та інтересів громадян (союзи й об'єднання споживачів, асоціації й об'єднання адвокатів і юристів, юридичні клініки);

- освітньої політики (асоціації ректорів ЗВО, органи студентського самоврядування, асоціації аспірантів, піклувальні ради);

- молодіжної та гендерної політики (молодіжні й дитячі громадські організації, жіночі рухи);

- конституційного права громадян на свободу совісті й віросповідання (релігійні організації та їх об'єднання);

- патріотичних і національних мотивів (об'єднання ветеранів, козацькі організації, антивоєнні рухи, патріотичні об'єднання);

- спортивного руху (спортивні товариства, федерації, клуби);

- захисту екологічних прав та інтересів громадян (екологічні громадські організації, рухи);

- захисту культурних прав громадян (аматорські об'єднання, культурологічні товариства);

- інформаційного простору (недержавні засоби масової інформації, об'єднання журналістів);

- захисту прав громадян місцевого значення (товариства співвласників житла, житлові кооперативи, інші територіальні органи самоорганізації населення).

Узагальнюючи викладений матеріал в розрізі українських реалій, зазначимо, що громадянське суспільство – це найбільш прогресивна частина суспільства в сукупності самостійних і незалежних від держави громадян, суспільних інститутів і відносин, яка, взаємодіючи з державою на партнерських засадах, забезпечує умови для успішної реалізації й самореалізації інтересів, потреб, потенціалів, прав, свобод громадян та інститутів громадянського суспільства на основі загальнолюдських і європейських цінностей.

Другим цільовим компонентом нашої наукової розвідки є з'ясування поняття «безпека громадянського суспільства» й ролі громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки в умовах війни РФ проти України.

Дослідниця проблеми безпеки громадянського суспільства Г. Мелеганіч зазначає, що в українському законодавстві з питань національної безпеки ні термін «суспільна безпека» («безпека суспільства»), ні поняття «безпека громадянського суспільства» не застосовують. Сучасне українське законодавство надає лише трактування поняття «громадська безпека – захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина від протиправних посягань, надзвичайних ситуацій, які створюють загрозу спричинення шкоди життю, здоров'ю та майну значної кількості осіб» (Про затвердження Порядку проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту Міністерством внутрішніх справ, 2019). Тобто в законодавстві йдеться про безпеку, яку мають забезпечити силові структури.

Тому, за думкою Г. Мелеганіч, перспективною видається ідея О. Корнієвського про застосування нового постмодерного підходу експертів недержавних аналітичних структур до з'ясування сутності концепту суспільної безпеки (безпеки суспільства або соцієтальної безпеки), до фокусу якого потраплять такі чинники, як згуртованість (організованість) та ідентичність

суспільства, що визначають його здатність відповідати на численні виклики сучасного світу (Мелеганіч, 2019).

Водночас в українському безпековому законодавстві є підґрунтя, на яке можна спиратися в правовому полі досліджуваного явища. Зокрема, Закон України «Про національну безпеку України» до сектора безпеки й оборони, крім системи органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних і розвідувальних органів, відносить також громадян і громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України.

Ст. 29 цього Закону також передбачає розроблення й реалізацію Стратегії громадської безпеки й цивільного захисту України, яка має визначати загрози національній безпеці у сферах громадської безпеки й цивільного захисту та шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів державної політики в цих сферах (Про національну безпеку України: Закон України, 2018).

Керуючись цією статтею, Міністерство внутрішніх справ України вже розробило Проект Стратегії громадської безпеки та цивільного захисту України (від 29.06.2021), яка визначає напрями державної політики щодо захисту прав і свобод людини та громадянина, інтересів суспільства й держави від загроз у сферах громадської безпеки й цивільного захисту, а також цілі, пріоритети й очікувані результати їх досягнення.

Пріоритетами національних інтересів у сфері громадської безпеки й цивільного захисту Стратегія визначає:

- утвердження конституційного імперативу щодо розгляду людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки як найвищої соціальної цінності в Україні;
- розбудову України як безпечної держави, де визнається і діє принцип верховенства права, держава захищає громадян і суспільство;

– послідовну реалізацію системних підходів у сфері громадської безпеки й цивільного захисту;

– інтеграцію України в європейський і євроатлантичний безпековий простір (Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, 2021).

Також в Україні діє Порядок проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту Міністерством внутрішніх справ, затверджений постановою КМУ від 22.05.2019 р. № 507 (у редакції від 18.07.2024 р. № 729), відповідно до якого громадська безпека і порядок – це захищеність життєво важливих для суспільства й особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації й захисту національних інтересів від впливу загроз (Про затвердження Порядку проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту Міністерством внутрішніх справ, 2019).

За визначенням Н. Ярмиша, «громадська безпека – це багаторівневий, різноспрямований, динамічний феномен, який відображає функціонально спроможні параметри діяльності системи спеціалізованих суб'єктів захисту населення від загроз ..., а також стан суспільного та особистого спокою, що ґрунтується на рівновазі між існуючими і потенційними загрозами та наявним і можливим станом захисту від них, за якого забезпечується нормальний прогресивний розвиток соціальних груп і населення держави загалом, реалізація людського потенціалу» (Ярмиш, 2015).

Отже, на основі наведеного теоретичного матеріалу доходимо висновку, що безпека громадянського суспільства – це здатність громадян та інститутів громадянського суспільства в партнерстві з державою підтримувати стан задоволеності від реалізації й самореалізації власних інтересів, потреб, потенціалів, прав, свобод на основі загальнолюдських

і європейських цінностей в умовах мінливості, нестабільності, зовнішніх і внутрішніх загроз.

Щодо здатності громадянського суспільства до забезпечення національної безпеки, то у своїй статті С. Дроботов зазначає, що громадянське суспільство спроможне стати тим додатковим потенціалом, у якому органи державної влади зможуть знайти необхідні інструменти й механізми для підвищення рівня забезпеченості національної безпеки, оскільки: по-перше, громадянське суспільство характеризує не все населення держави, а його частину, яка вирізняється високим рівнем політичної і правової культури й активною суспільною позицією; по-друге, громадянське суспільство є провідником системи цивілізаційних цінностей усієї нації, тобто воно контролює дотримання державою тих гарантій основоположних прав і свобод людини і громадянина, які є беззаперечним здобутком будь-якого демократичного суспільства; по-третє, громадянське суспільство здатне ефективно реагувати на будь-які прояви ризиків національної безпеки, які мають внутрішньодержавне походження, до прикладу, мінімізувати деформації однорідності суспільства, поширення негативних тенденцій розшарування й соціальної нерівності (Дроботов, 2019).

За висновками В. Найди, сталою тенденцією воєнних років залишається зростання кількості офіційно зареєстрованих громадських об'єднань, значна частина яких зміцнює обороноздатність держави. До них належать новостворені незалежні аналітичні центри, науково-технічні товариства, об'єднання ветеранів війни, оборонно-спортивні товариства, оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання, козацькі об'єднання, молодіжні патріотичні організації тощо. Вони активно долучаються до оновлення нормативних документів державної політики у сфері забезпечення безпеки, фінансово й матеріально підтримують Збройні Сили України та інші збройні формування, беруть участь в організації

та проведенні військової підготовки, військово-патріотичного виховання молоді, організують і проводять масові мирні акції, спрямовані на суспільно-політичну консолідацію, засудження війни та агресора, протидію російській пропаганді й об'єктивне інформування світової громадськості, співпрацюють з органами державної влади щодо протидії та припинення діяльності організацій антидержавного спрямування (Найда, 2017).

Таку саму тенденцію визначає і Г. Мелеганич, яка безпеку громадянського суспільства також розглядає в контексті суспільної безпеки (безпеки суспільства) як одну з найважливіших умов існування й розвитку громадянського суспільства в сукупності відносин між людьми, що складаються в процесі їхньої спільної діяльності.

Дослідниця зазначає, що останнім часом в Україні збільшується кількість ініціатив, спрямованих на створення безпечного середовища. Отже, у суспільстві з'являється розуміння спільної відповідальності за якість життя. Представники громадянського суспільства об'єднуються з органами влади різного рівня, іншими державними структурами, створюють команди та працюють над проектами, які покликані змінити безпекову ситуацію на конкретній території (Мелеганич, 2019).

І хоча, як було зазначено, громадянське суспільство незалежне від держави, воно є фокусом діяльності самої держави, яка, своєю чергою, є гарантом його демократичного, правового, сталого і прогресивного розвитку. А, отже, громадянське суспільство і держава – це партнери в забезпеченні існування української політичної нації, зокрема її безпеки в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз. Цю тезу підтверджує приклад згуртування українського громадянського суспільства та його значний внесок у боротьбу з російським агресором починаючи з 2014 року. Різні інститути громадянського суспільства (волонтерські, громадські організації, ЗМІ) об'єдналися заради збереження української нації й забезпечення безпеки держави,

суспільства і громадян. І сьогодні вже нікому не треба доводити той факт, що без громадянського суспільства неможливо в повній мірі забезпечити національну безпеку країни. Про це свідчать і результати соціологічного опитування «Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу» (червень 2024 р.), що його проводила соціологічна служба Центру Разумкова з 6 до 12 червня 2024 р. За критерієм «Оцінка довіри до інститутів суспільства» найвищі показники довіри отримали такі інституції: Збройні сили України (82,3%), волонтерські організації (67,3%), добровольчі батальйони (66,4%). Значний рівень довіри отримали і громадські організації (25,2%). Отже, високий рівень довіри громадян до інститутів громадянського суспільства в умовах війни рф проти України спостерігаємо вже протягом 10 років, що свідчить про їх значний внесок у забезпечення безпеки нації (Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу, 2024). І початок переговорів щодо вступу України до ЄС 25 червня 2024 року в Люксембурзі є свідченням того, що в Україні вже певною мірою сформоване громадянське суспільство і в партнерстві з державою вона має шанс стати європейською країною.

На жаль, в українському суспільстві до 2014 р. не були достатньо сформовані цінності й досвід побудови громадянського суспільства в класичному його розумінні. Заважали радянська спадщина, вплив тоталітарної держави-сусіда, стереотипи, негативні прояви в українському суспільстві, несумісні з таким прогресивними європейськими цінностями, як свобода, незалежність, суверенність, демократія, верховенство права.

Революція гідності 2013 року, війна рф проти України, що триває з 2014 року, стали поштовхом для формування єдиної політичної нації, складником якої є сильне й згуртоване

громадянське суспільство. Громадянське суспільство стало не тільки лідером створення демократичної і правової держави, а й активним суб'єктом забезпечення національної безпеки країни. Цьому сприяє і невпинний рух України до членства в ЄС і НАТО, які вимагають від України інтеграції до прогресивної європейської і світової спільноти на основі спільних цінностей і конкретних дій.

Отже, громадянське суспільство – це не лише провідник реформ в українській державі на шляху до євроінтеграції, а й активний суб'єкт створення безпечного середовища на рівні громади, регіону, країни з метою забезпечення безпеки й успішного розвитку як суспільства загалом, так і кожного громадянина як особистості. На нашу думку, безпека громадянського суспільства – це створення державою і суспільством умов не тільки для безпеки життя і здоров'я громадян, а й для їх успішної соціалізації, розвитку й самореалізації на засадах загальнолюдських і європейських цінностей – Людина, Особистість, Свобода, Незалежність, Суверенітет, Демократія, Верховенство права та ін.

Отже, у межах системного підходу громадянське суспільство є підсистемою системи вищого порядку – суспільства й об'єднує ту його частину, якій властивий високий рівень соціальної самоорганізації, суб'єктності, активності та впливу на прогресивний розвиток країни. Громадянське суспільство – це найбільш прогресивна частина суспільства в сукупності самостійних і незалежних від держави громадян, інститутів громадянського суспільства й суспільних відносин, яка, взаємодіючи з державою на партнерських засадах, забезпечує умови для успішної реалізації і самореалізації інтересів, потреб, потенціалів, прав, свобод громадян та інститутів громадянського суспільства на основі загальнолюдських і європейських цінностей.

Поняття «безпека громадянського суспільства» визначено як здатність громадян та інститутів громадянського

суспільства в партнерстві з державою підтримувати стан задоволеності від реалізації й самореалізації власних інтересів, потреб, потенціалів, прав, свобод на основі загальнолюдських і європейських цінностей в умовах мінливості, нестабільності, зовнішніх і внутрішніх загроз.

В умовах війни рф проти України зростає роль громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки, цілісності, суверенітету й незалежності країни як держави. Громадянське суспільство стало не тільки лідером створення демократичної і правової держави, а й активним суб'єктом забезпечення національної безпеки країни, руху України до членства в ЄС і НАТО.

1.3. Переосмислення інституційно-функціонального наповнення національної безпеки України в умовах збройного насилля

Російсько-українська війна стала найбільшою загрозою для національної безпеки України. Специфіка збройної боротьби українського народу з агресором, необхідність протидії дезінформації та кібератакам, протистояння спробам дестабілізувати суспільство, координація гуманітарних заходів (переміщення великої кількості населення, допомога цивільному населенню, реабілітація військових тощо) вимагають постійного перегляду й адаптації інституційно-функціонального наповнення національної безпеки для ефективного управління державою й захисту національних інтересів відповідно до загроз і викликів, спричинених агресором.

Велика кількість наукових досліджень присвячена вивченню теоретичних і практичних проблем безпеки загалом, а також національної безпеки зокрема. Аналіз наукового дискурсу (Білий, 2021); (Казакова, 2021); (Павленко, 2022);

(Подковенко, 2021); (Мельниченко, 2021) за умов урахування викликів російсько-української війни дозволяє зробити деякі узагальнення.

По-перше, основна стратегічна мета забезпечення національної безпеки у воєнний час полягає в захисті державних і суспільних інтересів країни. Останнє охоплює внутрішньополітичну сферу, де важливими завданнями є досягнення стійкості конституційного устрою, підтримання громадянської єдності, національної злагоди, а також збереження єдності правового простору.

По-друге, для забезпечення національної безпеки потрібен комплексний підхід, який об'єднає теоретичні дослідження, практичний досвід і знання різних наукових галузей. Щоб зрозуміти загальні принципи безпеки, потрібно вивчати конкретні сфери, які можуть опинитися під загрозою, і застосувати ці знання для захисту інтересів особистості, суспільства й держави.

По-третє, «головним прорахунком України на імітаційному етапі розвитку національної безпеки став надмірний етатизм у визначенні її інституційних, структурно-функціональних, ресурсних, цільових та ін. характеристик. У центрі уваги правлячих сил була насамперед воєнна організація держави, яка або дублювала радянські підходи з питань гарантування безпеки, або ж була лінійним копіюванням досвіду пострадянських держав, що сформувалися як авторитарні» (Мельниченко, 2021, с. 184).

По-четверте, з урахуванням теоретичних напрацювань, практичної реалізації стратегій та аналізу законодавчої бази з питань національної безпеки ми пропонуємо розглядати переосмислення інституційно-функціонального наповнення її не лише з військового аспекту, тобто дій, спрямованих на захист державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів від реальних і потенційних загроз. Національна

безпека передбачає діяльність держави із забезпечення захисту прав і свобод громадян як на національному, так і на міжнародному рівні.

Відповідно до зазначеного переосмислення національної безпеки може бути розглянуто як комплексну концепцію, як полягає в кількох ключових аспектах. По-перше, це здатність виявляти потенційні ризики й небезпеки, які можуть виникнути в різних сферах життя суспільства (фізична безпека, економічна стабільність, захист прав і свобод громадян), уникати їх або відповідати на них. По-друге, створення умов для нормального функціонування суспільства й забезпечення основних потреб громадян і держави, як-от: доступ до їжі, води, медичної допомоги, освіти тощо. По-третє, захист національних інтересів і цінностей, як-от: територіальна цілісність, суверенітет, культурна спадщина й інші аспекти, які визначають ідентичність держави і суспільства. По-четверте, розроблення ефективних систем розвідки, безпеки й контррозвідки для виявлення, запобігання й ліквідації можливих загроз і викликів національній безпеці. І останнє, ступінь захищеності життєво важливих інтересів, оцінка якого вказує на те, наскільки добре держава й суспільство можуть забезпечити захист і безпеку своїх громадян і важливих національних інтересів в різних умовах і ситуаціях. Окреслені аспекти дозволяють констатувати, що формування національної безпеки в умовах російсько-української війни вимагає відповідних політичних, соціальних, економічних і військових заходів, спрямованих на запобігання, мінімізацію й вирішення загроз і ризиків.

Оскільки до інституційно-функціонального наповнення національної безпеки належить система організаційних структур, сукупність нормативно-правових актів і політик і функції держави, спрямовані на забезпечення й зміцнення національної безпеки країни, то те, як держава координує різні інституції й органи, відповідальні за забезпечення безпеки,

а також як ці органи виконують їхні функції для захисту національних інтересів і забезпечення стабільності й безпеки суспільства й держави в умовах війни, і зумовлює зміни інституційно-функціонального наповнення національної безпеки засобами політичного, економічного, воєнного й соціокультурного інструментарію. Російська агресія, на нашу думку, спричинила не тільки адаптаційні процеси, а й змістовні зміни в кожному з інструментаріїв інституційно-функціонального наповнення національної безпеки України.

Розглянемо детально кожен з інструментаріїв.

Політичний інструментарій національної безпеки є ключовим елементом системи захисту держави, який передбачає комплекс заходів, політик і стратегій, що їх використовує держава для забезпечення і зміцнення її національної безпеки, орієнтований на запобігання, мінімізацію й вирішення політичних загроз і ризиків для держави та її громадян. Цей комплекс охоплює внутрішні й зовнішні політичні заходи, спрямовані на забезпечення стабільності, безпеки, суверенітету й національних інтересів держави. Політичний інструментарій національної безпеки передбачає законодавчі акти, договори, міжнародні відносини, дипломатичні відносини та інші засоби впливу, які використовують для забезпечення безпеки й додання політичних викликів.

З моменту, відколи росія анексувала Кримський півострів й організувала військовий конфлікт у східній частині країни, Україна ухвалила нові закони й нормативні акти, спрямовані на забезпечення національної безпеки, наприклад, ухвалено закони або внесено зміни до чинних щодо аспектів воєнного стану та спротиву агресору (Закон України «Про правовий режим воєнного стану»); (Закон України, поточна редакція «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»); (Закон України, поточна редакція «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»); (Закон України, поточна редакція, «Про основи національного

спротиву»), підвищення військової готовності, контролю над державним кордоном, збільшення обороноздатності країни і зміцнення кібербезпеки.

Агресія росії проти України вимагала передусім реорганізації державного управління й наділення новими повноваженнями наявних структур, що і відбувалося протягом перших етапів російсько-української війни. Повномасштабне вторгнення потребувало впорядкування державного управління заходами, спрямованими на сприяння підвищення ефективності роботи спеціалістів: «впровадження можливості організації віддаленої роботи публічного службовця; спрощення процедури прийому на роботу нових спеціалістів; залучення на посади спеціалістів-військових у військово-цивільних адміністраціях; організація підвищення кваліфікації спеціалістів з акцентом на роботі в реаліях війни» (Миколіук, 2022, с. 48).

Необхідним стало ще більше доповнення повноважень деяким центральним органам влади, зокрема Раді національної безпеки і оборони України: «Розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України, приймає рішення щодо ... необхідності примусового відчуження або вилучення рухомого майна, що використовується чи може використовуватися для забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу України і щодо якого існує ризик переривання його функціонування у зв'язку з перебуванням такого майна на території адміністративно-територіальної одиниці України, щодо якої існує загроза її тимчасової окупації та межі якої розташовані на відстані не більше 30 кілометрів від району ведення воєнних (бойових) дій або від тимчасово окупованої території»; «затверджує Положення про Державний реєстр санкцій та визначає адміністратора Державного реєстру санкцій» (Закон України, поточна

редакція, «Про Раду національної безпеки і оборони України», ст. 4, п. 1, 11).

З самого початку російсько-української війни в 2014 р. Україна мала ще один складний фронт – дипломатичну боротьбу за підтримку міжнародного співтовариства та ухвалення рішень, які б сприяли відновленню територіальної цілісності. З моменту повномасштабного вторгнення зовнішня політика підпорядкована фактично двом головним цілям: наближенню перемоги у війні й максимальній ізоляції Москви. На цьому шляху стались очевидні прориви, як-от надання Україні статусу кандидата на членство в Європейському Союзі, що свідчить про позитивні кроки в залученні підтримки міжнародного співтовариства. Також відомі випадки, коли дипломатичні зусилля не принесли очікуваних результатів. Росія продовжувала використовувати своє вето в Радбезі ООН і чинити вплив на окремі країни, намагаючись спростувувати санкції та відволікти увагу від її агресії.

Необхідно враховувати, що дипломатичний фронт вимагає постійних зусиль і стратегічного підходу. Україна продовжує активно співпрацювати з міжнародними партнерами, здійснювати ділові візити й докласти зусиль для забезпечення власної національної безпеки й повернення окупованих територій. Хоча дипломатичний шлях може бути складним і тривалим, він залишається важливим інструментом у боротьбі за мир і суверенітет України.

Окупація Криму, формування терористичних об'єднань «ЛНР-ДНР» призвели до необхідності державі вжити заходів для надання гуманітарної допомоги постраждалим від бойових дій і переміщеним особам. «З 2014 року питання гуманітарної допомоги в Україні загострилось, адже війна на Донбасі... ..є перманентною кризою та величезним викликом для держави із задоволення базових потреб своїх громадян, незалежно від того, здійснює вона ефективний контроль за усією територією чи ні» (Національне агентство

із запобігання корупції, 2022). Повномасштабне вторгнення росії в 2022 р. загострило цю проблему. Але відбулося надзвичайне об'єднання зусиль як самої держави й українських громадян, так і української діаспори й міжнародної спільноти. Волонтери, громадські організації, благодійні фонди та звичайні небайдужі громадяни об'єднали зусилля для надання допомоги тим, хто її потребує. Останнє стало важливим аспектом реагування на виклики, які виникли внаслідок війни. Держава взяла на себе ініціативу з перебудови й розширення системи надання гуманітарної допомоги для оперативного забезпечення тих, хто перебуває в складних ситуаціях. Це стосувалося насамперед покращення механізмів доставки й розподілу гуманітарних ресурсів й контролю за метою ефективного їх використання. На сьогодні державна система забезпечення гуманітарної допомоги складається з Координаційного штабу з гуманітарних і соціальних питань при Офісі Президента України (централізує процес забезпечення міжнародною гуманітарною допомогою) і центральних міністерств, як-от: Мінсоцполітики, Мінреінтеграції, Мінекономіки, Міністерство молоді та спорту України (виконують Узгоджувальні й організаційні функції, пов'язані з розподілом гуманітарної допомоги для цивільного населення).

Отже, російсько-українська війна значною мірою вплинула на політичний інструментарій національної безпеки України, зумовила зміни в законодавстві, публічному управлінні, співпраці з міжнародними партнерами, забезпеченні гуманітарної допомоги та інших аспектах. Водночас політичні заходи не можуть бути ефективними без належної економічної основи, яка забезпечує стабільність і можливість виконання стратегічних цілей держави. Військові дії спричинили значні економічні втрати, що загострило потребу в посиленні економічного інструментарію національної безпеки.

З огляду на економічні виклики, з якими зіткнулася Україна, стає очевидним, що економічна безпека –

це важливий чинник загальної стабільності країни під час війни. Відповідно, виникає необхідність проаналізувати економічні реформи, заходи й політики, спрямовані на забезпечення економічної стійкості й мінімізацію ризиків у контексті війни.

Економічний інструментарій національної безпеки – це комплекс економічних політик, заходів і ресурсів, що їх використовує держава для забезпечення власної економічної стійкості, захисту економічних інтересів і зменшення загроз економічній безпеці. Починаючи з 2014 р. Україна запровадила кілька економічних реформ з метою покращення економічної стійкості й забезпечення національної безпеки.

Низька енергоефективність української економіки й велика залежність від поставок газу з російської федерації стали одними з головних викликів, що постали перед Україною. Держава здійснила важливі кроки для подолання цього виклику: 1) відмова від постачання газу з росії, яка до 2013 р. буда єдиним постачальником; 2) урегулювання цін на газ для зменшення розриву між високими цінами на імпортований газ і низькими комунальними; 3) створення нової корпоративної моделі управління «Нафтогазом» шляхом залучення професійних менеджерів і створення наглядової ради; 4) демонополізація газопостачання домогосподарствам; 5) розвиток власних енергетичних джерел, розширення мереж газопроводів і розроблення стратегій енергоефективності.

Ще однією стратегією держави стало встановлення пріоритету на розвиток тих секторів економіки, які спрямовані на зменшення залежності від вугільного й енергетичного імпорту, і розвиток виробництва експорту сільськогосподарської продукції, інформаційних технологій.

Збереження фінансової стабільності стало наступним викликом перед національною безпекою України, вирішення якого залежало від ефективного співробітництва з міжнародними фінансовими установами (передусім з Міжнародним

валютним фондом) і трансформації банківської системи й Національного банку України. З огляду на накопичені дисбаланси й економічний спад уряд почав реалізовувати ініціативи, орієнтовані на середньострокову й довгострокову перспективи: 1) запровадження у фінансову сферу України концепції таргетування інфляції, що передбачає встановлення цільового показника інфляції, якого центральний банк намагається досягти за допомогою таких інструментів: зміна відсоткових ставок, грошової політики тощо; 2) ліквідація так званих «банків-зомбі» з метою відновлення довіри до фінансового сектора й поновлення кредитних потоків; 3) посилення нагляду НБУ над діяльністю банків та інших фінансових установ; 4) законодавчі зміни щодо правових основ діяльності НБУ: «обмеження функціоналу Ради НБУ щодо здійснення аналізу впливу грошово-кредитної політики регулятора на соціально-економічний розвиток; обмеження потенційних членів Ради НБУ; надання права НБУ нараховувати відсотки за коштами, які банки тримають на рахунках регулятора, і права відкривати й закривати закордонні представництва; зміна комунікації НБУ з урядом під час підготовки бюджетної декларації» (Українська правда, 2021). Останнє мало на меті сприяти розбудові інституційної спроможності НБУ як незалежного органу.

Не менш важливим для забезпечення національної безпеки стало завдання суттєво зменшити показники корупції в державі. Відповідно було запроваджено антикорупційні механізми в системі державних закупівель за ініціативи активістів від бізнесу та громадянського суспільства, яким вдалося створити широку коаліцію підтримки серед політиків, міжнародної спільноти й інших зацікавлених сторін. Було ухвалено антикорупційне законодавство і створено антикорупційні органи, ухвалено пакет антикорупційних законів, створено Національну раду з питань антикорупційної політики як дорадчий орган при Президентові України. Боротьба з корупцією

в Україні належить до повноважень чотирьох структур: Національного антикорупційного бюро України (НАБУ), Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), Вищого антикорупційного суду України (ВАСУ).

Від початку війни Україна активно працює над удосконаленням податкової системи, оскільки вона є важливим компонентом економіки країни і її ефективність має значний вплив на різні аспекти економічного й соціального розвитку, включно з інвестиціями, підприємництвом і соціальним захистом, і відповідно, вирішення проблем у цій галузі є надзвичайно важливим, оскільки вони можуть вплинути на стабільність економіки країни й загрожувати її фінансовій стійкості. До повномасштабного вторгнення росії реформування окресленого сектора відбувалося на шляху побудови фіскального складника політики, унаслідок чого регуляторна й стимулювальна функції були менш пріоритетними. «З початком повномасштабної війни уряд України реалізував кроки, спрямовані на підтримку вітчизняного бізнесу, спрощення умов господарювання, усунення бар'єрів та оптимізацію перерозподілу фінансових ресурсів. Більшість заходів мають на меті забезпечення підтримки бізнес-сектора та створення оптимальних умов для його функціонування» (Греца, 2023).

З 2014 р. і до сьогодні Україна запроваджує санкції проти росії як реакцію на агресію останньої й інші дії, які призвели до порушення українських національних інтересів і територіальної цілісності (Закон України, поточна редакція, «Про санкції»). Закон визначає понад 20 видів санкцій, які можуть бути застосовані проти підприємств та осіб, які порушують національні інтереси України. Санкції передбачають заборону на участь у приватизації й оренді державного майна, відмову у видачі ліцензій і дозволів від Національного банку України, вимогу збільшити статутний капітал підприємства, яке підпадає під санкції, зупинення дії торговельних угод, а також

заборону передачі технологій та інші обмеження. Перераховані заходи спрямовані на обмеження російського впливу в Україні й підтримання національної безпеки.

Загалом, економічний інструментарій національної безпеки України в умовах російсько-української війни відображає реформи, спрямовані на зменшення економічної залежності, підвищення фінансової стійкості й забезпечення економічної безпеки країни, що стало важливим аспектом у процесі гарантування національної безпеки й відновлення територіальної цілісності України. Водночас економічна стійкість сама по собі не може забезпечити повний захист держави без належного військового складника, оскільки саме військова сила є ключовим засобом відсічі збройній агресії.

У цьому контексті, на нашу думку, виникає критична необхідність проаналізувати воєнний інструментарій, який забезпечує не лише оборону, але й активні дії для захисту територіальної цілісності й суверенітету країни.

Загалом, військовий інструментарій забезпечення національної безпеки – це сукупність військових засобів, стратегій, доктрин, організаційних структур і дій, спрямованих на захист і забезпечення територіальної цілісності, національних інтересів і безпеки країни в умовах воєнного конфлікту чи загрози військовому вторгненню. Військовий інструментарій охоплює військові сили, засоби зв'язку, зброю, обладнання, військову доктрину, військовий персонал, інтелігенцію, військовий бюджет та всі інші аспекти, необхідні для ведення військових операцій і забезпечення безпеки країни в умовах можливого воєнного конфлікту.

У 2014 р., коли російська федерація здійснила перші акти агресії на території України, почалося значуще реформування Збройних сил України. Ця історична реформа стартувала в умовах активного конфлікту в Криму й на сході України, який загрожував національній безпеці країни і триває до сьогодні. Україна активно модернізує свої

Збройні Сили: армію, військово-повітряні й військово-морські сили. Модернізація передбачає придбання нової техніки й озброєння, які були необхідними для забезпечення ефективного опору агресії, як-от: протитанковий ракетний комплекс «Стугна», протикорабельний комплекс «Нептун», бойовий танк «Булат», самохідна артилерійська установка з натовським калібром 155-міліметрів «Богдана», тактичний ракетний комплекс «Вільха», реактивна система залпового вогню «Буревій». Україна впроваджує інноваційні технології у сфері оборони, як-от: дрони, безпілотники та інші системи для збільшення ефективності ведення війни. «З 22 лютого 2022 року Міністерство оборони взяло на озброєння чи в експлуатацію 28 моделей БПЛА українського виробництва різних типів ... зросла й кількість компаній, які виробляють дрони – з 9 до 40» (Гмиря, 2023). Держава взяла курс на створення армії дронів.

Україна створила спеціальні підрозділи Сил спеціальних операцій України й загони так званої гвардії наступу («Азов», «Спартан», «Рубіж», «Сталевий кордон», «Лють», «Червона калина», «Кара-Даг», «Буревій», «Хартія») для боротьби з російською агресією і повернення окупованих територій.

Під час цього реформування проводили зміни в структурі й організації Збройних сил, відбулася оптимізація системи командування й управління, було впроваджено сучасні методи планування й координації, удосконалено систему інформаційного обміну й використання новітніх технологій у військовому управлінні (Залужний & Щапатала, 2021). Відбулося розмежування правого врегулювання обов'язків між Міністерством оборони України і Генеральним штабом: «Міністерство оборони України має формувати політику, тоді як Генеральний штаб відповідати за її реалізацію та звітувати Міністерству» (Залужний & Щапатала, 2021); введено посади головнокомандувача Збройних сил України і начальника Генерального штабу Збройних сил України.

Зростання кіберзагроз і кібератак змусили Україну звернути особливу увагу на кібербезпеку. Були створені спеціальні структури для боротьби з цими загрозами й підвищення захищеності критично важливих інфраструктур. Державна служба спеціального зв'язку й захисту інформації України, відома як Держспецзв'язок, відіграє ключову роль у формуванні й реалізації державної політики в галузі кіберзахисту й захисту критичних об'єктів інфраструктури й державних інформаційних ресурсів в Україні. Ця організація не тільки відповідає за забезпечення кібербезпеки в країні, але й має на меті підготовку фахівців у цих галузях, що особливо важливо в умовах швидкої зміни вимог і загроз у кіберпросторі в умовах російської агресії. Держспецзв'язок намагається бути гнучким і швидко адаптуватися до нових технологій і викликів, які постійно зростають. Освіта й навчання нових кадрів у цій галузі стають критично важливими, оскільки тільки спеціалісти-професіонали можуть ефективно захищати національну кібербезпеку й інформаційні активи держави.

Важливо, що цей процес реформування відбувався за активної участі й підтримки громадянського суспільства України. Громадянська активність і готовність волонтерів і добровольців допомагають Збройним силам забезпечувати військові операції й діяти в умовах збройної агресії. Крім того, реформування ЗСУ також пов'язане з підвищенням рівня прозорості й демократизації військових структур. Розбудова військової демократії передбачає створення ефективних механізмів громадського контролю за ЗС, залучення громадськості до процесу вирішення стратегічних і тактичних питань оборони, а також підвищення ролі парламенту в здійсненні цивільного контролю над збройними силами.

Отже, воєнний інструментарій національної безпеки України зазнав значних змін і вдосконалення у відповідь на російську агресію. Військові реформи, що почалися з 2014 року, суттєво підвищили боєздатність та ефективність

українських Збройних сил, дозволивши країні краще протистояти викликам війни. Модернізація озброєння, створення нових військових підрозділів, впровадження інноваційних технологій і розбудова кібербезпеки стали важливими кроками у зміцненні обороноздатності країни. Важливо також відзначити роль громадянського суспільства, яке сприяло розвитку прозорості й демократизації у військовій сфері, а також наданню безпосередньої допомоги армії. Реформування воєнного інструментарію й адаптація його до нових викликів є безперервним процесом, що вимагатиме подальших зусиль і підтримки як держави, так і міжнародних партнерів.

Україна знаходиться в складних умовах війни, що ставить питання національної безпеки на перший план. Традиційні підходи до останньої враховують передусім забезпечення військового складника, але сьогодні питання національної безпеки стосується і проблеми формування стійкої системи всередині країни, яка базується не тільки на ефективному управлінні, боротьбі з корупцією, а й на розвинутих соціокультурній сфері, комунікаційних стратегіях, співпраці між державою і громадянами, залученні останніх до ухвалення рішень. Забезпечення національної безпеки вимагає ефективних стратегій, залучення ресурсів і співпраці всіх верств суспільства, щоб забезпечити стабільність, перемогу, мир і благополуччя для українського народу.

Хоча військовий складник національної безпеки критично важливий для захисту України від зовнішніх загроз, це не є єдиний чинник, що визначає здатність країни протистояти агресії й забезпечувати стабільність. Поряд із військовою потужністю вирішальне значення має соціокультурний інструментарій, який формує внутрішню міцність і стійкість нації. Ефективне забезпечення національної безпеки неможливе без розвинутої соціокультурної сфери, яка сприяє згуртованості суспільства, формуванню національної ідентичності й розвитку патріотизму.

Саме цим зумовлена необхідність аналізу й активного використання соціокультурного інструментарію, що допомагає не лише протистояти зовнішнім загрозам, але й зміцнювати внутрішню єдність і стійкість українського суспільства в умовах війни.

Сучасний дослідницький діалог щодо переосмислення національної безпеки України недостатньо приділяє уваги проблемі соціокультурного інструментарію безпеки як комплексу засобів, методів і практик, що їх використовує держава або суспільство для підтримання і зміцнення національної безпеки в площині формування національної ідентичності, єдності та згуртованості суспільства, громадянської свідомості та взаєморозуміння, здатності реагувати на наявні й можливі загрози.

Соціокультурний інструментарій національної безпеки – це сукупність національно-культурних, освітніх, інформаційних і комунікаційних засобів, програм, політик і стратегій, спрямованих на формування і зміцнення національної ідентичності, внутрішньої стабільності, патріотизму та громадянського суспільства в країні. Соціокультурний інструментарій об'єднує такі аспекти, як освіта, культурна політика, медіа, національна символіка, інформаційна безпека, сприяння соціокультурній інтеграції громадян тощо; забезпечує стабільність суспільства, сприяє зміцненню соціальної і культурної солідарності громадян, національній єдності і внутрішній гармонії в країні, що є важливими складниками національної безпеки.

У сучасних умовах російсько-української війни, на нашу думку, проблема побудови ефективних комунікаційних стратегій отримала поштовх для вирішення. «Створення ефективної, надійної системи обміну інформацією, яка б відповідала вимогам повноти, достовірності, оперативності, чіткості, гнучкості – це одне з важливих завдань в організаціях і в державі, де запроваджено військовий стан і йде війна. Для успішних комунікацій необхідне двостороннє спілкування, яке

дозволяє на всіх рівнів управління визначити, наскільки зрозумілими є завдання, які ставляться» (Пушкар, 2022).

Одним з основних напрямів реалізації комунікаційних стратегій стало забезпечення відповідної інформації, яку поширюють серед громадян. В умовах війни, де маніпуляцію й дезінформацію широко використовують як інструменти агресора, важливо мати засоби для виявлення таких загроз і протидії їм. Відповідно, військові й цивільні комунікаційні структури мають співпрацювати для створення системи масової комунікації, здатної забезпечити отримання громадською максимальною точною та об'єктивною інформацією.

Українське військове керівництво побудувало відповідну комунікаційну стратегію від самого початку війни. Генеральний штаб Збройних сил України систематично інформує українців про бойові втрати противника, мужність та успіхи українських сил у зіткненні з агресором на офіційному сайті й каналі YouTube, описує оперативну інформацію по всій лінії фронту, повідомляє про військові злочини й порушення правил війни з боку країни-агресора. Щоденні брифінги на єдиному інформаційному марафоні стали майданчиком для інформування громадян про поточну воєнно-політичну ситуацію.

Окреслений напрям комунікаційної стратегії має на меті інформувати націю про актуальну ситуацію на фронті, посилювати громадську підтримку військових, організаційних і дипломатичних заходів, спрямованих на захист держави від російської агресії, допомагати громадянам усвідомити важливість цієї війни для збереження української нації і, відповідно, стимулювати громадян до підтримання армії. Тобто це має стати одним із способів зміцнення єдності всього народу, військового й цивільного фронту опору зовнішній агресії. Така дієва комунікаційна стратегія сприяла формуванню позитивного образу українських військових, підвищила їхній авторитет у суспільстві і збільшила рівень

довіри до збройних сил України. Вона зробила більш доступною для громадян інформацію про те, як саме ведуться воєнні дії та які досягнення мають українські сили на полі бою. З урахуванням суворих умов війни і зростання внутрішньої підтримки така комунікаційна стратегія відіграла важливу роль у мобілізації суспільства для захисту національної безпеки й суверенітету країни, сприяла підтриманню національного духу й формуванню патріотичної свідомості громадян.

На думку експертів з комунікацій і зв'язків з громадськістю, російсько-українська війна сформувала нові комунікативні тренди на рівні держави, суспільства, бізнесу, громадян, політиків тощо.

«Ціннісний тренд, який став вирішальним у бізнесі, політиці й держструктурах. Для компаній іміджева комунікація замінила продуктову – свідома чітка позиція вийшла на передній план. Зросла роль корпоративної соціальної відповідальності. В умовах війни бізнес переорієнтував програми сталого розвитку й допомоги, почав більше допомагати армії, ВПО та спонукати до волонтерства. Програми допомоги стали невід'ємною політикою компаній та організацій.

Тренд підтримки – це *must have* будь-якої комунікації. Ми разом. Дякуємо. Переможемо. Допомагаємо. Віримо. Працюємо. Донатимо. Тримаємося тощо. Частка підтримувальних слів в інформаційному просторі суттєво виросла. Такі меседжі допомагають аудиторії справлятися з пригніченістю та емоційними труднощами, які час від часу відчуває кожен. Як би це не було банально, але часто людям достатньо слів, щоб відчути себе краще.

Національний тренд, який вийшов далеко за межі України і став популярним як в одязі, так і там, де можна використувати орнаменти, наліпки, фото, слогани. Виразною стала й патріотична українська риторика, яка міцно закріпилася за вітчизняними компаніями. І, якщо ще рік тому гордість

за країну відчували менше половини населення, сьогодні це відчуття в середині держави є домінантним і становить 80 %» (Литвинова, 2023).

Отриманий досвід з розроблення і впровадження комунікацій стане цінним ресурсом після війни, коли буде потреба відновлювати і зміцнювати державні структури, відбудовувати економіку, установлювати зв'язки з міжнародним співтовариством. Комунікаційні експерти зможуть використати їхні знання й навички для сприяння відбудові країни, формуванню позитивного іміджу за кордоном, розвитку дипломатичних та економічних відносин з іншими країнами. Використання цього досвіду в післявоєнний період допоможе забезпечити стабільність і розвиток країни на шляху до миру й процвітання.

Водночас використання комунікаційних стратегій є недостатнім без активного залучення громадян до процесу ухвалення рішень. В умовах війни й постійних загроз для демократичних цінностей участь громадян в ухваленні важливих рішень стає критично важливою. Залучення населення до управління й вирішення питань, пов'язаних із національною безпекою, не лише забезпечує ефективність управлінських рішень, але й зміцнює довіру між владою і суспільством, що є ключовим аспектом соціальної стійкості в умовах війни.

По-перше, участь громадян дозволяє залучати різноманітність думок, досвіду та експертизи до процесу ухвалення рішень. В умовах війни, коли потрібно швидко й ефективно реагувати на загрози, це особливо важливо. Громадяни спроможні принести їхні знання, ідеї й ресурси, щоб спільно розробити та впровадити стратегії безпеки, що відповідають потребам країни загалом чи окремої громади.

По-друге, участь громадян сприяє зміцненню довіри між ними і державою. Залучення громадян до ухвалення рішень створює відчуття відповідальності й причетності до долі країни. Громадяни, які беруть активну участь у формуванні

політики та плануванні заходів з безпеки, почувають себе більш залученими до суспільства й демократичних процесів (Ткаченко, 2022).

По-третє, участь громадян сприяє підвищенню рівня свідомості щодо національної безпеки й загроз, з якими стикається держава і які можуть виникнути в майбутньому як наслідок військової агресії. Розуміння громадянами власних прав і обов'язків, а також наслідків війни допомагає забезпечити їхню готовність до дій у разі потреби. Освіта, інформаційні кампанії та громадські дебати допомагають громадянам бути підготовленими й мобілізованими у справі національної безпеки.

Для реалізації залучення громадян існують механізми та платформи, які мають можливість сприяти активній участі громадян в ухваленні рішень: громадські ради, форуми, партнерства між владою і громадським сектором, а також ефективна комунікаційна стратегія. Важливо забезпечити доступність інформації, широкий обмін думками, прозорість в ухваленні рішень. «Світовий досвід показує, що політика, яка на стадії вироблення мала широку підтримку громадськості, має більше шансів на успішне втілення, ніж політика, яка викликає значну громадську опозицію чи є просто невідомою громаді. Більшість рішень органів влади стосуються населення. Якщо громадяни знають про ці рішення та вважають, що вони також брали участь у їх розробленні, вони, швидше за все, дотримуватимуться такого закону чи такої політики» (Карий & Панас, 2015, с. 11).

На нашу думку, аргументоване обговорення дає можливість зібрати та проаналізувати різноманітні погляди на проблему й перспективи її розв'язання, що сприяє пошуку компромісів у вирішенні питань. Сам процес обговорення підвищує ступінь демократії, оскільки громадяни відчують, що їхні думки й погляди важливі для влади, відповідно, і влада, має можливість дізнатися, що саме дійсно важливе для

громади, які проблеми найактуальніші й потребують негайного вирішення.

Залучення громадян як складник соціокультурного інструментарію національної безпеки України в умовах війни покликане сприяти стабільності й успіху обороноздатності країни. Посилення співпраці між громадянами і владою, розширення громадської участі й підвищення рівня свідомості є важливими кроками для зміцнення національної безпеки й відродження країни. Водночас залучення громадян до ухвалення рішень має ще один глибокий вимір – це сприяння формуванню національної ідентичності, що стає критично важливим у період військових дій.

Події 2014 р. стали поштовхом до усвідомлення побудови державної політики у сфері формування спільної загальнонаціональної ідентичності громадян України, «об'єднаних, незалежно від етнічного походження, рівними правами та обов'язками перед державою і суспільством, визнанням української мовної і культурної традиції як чинника консолідації, спільними базовими цінностями, спільними уявленнями про історію України й баченням її майбутнього» (Центр Разумкова, 2017). На державному рівні починають застосовувати принцип: патріотизм як вирішальний чинник державності. Кульмінацією стала постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 30 червня 2021 р. № 673, метою якої є удосконалення й розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання шляхом формування й утвердження української громадянської ідентичності (Кабінет Міністрів України, 2021).

Відповідно до Концепції метою національно-патріотичного виховання визначено «становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового

до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності» (Концепція національно-патріотичного виховання, 2022).

Патріотизм – це суттєвий складник національної свідомості й національної ідентичності громадян. В умовах війни, коли національна територіальна цілісність і безпека країни піддаються загрозі, патріотичне виховання набуває особливої важливості. Воно спрямоване на формування віри у справедливість своєї боротьби, національної самосвідомості, готовності до захисту своєї країни та активної участі в оборонних зусиллях. Крім того, погоджуємося з дослідниками А. Королюк і О. Королюк, що «держава повинна почати використовувати наявний досвід і потенціал національно-патріотичного виховання, який уже існує в Україні. Український народ проявляє високий рівень самоорганізації, що добре демонструє діяльність волонтерів, спрямовану на підтримку української армії та допомогу постраждалим від бойових дій. Крім того, у багатьох містах країни існують громадські організації, військово-патріотичні клуби та активні громадяни, які активно займаються національно-патріотичним вихованням. Вони надають досвід організації історичних і військово-патріотичних фестивалів, видання україномовних науково-пізнавальних книжок з питань історії України та багато іншого. Ці активні ініціативи і дії громадян можуть стати цінним ресурсом для держави в забезпеченні національно-патріотичного виховання та зміцненні національної ідентичності» (А. Королюк & О. Королюк, 2015).

Один з основних аспектів національно-патріотичного виховання – ознайомлення громадян з історичними подіями й досягненнями своєї країни. Це передбачає розуміння

національної історії, культури, мови і традицій. Глибоке осмислення історичного досвіду й патріотичних цінностей допоможе формувати почуття належності до своєї країни й готовності її захищати. «Суспільство й наша армія потребують, крім усього іншого, і якісного культурного та патріотичного навантаження, інформації, що зможе надихнути. Мова йде про історичні паралелі, про боротьбу українців минулих століть, про козацькі війни, про козацький військовий побут, про побут, уніформу та подвиги не тільки козаків, а й вояків часів визвольних змагань – УНР. На жаль, сьогодні фактично відсутня візуалізація, немає або недостатньо спеціалізованих військових та науково-популярних видань. Але ця інформація вкрай необхідна, донести її можна і через Інтернет, і через друк, і шляхом безпосередніх зустрічей членів руху військово-історичної реконструкції та бійців ЗСУ з розповідями про однострої та військо України в минулому, його традиції з прив'язкою до сучасних подій у державі» (А. Королюк & О. Королюк, 2015).

Крім того, національно-патріотичне виховання спрямоване на розвиток громадянських якостей та активної громадянської позиції. Громадяни мають розуміти їхні права і обов'язки, брати участь у громадському житті, демократичних процесах і приймати відповідальність за долю своєї країни. Національно-патріотичне виховання сприяє формуванню активної громадянської позиції, залученню громадян до важливих суспільних справ і зміцненню соціального об'єднання.

Завдяки діям, спрямованим на зміцнення патріотичних цінностей і підтримання національної ідентичності молодого покоління й усього населення, відбуваються позитивні зміни в усьому суспільстві й розвивається громадянська свідомість. До таких дій, за досвідом зарубіжних країн, відносимо вивчення й дослідження історії і цінностей своєї країни з урахуванням міжнародної обізнаності й володіння іноземними мовами.

Автори доповіді «Реформа американської освіти і національна безпека» (Klein, Rice, & Levy, 2012) вважають, що значущим для національної безпеки є розуміння історії, політики, культури і традицій, оскільки це важливо для формування громадянської позиції й усвідомлення союзників і супротивників країни. Також один із висновків цієї доповіді – підкреслення значущості формування та зміцнення суспільної єдності через вивчення суспільних освітніх компонентів, як-от: національна і світова історія і культура, порівняльна політологія і порівняльне правознавство.

В умовах зростання соціально-економічної нерівності в Україні особливо важливим стає зміцнення національної солідарності й виховання молодого покоління в дусі взаємної довіри, поваги й допомоги. Комунікаційні стратегії відіграють важливу роль у патріотичному вихованні. Засоби масової інформації, соціальні мережі та інші комунікаційні канали використовують для поширення патріотичних ідей, створення національного єднання, зміцнення національного духу. Важливо забезпечити доступ до об'єктивної й достовірної інформації, яка допомагатиме громадянам усвідомлювати необхідність підтримання національної безпеки й активної участі в оборонних зусиллях.

Низька якість патріотичного виховання населення в кожному зі складників – це потенційна загроза для національної безпеки України, оскільки вона може призвести до таких наслідків: 1) втрати національної ідентичності й занепаду духу громадянства, що може спричинити зменшення активності громадян у справах держави та її захисті; 2) зниження національно-патріотичного духу серед молодого покоління, що може вплинути на його готовність вступати на військову службу й захищати свою країну; 3) посилення негативного впливу зовнішніх чинників на українське суспільство, зокрема поширення пропаганди й дезінформації; 4) збільшення ризику соціальних конфліктів і нестабільності

в суспільстві через невідповідність цінностей та ідеалів громадян; 5) загроза національній єдності, оскільки слабке патріотичне виховання може сприяти розколам і розділенню нації на різні соціокультурні групи.

У таких обставинах необхідність посилення національної єдності стає надзвичайно актуальною. Війна створила умови для активізації громадянського суспільства, яке почало відігравати важливу роль у зміцненні соціальної згуртованості. Природною відповіддю на виклики війни стало формування громадських об'єднань і волонтерських організацій. Вони згуртували різні верстви населення навколо спільної мети – підтримання військових, допомога постраждалим і захист прав людини, тим самим формуючи новий рівень соціальної солідарності та взаємодії в українському суспільстві.

Громадські об'єднання й волонтерські організації є важливими складниками інституційного наповнення національної безпеки, оскільки вони доповнюють офіційні державні структури і сприяють гнучкому й ефективному реагуванню на виклики війни. В умовах, коли держава перебуває під постійним військовим та економічним тиском, ці організації беруть на себе значну частину соціальної відповідальності, формуючи нову культуру участі громадян у захисті держави. Інституційно-функціональне значення цих організацій полягає також у тому, що вони сприяють формуванню соціального капіталу – мережі взаємної підтримки, довіри та співпраці між громадянами.

Зміни в законодавстві України щодо громадських об'єднань і волонтерських організацій проілюстрували нові виклики, які постали перед країною в умовах воєнного конфлікту. Оновлений Закон України «Про волонтерську діяльність» (Постанова Верховної Ради України Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність», 2022) розширив сферу застосування волонтерської допомоги, включно з гуманітарним підтриманням і допомогою

внутрішньо переміщеним особам, що стало необхідним для реагування на широкомасштабні наслідки війни. Звільнення волонтерської допомоги від деяких податків підвищило ефективність роботи волонтерських організацій, полегшивши їм доступ до ресурсів і активізувавши підтримку держави.

Зміни до законів «Про оборону України» і «Про правовий режим воєнного стану» (Постанова Верховної Ради «Про внесення змін до Закону України «Про оборону України» щодо організації оборони держави», 2019) підкреслюють важливість співпраці громадянського суспільства з військовими формуваннями. Внесені зміни покликані полегшити участь громадських організацій у забезпеченні військових матеріальними ресурсами через благодійні фонди, що стало важливим чинником у мобілізації матеріальних і фінансових ресурсів для підтримання Збройних сил України. Податкові пільги, введені в Податковий кодекс України (Податковий кодекс. Поточна редакція), передбачають стимулювання громадянського суспільства до активної участі в благодійній діяльності, щоб сприяти ефективному підтриманню армії й цивільного населення, постраждалого від воєнних дій.

Законодавчі зміни до законів «Про гуманітарну допомогу» (1999) і «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (1993) окреслили роль громадських об'єднань і волонтерів у мобілізаційних заходах і забезпеченні гуманітарної допомоги. Спрощення процедур реєстрації благодійних фондів і гуманітарних вантажів мало на меті прискорити надання допомоги, що критично важливо в період активних бойових дій. Адаптація законодавства до реалій війни мала на меті більш гнучко й оперативно залучати громадян до забезпечення національної безпеки України й підвищити їхню роль у підтриманні обороноздатності країни.

Отже, переосмислення інституційно-функціонального наповнення національної безпеки України в умовах збройного насилля необхідне для забезпечення національної стійкості,

надання відповіді на сучасні загрози та здійснення захисту національних інтересів. Якість національної безпеки визначатиметься, по-перше, не тільки якістю окремих елементів інституційно-функціонального наповнення, але й тим, як вони будуть корелюватися один з одним (інакше кажучи, система може бути більш ефективною, ніж сума її окремих частин); по-друге, розставленням пріоритетів (деякі аспекти можуть бути важливішими й більше впливати на загальну ефективність порівняно з іншими); по-третє, не треба забувати, що елементи інституційно-функціонального наповнення варто розглядати як динамічний рух, зумовлений змінами політик і стратегій на законодавчому рівні.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз проблеми збройного насилля й національної безпеки дозволяє сформулювати такі висновки.

По-перше, поняття «збройне насилля» потребує ретельної концептуалізації, оскільки воно об'єднує такі феномени, як війна, військовий конфлікт, тероризм, громадянська війна тощо. Збройне насилля – це найжорсткіша форма соціального й політичного насилля, вираженого в застосуванні фізичної сили або загрози її застосування для досягнення певних політичних, економічних чи соціальних цілей. Важливим елементом дослідження збройного насилля є його зв'язок з національною безпекою держави, особливо в умовах агресії росії проти України. Розуміння цього феномену дозволяє виробити ефективні стратегії протидії й захисту національних інтересів.

По-друге, національна безпека України в умовах російсько-української війни потребує інституційних і функціональних переосмислень. Держава має розвивати комплексну систему заходів, яка охоплюватиме не лише військові засоби

захисту, але й інформаційні, політичні та економічні інструменти. Важливим аспектом є забезпечення інформаційної безпеки, оскільки сучасні війни супроводжуються активними інформаційними атаками й маніпуляціями. Інформаційна агресія, яка є невід'ємною частиною російсько-української війни, вимагає побудови стійкої системи інформаційного захисту, здатної протистояти дезінформації й маніпуляціям з боку агресора.

По-третє, переосмислення національної безпеки вимагає також глибокого аналізу інституційної системи держави. Збройне насилля ставить перед національною безпекою нові виклики, пов'язані з необхідністю координації зусиль усіх державних інститутів, серед яких не лише військові структури, але й інститути громадянського суспільства, медіа й наукові установи. Такий аналіз дозволить виробити системний підхід до безпеки, який охоплюватиме всі аспекти життя суспільства.

РОЗДІЛ 2

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: СУГЕСТІЯ ТА КОНТРСУГЕСТІЯ

2.1. Інформаційно-психологічні виклики російсько-української війни й інформаційно-психологічна безпека особистості

В умовах соціальної нестабільності, напруженості, російської агресії перебування України в стані неоголошеної війни, починаючи з 2014 року, незаконної анексії та тимчасової окупації частини територій нашої держави, запровадження воєнного стану з 24 лютого 2022 року, масового переміщення громадян, перебування та евакуації населення з небезпечних і тимчасово окупованих територій (Внутрішньо переміщені особи, 2023) безпека особистості є пріоритетною цінністю та необхідним складником здоров'я і добробуту населення, зокрема в інформаційно-психологічному вимірі війни, який супроводжується масованими російськими інформаційно-психологічними операціями проти України, спрямованими на появу панічних настроїв у суспільстві, розгойдування психіки, вплив на емоції, підірвання бойового духу українців за допомогою численного потоку дезінформації, застосування пропаганди, маніпулювання та інших методів впливу на свідомість і поведінку особистості й групи (Бойко, 2019: 32).

Психологічний тиск на українське населення здійснюється шляхом його занурення у великі моральні та психологічні страждання (травми), що були перенесені внаслідок впливу інформаційної містифікації, навмисного поширення дезінформації, проживання / перебування в умовах воєнних дій, неможливості евакуації, тимчасової окупації, загибелі,

зникнення безвісти, потрапляння у полон, смерті внаслідок поранення, контузії або каліцтва близьких людей та багатьох інших травмівних подій (Панченко, Кабанцева, Сердюк, 2021).

Інформаційно-психологічна безпека особистості постає як нагальна проблема, що потребує комплексного і системного вирішення. Дослідниками вивчаються загрози інформаційно-психологічній безпеці особистості на різних рівнях, засоби маніпулювання свідомістю, хибні форми сприйняття особистістю реальності (Катаєв, 2014). Визначено структурно-функціональні особливості інформаційно-психологічної безпеки як складника інформаційно-психологічної культури особистості, що сприяє зміцненню державної безпеки (Бойко, 2019); окреслено психологічні механізми інформаційного впливу в державі, запропоновано структурно-функціональну модель інформаційно-психологічної безпеки особистості, яка показує динаміку роботи системи, починаючи від джерел інформаційних ризиків і закінчуючи залучанням психічних ресурсів особистості (Панченко, Кабанцева & Сердюк, 2021). Інформаційно-психологічна війна розглядається як нова загроза здоров'ю населення України, а дієвими засобами гарантування інформаційно-психологічної безпеки особистості є інформування та критичне ставлення до інформації (Маркова, 2016).

Однак, незважаючи на чисельні дослідження, на сьогодні жодна держава не здатна в повному обсязі захистити себе та своїх громадян, використовуючи лише військово-технічні засоби. Гарантія безпеки особистості й суспільства в цілому є комплексним завданням, яке передбачає використання всіх форм засобів протидії, включаючи й інформаційно-психологічні (Деркаченко, 2016).

Сьогодні соціально-політичні відносини в Україні формуються під впливом ідеології інформаційного суспільства, процесів геополітичної конкуренції, глобалізації, політичного та інформаційного протидії і в умовах російських

інформаційно-психологічних операцій набувають особливо небезпечних форм впливу на особистість. Варіативність маніпулятивних технологій накладається на психологічні особливості аудиторії, яка сприймає інформацію, робить такий вплив на свідомість непомітним, когнітивне освоєння реальності стає спотвореним, залежним від інтерпретацій і версій, що навіюються (Бойко, 2019).

Інформаційна агресія, що наразі здійснюється з боку російської держави, полягає в інформаційному впливі на населення України, зокрема на тимчасово окупованих територіях, у вигляді вчинення незаконних дій в інформаційній сфері, спрямованих на посягання на свідомість та світосприйняття людей, заподіяння їм шкоди у формі викривлення цілісної картини навколишньому простору. Російські ЗМІ використовують такі засоби інформаційної агресії: подання новин винятково агресивного контенту; інформаційне перевантаження; прискореність процесів подання та зникнення певних відомостей; дезінформація; фрустрація населення через заангажовані політичні шоу-програми; штучна поляризація суспільної думки в мережах інтернет-простору тощо (Жадько, 2018; Радутний, 2015).

З огляду на зазначені реальні, а також потенційні загрози, деструктивні пропагандистсько-маніпулятивні інформаційні впливи з боку російської сторони на населення України з інтенсивним використанням можливостей електронної зброї, комп'ютерних мережевих, психологічних операцій як засобів інформаційної агресії питання безпеки громадян є нагальним. У межах дослідження безпеки громадян автори розглядають в інформаційно-психологічному вимірі й під цим поняттям розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів, забезпечення їх якісного всебічного інформування та вільного доступу до різних джерел інформації, контролю за непоширенням дезінформації, протидію негативним інформаційно-психологічним впливам (Ільницька, 2016).

Говорячи про захист громадян від інформації, слід виходити з того, що інформація формує у свідомості людини систему знань, поглядів, смислів, якими людина керується у своїх вчинках – не тільки лояльних, але й ворожих щодо оточення, суспільства, держави. Інформація може змінювати поведінку людей, нав'язувати їм цілі, що об'єктивно не входять до складу їх інтересів. Пропаганда як один з поширених засобів використання інформації з метою інформаційно-психологічного цілеспрямованого маніпулятивного впливу на свідомість людини і соціуму спрямована на формування певних ідеологічних (соціальних) намірів, поглядів, уявлень, переконань. Її вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості, котрі зумовлюють вияви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства та держави (Юринець, Сопілко & Белкін, 2020).

Основними напрямками інформаційно-психологічної безпеки є принципи інформаційно-психологічної безпеки та принципи, що визначають підходи до захисту інформації та безпеки інформаційних систем.

Основні принципи безпеки містять наступні аспекти:

1. Конфіденційність. Принцип стосується забезпечення конфіденційності інформації, тобто запобігання несанкціонованому доступу до приватних даних. Зазвичай це досягається за допомогою різних заходів, таких як шифрування, обмеження доступу та автентифікація користувача.

2. Цілісність. Принцип передбачає забезпечення: інформація залишається недоторканою та не пошкоджується чи втрачається без авторизації, що може мати контрольні зміни та перевірки її цілісності.

3. Доступність. Принцип означає забезпечення доступу до інформації для користувачів, котрі мають на це право, дотримуючись їх ролей і функцій, також містить заходи щодо запобігання відмови в обслуговуванні та відновлення доступності у разі зриву.

4. Автентифікація. Принцип передбачає перевірку та підтвердження ідентичності користувачів і систем. Це може бути введення паролів, використання біометрії або інші методи.

5. Авторизація. Принцип визначає права та обмеження доступу користувача після автентифікації, встановлює, які дії та операції дозволені для конкретного користувача або групи користувачів.

6. Аудит і моніторинг. Принцип аудиту та моніторингу передбачає реєстрацію подій і аналіз дій системи для виявлення потенційних загроз і відстеження користувачів дії.

7. Фізична охорона. Принцип належить до фізичного захисту інформаційних ресурсів, таких як серверні кімнати, обладнання та носії інформації.

8. Захист від загроз і атак. Принципи охоплюють заходи щодо виявлення, запобігання та реагування на віруси, хакерські атаки та інші загрози інформаційній безпеці.

Вищезгадані принципи інформаційно-психологічної безпеки є фундаментальними щодо розробки стратегій і заходів, спрямованих на захист інформаційної безпеки; вони є керівними у визначенні загального напрямку дій у сфері захисту конфіденційної інформації та забезпеченні достовірності інформаційних систем. Однак важливо дотримуватися і пам'ятати, що інформаційно-психологічна безпека є динамічним процесом, і ці принципи можуть змінюватися відповідно до зростаючих загроз і технологічного розвитку. Тому їх постійне оновлення і адаптація до нових викликів є необхідною складовою забезпечення ефективної інформаційно-психологічної безпеки (Kurylo, Karaman, Vader, Pochinkova, & Stepanenko, 2023).

Z. Alkhalil та ін. зазначають, що зі зростанням популярності Інтернету люди все частіше діляться своєю особою інформацією в онлайн-середовищі, яка веде до вразливостей у великій кількості персональних даних і фінансових

транзакцій, що стають ласим шматком для кіберзлочинців. Фішинг, на думку вчених, є одним з найбільш ефективних форм кіберзлочинності, які дозволяють зловмисникам вводити користувачів в оману й отримувати доступ до важливої інформації. Перша фішингова атака була зафіксована в 1990 році. Вчені переконані, що на сьогодні цей тип атак перетворився на складний і небезпечний інструмент і наголошують, що фішинг вважається одним із найпоширеніших видів онлайн-шахрайства, оскільки фішингові атаки можуть призвести до серйозних збитків, у тому числі до втрати конфіденційної інформації, крадіжки особистих даних та джерел конфіденційної ділової інформації (Alkhalil та ін., 2021).

М. Маскау та А. Тумон (2013) зазначають, що сучасне суспільство та професійна діяльність часто стикаються зі складними ситуаціями та невизначеністю, де не завжди є чіткі відповіді чи рішення (Маскау & Тумон, 2013).

М. Stamp зазначає основні принципи та практики інформаційно-психологічної безпеки та наголошує на важливості захисту інформації в сучасній інформаційній системі та врахування небезпек, пов'язаних з кіберзлочинністю. Також розглядає питання порушення конфіденційності, цілісності та доступності інформації. Вчений наголошує на тому, що інформаційно-психологічна безпека потребує комплексного підходу, який охоплює технічні, організаційні та людські аспекти (Stamp, 2011).

Аналіз джерел літератури дозволив у широкому значенні під інформаційно-психологічною безпекою особистості розуміти стан захищеності психіки та свідомості особистості від дії різноманітних небезпечних інформаційних впливів, які перешкоджають або ускладнюють формування і функціонування адекватної інформаційно-орієнтаційної основи соціальної поведінки, процес соціалізації особистості та в цілому негативно впливають на її життєдіяльність (Бойко, 2019; Катаєв, 2014).

У вузькому трактуванні інформаційно-психологічна безпека особистості – це захищеність її життєво важливих інтересів в інформаційній сфері, усвідомлення негативних інформаційно-психологічних впливів і освоєння механізмів протидії, де під негативним інформаційно-психологічним впливом слід розуміти вплив інформації на психіку та свідомість людини, що призводить до неадекватного відображення оточення і, як наслідок, зміни поведінки.

Існує безліч різноманітних загроз інформаційно-психологічній безпеці особистості, які впливають на людину на різних рівнях всілякими засобами, маніпулюють її свідомістю та утворюють хибні форми сприйняття реальності. Загрози інформаційно-психологічної безпеки особистості розглядають як реальні небезпеки інформаційного впливу на соціальний суб'єкт із метою зміни його потреб, інтересів і орієнтації відповідно до намірів суб'єкта інформації (Панченко, Кабанцева & Сердюк, 2021).

Загальним джерелом зовнішніх загроз інформаційно-психологічної безпеки особистості виступає та частина інформаційного середовища суспільства, яка через різні причини неадекватно відбиває навколишній світ (омана, ілюзії, спотворена реальність, дії всупереч інтересам інших людей, завдання їм шкоди). Внутрішні джерела, закладені в самій біосоціальній природі психіки людини, особливостях її формування і функціонування, індивідуально-особистісних характеристиках індивіда.

У визначенні змісту питання протидії руйнівній дезінформації можна говорити про врахування таких зовнішніх викликів і ризиків:

- інформаційні атаки;
- техніки маніпулювання свідомістю і поведінкою українців;
- недостовірна, невчасна, викривлена або брехлива інформація;

– відсутність інформації як загроза порушення психологічної рівноваги.

До внутрішніх загроз можна віднести наступні:

– невірноваженість нервової системи;
– слабкий контроль над власними емоціями й переживаннями;

– недостатність розвитку особистісних, суб'єктних якостей, які знижують ризики впливу дезінформаційних потоків на людину (Гурлеєва & Журавльова, 2023).

Також до основних загроз відносять *маніпулятивний вплив* (особливий вид інформаційного впливу, де інформація виступає як засіб примушення особистості до здійснення вчинків, які є невластивими або неприйнятними для неї) і *прихований примус* (махінації, блеф, політичні інтриги, містифікації, провокації, психологічні й таємні операції, пропаганда, психологічна війна, управління супротивником, політичні ігри, дезінформація та ін.) (Катаєв, 2014).

Інструменти маніпуляції – система психолінгвістичних одиниць, спрямована на корекцію, управління, переорієнтацію споживачів масової інформації в напрямі, потрібному її замовнику або комунікатору, який транслює інформацію (Холод, 2011: 22).

Протидія маніпулятивному впливу передбачає усвідомлення людиною факту маніпулювання й активний захист. Проте існує і пасивна форма захисту – захисні психологічні механізми (витіснення, перенесення, раціоналізація, проєкція, іронія, реактивний опір, ідентифікація та ін.), особливістю яких є непомітність дії, неусвідомлення причин і мотивів захисної поведінки, спотворення, фальсифікація або підміна реальності (Захаренко, 2018). Пасивний психологічний захист від маніпулювання сприяє зниженню емоційного напруження та зменшенню агресивності позиції маніпулятора, дозволяє виграти час для аналізу ситуації й прийняття оптимальних рішень. Основними способами збереження самовладання є мовчазне

розглядання, зайняття позиції спостерігача, витримка паузи (Захаренко, 2020).

Пасивна або активна форма захисту обирається після виявлення та розпізнання маніпуляції. За певних обставин ефективним буде їх поєднання. Щоб правильно вибрати форму захисту, слід адекватно оцінити ситуацію (Скулиш, 2011).

Вироблення нової парадигми розуміння та опрацювання інформації, а саме критичного її сприйняття, є нагальною вимогою для розвитку сучасного суспільства, що характеризується інтенсифікацією інформаційно-психологічних загроз, протидія яким є однією з умов забезпечення інформаційно-психологічної безпеки (Мельничук & Горохова, 2022).

Способами запобігання або нейтралізації негативного інформаційного впливу в контексті забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості є:

- «відхід» (збільшення дистанції, переривання контакту, вихід за межі досяжності інформаційного впливу);

- «блокування» – контроль інформаційного впливу, виставлення психологічних бар'єрів, захист психіки від зовнішнього негативного інформаційного впливу (критичне сприйняття інформації, емоційне відчуження, збільшення міжособистісного простору під час розмови та ін.);

- «управління» – контроль процесу інформаційного впливу, вплив на його характеристики і джерело (використання зворотного зв'язку, вираження свого ставлення до певних видовищних заходів та ін.);

- «затаювання» – контроль своєї реакції на зовнішній інформаційний вплив (відтермінування своїх реакцій, поспішних висновків та оцінок, затримка і відмова від дій та вчинків, викликаних інформаційним впливом, маскуванню, приховуванню своїх почуттів та емоцій) (Бойко, 2019; Маркова, 2016).

Інформаційно-психологічна війна виступає і як самостійний засіб агресії, і як спосіб потенціювання руйнівних

наслідків від застосування класичних прийомів ведення воєнних дій регулярної армії з приєднанням до них нерегулярних незаконних збройних формувань (Маркова, 2016). Якщо в інформаційній війні об'єктом впливу є комп'ютери, інформаційні системи, то в інформаційно-психологічній війні до інформаційного напрямку приєднується психологічний – об'єктом впливу стає індивідуальна й масова свідомість.

Інформаційно-психологічна війна має на меті вплив на розум політичних та військових високопосадовців (еліти), які вирішують доцільність воєнних операцій, окреслюють застосування їх потенціалу та можливості своїх стратегічних структур; протиборство між державами в інформаційному просторі з метою впливу на критично важливі структури, інформаційні системи, процеси та ресурси з метою зруйнування політичної, економічної та соціальної систем, дестабілізації суспільства й державності протилежної сторони (Куцєпал, 2022: 106).

Інформаційно-психологічні операції – різновид інформаційних операцій, проведення яких передбачає використання на практиці складної сукупності узгоджених, скоординованих і взаємопов'язаних форм, методів і прийомів психологічного впливу.

Протидія інформаційно-психологічним операціям для захисту населення від інформаційних впливів і технологій деструктивної зміни свідомості особистості, соціальних груп є досить важливим завданням. Реалізувати це можливо лише комплексно в рамках системи стратегічних комунікацій (Деркаченко, 2016).

Отже, інформаційно-психологічна війна є сукупністю різноманітних форм, методів і засобів впливу на людей з метою зміни у бажаному напрямі їх психологічних характеристик (поглядів, думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв і громадської свідомості в цілому.

Її основним інструментом є інформаційно-психологічна зброя, що використовується при проведенні відповідних операцій і заходів. Такі заходи мають на меті:

- викривлення одержуваної керівництвом конкурента (сторони, що протидіє) інформації та нав'язування неправдивої та беззмістовної інформації, що позбавляє можливості правильно сприймати події й приймати правильні рішення;

- психологічну обробку соціальних груп (населення в цілому);

- ідеологічні диверсії та дезінформацію;

- підтримання сприятливої громадської думки;

- організацію масових демонстрацій під помилковими гаслами;

- пропаганду і поширення неправдивих чуток.

Інформаційно-психологічна зброя може спрямовуватися на придушення, знищення, дезорієнтацію, дезінформацію, дезорганізацію, дезадаптацію об'єкта впливу; порушувати психічне здоров'я, спонукати до спонтанних, немотивованих, агресивних чи антисоціальних дій, спричиняти тимчасові чи незворотні зміни у свідомості особистості або повне її самознищення (Воробйова, 2010).

Розуміючи руйнівність впливу російських ЗМІ, Законом України «Про внесення змін в деякі закони України відносно захисту інформаційного телерадіопростору України» «забороняється розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що створюють позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, а також забороняється трансляція (демонстрування шляхом показу каналами мовлення) фільмів, вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора» (Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України, 2015).

На сьогодні негативного маніпулятивного впливу в умовах інформаційно-психологічної війни зазнає практично все населення України, яке можна поділити на тих, хто стає безпосереднім суб'єктом:

- комбінованого впливу інформаційно-психологічної війни;
- власного негативного досвіду (учасники бойових дій та члени їх сімей, родичі загиблих бійців, військовополонені, заручники та їх родичі, внутрішньо переміщені особи, населення, яке проживає на небезпечних територіях – територіях бойових дій, медичні працівники, що надають допомогу пораненим, волонтери);
- інших суб'єктів впливу інформаційно-психологічної війни через опосередковані інформаційні потоки (Маркова, 2016).

Якість отриманої інформації найчастіше визначає її вибір і дії особистості, які включають її здатність бути не тільки споживачем, а й творцем інформаційних повідомлень, орієнтуватися в інформаційних потоках, користуватися фундаментальними свободою і правом на самовизначення та розвиток, знаходити власне місце відповідно до існуючих у суспільстві умов (Астахова, 2020).

Інформаційна агресія проти України з боку російської федерації спрямована на руйнування української суспільної свідомості, що передбачає ведення когнітивної війни, застосування когнітивних методів, які впливають на колективне світосприйняття, просувають стратегічно-орієнтовані пропагандистські наративи держави-агресора. Когнітивна війна формує і впливає на індивідуальні та групові думки й поведінку на користь тактичних чи стратегічних завдань агресора (розбрат, розкол цілого суспільства, втрата ним колективної волі до спротиву намірам агресора тощо). Це надає можливість супротивнику підкорити суспільство, не вдаючись до відвертої сили чи примусу (Стрельбицький & Гринь, 2023). У таких умовах існує нагальна потреба у соціальній згуртованості населення та когнітивній безпеці кожного громадянина.

Соціальна згуртованість є динамічним процесом та необхідною умовою соціальної справедливості, демократичної безпеки й сталого розвитку. Як політична концепція вона має важливе значення для досягнення таких цінностей Ради Європи як права людини, демократія і верховенство права. Будь-який рівень соціальної згуртованості може підлягати змінам та потребує реагування на соціально-економічні, політичні події тощо (Горохова, Дубинська, Слаюте, Усик & Черних, 2022).

Одним із прикладів соціальної згуртованості на міжнародному рівні є Північноатлантичний договір, в якому Сторони підтверджують свою відданість цілям і принципам Статуту ООН, прагнення жити у мирі з усіма народами й урядами, рішучість захищати свободу, спільну спадщину своїх народів та їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості й верховенства права, прагнення сприяти стабільності й добробуту, рішення об'єднати свої зусилля для здійснення колективної оборони й підтримання миру та безпеки (Північноатлантичний договір, 1949). Деякі ключові питання для НАТО на сьогодні полягають у визначенні когнітивних атак, допомозі країнам Альянсу підтримувати рівень обізнаності, більш стійку і міцну цивільну інфраструктуру комунікацій та систему громадянської освіти, метою якої є посилення здатності протистояти та давати відсіч (Протидія когнітивній війні: інформованість і стійкість, 2021).

Стратегія реагування покликана сприяти не тільки фізичному, але також психологічному та соціокультурному оздоровленню громадян. Вона передбачає використання різнобічних підходів, кооперацію між різними секторами, орієнтацію на ресурси та посилення на теорію преференцій, що сприяє критичному мисленню. Реалізація цієї стратегії покликана допомогти населенню розвинути важливі навички самоаналізу й саморефлексії, а також усвідомлення своїх можливостей та відповідальності у вирішенні складних соціальних проблем.

Когнітивний складник інформаційно-психологічної безпеки особистості стосується захисту розуму людини (Криволап, 2023), підкреслює загрози та ризики, які пов'язані з її пізнавальною діяльністю, негативними впливами мас-медіа, перебуванням особистості у віртуальній реальності (Рущенко & Зубар, 2017).

Вона зосереджена на:

- 1) використанні когнітивних упереджень у великих суспільних групах;
- 2) соціальному впливі як самоцілі;
- 3) формальності та кількісному вимірюванні (Rand Waltzman, 2017).

На думку І. Рущенко, Н. Зубар когнітивна безпека в українському контексті передбачає включення двох складників, яких боїться російська федерація:

- 1) збереження етнічного ядра, мови, традицій, культури українського народу;
- 2) європейська ідентичність у масовій свідомості (Рущенко & Зубар, 2017).

Важливе значення має соціальна згуртованість у надзвичайних ситуаціях. Так, наприклад, натовп, у якому більшість громадян мислять критично, у надзвичайних ситуаціях, що характеризуються станом емоційного збудження, буде активним, а емоційна зараженість громадян сприятиме появі у них психологічної готовності діяти спільно, обмінюватися корисною раціоналізованою інформацією, підтримувати зв'язок. За відсутності вміння критично оцінити ситуацію, навпаки, натовп стає панічним і характеризується об'єднаним відчуттям страху, що викликаний небезпекою для життя, низьким рівнем усвідомлення своїх дій, поширенням спотвореної, трансформованої інформації, генеруванням чуток (Охременко, 2012).

Психологічний та інформаційний складники в системі забезпечення безпеки людини – збереження цілісності системи

під впливом інформаційно-психологічних факторів, готовність суб'єкта діяти під загрозою та застосування захисних механізмів забезпечення належних умов, що сприяють задоволенню потреб особистості. Інформаційно-психологічна безпека також може розглядатися як захист психіки людини від негативних інформаційних впливів, які можуть нашкодити нормальному розвитку особистості. Протидія негативному інформаційному впливу проходить через кілька етапів: орієнтація в ситуації, оцінка можливого впливу, виявлення характерних ознак психологічного впливу та реалізація захисних механізмів.

Порушення інформаційно-психологічної безпеки може призвести до різних негативних наслідків, у тому числі для психічного здоров'я: розладів, спотвореного сприйняття світу і зміни ціннісних орієнтацій (Sweet & Michaelsen, 2023).

Отже, інформаційно-психологічна безпека особистості є пріоритетною цінністю та необхідним складником здоров'я і добробуту населення в інформаційно-психологічному вимірі війни, що супроводжується масованими російськими інформаційно-психологічними операціями проти України, застосуванням різних способів й інструментів маніпулятивного впливу. Вироблення нової парадигми розуміння, опрацювання і критичного сприйняття інформації постає нагальною вимогою розвитку сучасного суспільства, що характеризується інтенсифікацією інформаційно-психологічних загроз. Гарантування безпеки особистості повинно передбачати використання всіх форм засобів протидії, включаючи й інформаційно-психологічні, серед яких протидія маніпулятивному впливу і критичне мислення.

Особливо важливим аспектом стає рефлексія, яка базується на здатності особистості аналізувати та володіти властивостями метакогнітивного аналізу у забезпеченні інформаційної безпеки (Lukitasari et al., 2019). Цей аспект допомагає людям краще розуміти структуру інформації, з якою вони зустрічаються, а також відрізнити правдиву інформацію від

фейкової та маніпулятивну інформацію. Поліпшення метакогнітивних навичок дозволяє фільтрувати, аналізувати та реагувати на повідомлення в інформаційному середовищі ефективніше.

У контексті проблеми дослідження розглянемо поняття «бар'єр» в аспекті сприйняття особистістю надзвичайної ситуації. Поняття «бар'єр» доволі часто розглядається як таке, що має негативне забарвлення. У цьому аспекті в психологічному вимірі під бар'єром розуміють неадекватну модель сприйняття проблемної ситуації та неадекватно сформовану установку (мотив) відносно себе та своїх можливостей (Матюшкова, 2010). Однак психологічні бар'єри можуть виконувати як негативну, так й позитивну функцію. Позитивний ефект переживання бар'єра може спостерігатися у випадку, коли він стимулює активність особистості, котра спрямована на його приборкання, шляхом мобілізації власних можливостей. Також вони можуть утримувати індивіда від небезпечних вчинків та забезпечувати певну стійкість особистості. Негативний ефект трапляється в ситуаціях, коли бар'єр перетворюється на блокатор, що гальмує активність і деформує особистість.

Психологічний механізм формування бар'єра полягає в тому, що таке формування починається після появи мотиву до виконання певної діяльності або дії. Ситуація виконання діяльності оцінюється на раціональному, ірраціональному й емоційному рівнях (Массанов, 2009).

Універсального способу подолання бар'єрів, який був би дієвим для всіх категорій громадян, не існує. Однак можна виокремити деякі загальні, з якими стикається більшість людей. Усвідомлення людиною цих бар'єрів дає їй можливість робити більш розумний вибір (Белей, 2020; Sam, 2023).

Загальні бар'єри (Cottrell, 2017):

- 1) неправильне розуміння критики;
- 2) переоцінення власних мисленнєвих здатностей.

- 3) брак методів, стратегій і практики.
- 4) небажання піддавати сумніву думки експертів;
- 5) афективні причини (відсутність самоконтролю емоцій);
- 6) перевага інформації над розумінням;
- 7) недостатня концентрація та увага до деталей.

T. Diaz, своєю чергою, виокремлює такі головні перешкоди:

- 1) егоцентричне мислення;
- 2) групове мислення і соціальні умови;
- 3) когнітивна втомленість;
- 4) особисті упередження і вподобання;
- 5) алоstaticтчне перевантаження (стрес) (Diaz, 2022).

Складна суспільно-політична ситуація на Сході України, починаючи з 2014 р., децентралізація 2015 р., повномасштабне російське вторгнення на територію України у 2022 р. та інформаційна російська агресія призвели до отримання територіальними громадами унікального досвіду на основі українських традицій, напрацьованого в умовах кризи, екстрених рішень, людиноцентризму, ентузіазму, благочинності, небайдужості та патріотизму, які забезпечують подолання бар'єрів (Кравченко, 2022).

Запобіганню та нейтралізації інформаційно-психологічних впливів на рівні окремих громадян сприяють такі дії:

– «відволікання» від каналу інформації (збільшення дистанції з джерелом інформації або повне переривання контакту з ним – відмова від перегляду телевізійних передач, блогів, прослуховування радіопрограм, зміна теми розмови, обмеження зустрічей тощо);

– «блокування» (контроль інформації шляхом застосування психологічних бар'єрів для захисту психіки від негативних впливів – осмислення інформації, критичне сприймання фактів, емоційне відчуження, збільшення «зони спілкування» під час розмови, приниження авторитету джерела ворожої інформації, несерйозність, висміювання тощо);

– «керування» (повний контроль інформації та вплив на джерела її отримання – надання зворотного зв'язку телеканалом щодо програм, несхвалення, протест тощо);

– «затихання» (контроль власної реакції за інформаційним впливом – відкладання передчасних висновків та реакцій, відмова від передчасних дій, що були спричинені деструктивним інформаційно-психологічним впливом, маскування емоцій та ін.) (Уманець, 2022).

У контексті досліджуваного нами питання, слід зазначити, що неприємні емоції (гнів, озлобленість) послаблюють здатність сприймання та правильної оцінки вірогідних фактів і ґрунтовних аргументів. Аналогічний ефект мають і крайні ступені позитивних емоцій (ейфорія), які знижують критичність особи. Тому важливо застосувати відповідні засоби тактико-психологічного впливу з метою нейтралізації чи корегування негативного емоційного стану або ейфорії позитивних емоцій. Також доцільно осмислити все, виказане людиною під дією негативних емоцій, відокремлюючи справжні цінності від ситуативних коливань настрою та контролювати власні емоції (Матюшкова, 2010).

Наявність бар'єрів, які заважають пошуку нових рішень, гальмують саморозвиток людини, викликають дискомфорт і внутрішнє напруження, є свідченням статичності, ригідності, і, як правило, недостатньої рефлексії, усвідомленості свого досвіду (Хвостенко, 2013). Ефективність психологічного впливу пропагандистських технік і технологій є найбільшою в разі некритичного сприймання інформації реципієнтами, відсутності бажання аналізувати реальний стан речей (Марченко, 2022).

Отже, бар'єри, що викликані як індивідуальними особливостями, так і зовнішніми причинами, можуть виконувати як негативну функцію (блокування, гальмування активності, деформування особистості тощо), так і нести в собі і позитивний ефект – стимулювання активності, мобілізація власних

ресурсів, утримання від небезпечних вчинків, забезпечення стійкості особистості. Наявність бар'єрів, які несуть у собі негативні функції, збільшує ефективність психологічного впливу пропагандистських технік і технологій. Результатом виконання позитивної функції є захист особистості від деструктивних впливів.

2.2. Резистентність до маніпулятивного впливу і резильєнтність особистості

Військові події, спричинені російською агресією, жажливі руйнування та людські втрати обернулись для громадян України особливим викликом щодо власної стійкості та витривалості, відновлення після травмівних подій, протистояння руйнівним інформаційним впливам, що у певному сенсі стали також частиною цієї повномасштабної війни. Інформаційні бойовища затягують громадян у вир суперечливих новин і суджень, породжують відчуття заплутаності, невизначеності, тривоги за сьогодення та майбутнє. Люди відшуковують життєво необхідні й правдиві повідомлення, але стикаються з величезним масивом деструктивної інформації (неправдою, викривленою інтерпретацією подій і явищ, залякуванням та ін.), відчувають її негативний вплив на своє самопочуття, настрій, життєві плани.

Учені зазначають, що інформаційна війна у просторі ЗМІ й соціальних мереж Інтернету суттєво впливає на стан психічного здоров'я людини, призводить до зміни свідомості та поведінки численних мас населення, змінює світоглядні цінності (Гурлева & Журавльова, 2023). Маніпулятивні технології, які активно застосовуються, розраховані для знищення духовності, під якою можна розуміти «не тільки неповторність внутрішнього світу індивіда, а й індивідуальну неповторність нації» (Кримський, 2003).

Ресурсом особистості у кризових обставинах виступає психологічна резильєнтність. У широкому розумінні – це здатність окремої людини або соціальної системи вибудовувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах, зберігаючи при цьому психічне здоров'я, особистісну цілісність. Це здатність успішно адаптуватись до непридатних для повноцінного життя і розвитку умов і відновлюватися після них.

Загроза безпеці кожного громадянина в умовах війни існує в усіх її аспектах. Крім прямої російської військової агресії та руйнувань, на населення України спрямовані інформаційно-психологічні атаки (Курс «Безпека та стійкість громад в умовах війни», 2023). Ситуація та інформація в умовах війни швидко змінюються, що уможлиблює повне досягнення й опрацювання інформаційних повідомлень на предмет їх вірогідності й збільшує можливості маніпулятивного впливу (Бучко, 2013). У захисті від різноманітних маніпуляцій особливе місце належить когнітивній складовій (Бородчак, 2012). Адекватна реакція та наявність необхідних знань можуть суттєво підвищити резистентність до маніпулятивного впливу (Курс «Безпека та стійкість громад в умовах війни», 2023) та резильєнтність особистості в екстремальних умовах (Паскевська, 2022).

На потреби в резильєнтності й необхідності резистентності в умовах війни наголошують S. Fabian і G. Kennedy, які зазначають, що резильєнтність і резистентність є основою успішного стримання і, за потреби, поразки будь-якого агресора. Автори також звертають увагу на те, що через російську агресію більш повне уявлення про резильєнтність і резистентність, їх подальший розвиток і більш ефективна реалізація цих концепцій як стримувальних чинників є вирішальними (Fabian & Kennedy, 2023).

У роботах O. Fiala резильєнтність розглянуто як фундаментальну основу резистентності та зазначено, що провідне місце в концепції оборони держави належить інформаційно-психологічному чиннику війни, де ЗМІ, які заслуговують на довіру, освічене, критично мислездатне населення та певна

національна гордість є протиотрутами проти ворожих пропагандистських кампаній (Fiala, 2020). Також розглянуто питання резистентності й резильєнтності в українському суспільстві, де виокремлено напрям підготовки громадян до спротиву та розглянуто такий спосіб їх допомоги як протидія дезінформації (Fiala, 2022).

Крім того, у певних дослідженнях як один із захисних механізмів, що лежить в основі резильєнтності особистості, розглядають критичне мислення (Лазос, 2018), або ж вивчають його роль у протидії дезінформаційній війні та підвищенні резистентності до дезінформації (Erlich, Garner, Pennycook & Rand, 2022). У дослідженнях інших авторів критичне мислення в інформаційній війні визначають як засіб спротиву, розкривають його інструментарій у протидії інформаційним диверсіям (Куцепал, 2022). Також в Законі України «Про основи національного спротиву» визначені правові основи національного спротиву, де одним із завдань територіальної оборони є участь в інформаційних заходах, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави та на протидію інформаційним операціям агресора (противника) (Про основи національного спротиву, 2021). На сьогодні резистентність і резильєнтність є концепціями, які застосовують у своїй діяльності країни Західної Європи й США з питань зовнішньої політики, безпеки та оборони (Fiala, 2020; The European Union's Global Strategy Three Years on, Looking Forward, 2019).

Попри визнання важливості резистентності й резильєнтності як концепцій зовнішньої політики, безпеки та оборони, ці питання є недостатньо вивченими як на глобальному й національному рівнях, так і на рівнях регіонів, громад та особистості. Зокрема, потребують додаткових досліджень питання визначення особливостей, параметрів, складників резистентності й резильєнтності особистості в умовах війни. Одним із таких складників є можливість себе захистити,

бути стійким і здійснювати спротив під час активної стадії маніпулятивних ворожих дій (Білоусенко, 2022; Fiala, 2020).

Поняття соціальної резильєнтності та соціальної резистентності є характеристиками соціальних спільнот, які можуть розглядатися на різних рівнях – від глобального (міждержавних об'єднань) до індивідуального (окремої людини) (Купенко, Козинцева, Костенко & Світайло, 2022). У межах публікації відповідні поняття авторами будуть досліджуватися переважно на індивідуальному рівні, тобто як характеристики особистості.

Резильєнтність на індивідуальному рівні розглядають як здатність психіки відновлюватися після несприятливих умов, а в широкому значенні – вибудовувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах (Паскевська, 2022). Резистентність своєю чергою є здатністю до опору тому, що обмежує волю поведіння (Апанович, 2011). У загальному вигляді вона передбачає здатність зберігати сталість внутрішнього середовища при впливі будь-яких зовнішніх чинників (Акімов, Закологна, Назаренко, Міщенко & Костенко, 2022). Резистентність особистості полягає в здатності зберігати свободу поведінки, обирати спосіб життя, а також свободу від інших видів залежності (Кравцов, 2020).

У контексті інформаційно-психологічного виміру війни резильєнтність людини є показником її стресостійкості і, крім здатності людини до розвитку та підтримки соціальних контактів, використання соціальної підтримки, передбачає підвищення освітнього рівня, стійке прийняття реальності. Резильєнтність як процес є набором гнучких когнітивних, поведінкових та емоційних відповідей на гострі або хронічні неприємності, що можуть бути як незвичайними, так і звичними для індивіда. Критичне мислення є однією із когнітивних властивостей резильєнтності особистості в екстремальних, стресових ситуаціях, яке

полягає в умінні бачити причини й наслідки стресу, глибоко мислити, здатності до перероблення великих обсягів і потоків інформації, бути розсудливим, спостережливим, зібраним (Паскевська, 2022).

Складниками життєздатності за Гінзбургом є 7С:

– competence (вміння ефективно справлятися з будь-якими ситуаціями, довіряти своїм судженням та відповідально приймати рішення);

– confidence (впевненість у власних силах);

– connection (наявність тісних зв'язків з родиною, друзями, спільнотою – що дає відчуття безпеки і приналежності);

– character (фундаментальне розуміння того, що є добре, і що є погано – для відповідального прийняття рішень та відчуття власної цінності як члена суспільства);

– contribution (наявність власної місії та високої життєвої мети – для здатності робити внесок у добробут і розвиток суспільства);

– coping (уміння ефективно справлятися зі стресом);

– control (розвиток і розуміння своєї особистої внутрішньої системи контролю для управління подіями у власному житті).

Моделювання життєздатності особистістю відбувається власною поведінкою, базуючись на власних сильних сторонах, що людина має в оточенні незалежно від віку. Оскільки життєздатність якраз і передбачає уміння впоратись з такими подіями незалежно від обставин, її наявність – це запорука існування в умовах сьогодення (і не тільки в Україні) (Горбановська, 2022).

За оптимальної оцінки життєвих змін і труднощів людина стає на шлях внутрішньої збалансованості, що дозволяє їй моделювати ефективні стратегії подолання відповідних труднощів (Титаренко & Ларіна, 2009). Особливості прояву стресових переживань, стійкість різних когнітивних функцій, що забезпечують ефективність перероблення інформації, індивідуальні способи компенсації

та подолання труднощів відображають знання людини про власні ресурси і стратегії поведінки, їх адекватний вибір (Губар, 2010).

Учені акцентують на тому, що найбільш успішною стратегією резильєнтності є випередження викликів та загроз. Це дозволяє вчасно усвідомити та підготуватися з метою мінімізувати політичні й матеріальні втрати, які можуть бути катастрофічними для національних інтересів країни, її цивілізаційної суб'єктності та взагалі для її існування.

– Як забезпечити таку стратегію випередження?

– Хто здатен здійснити її?

– Які можуть бути етапи реалізації резильєнтності як стратегії випередження загроз та викликів?

Ці питання ставлять у своєму дослідженні В. Федорчук, Л. Комарницька, Н. Сторожук. Крім того, цими авторами з'ясовано сутнісні риси сучасного світу – епохи гібридних воєн і пандемії. Це допоможе нам усвідомити не лише формальні, але й змістовні риси резильєнтності. В сучасному світі

1) глобальна економічна взаємодія поступилася місцем політичній та безпековій, що викликає кризу самої суті глобалізації як результату економічної експансії передових держав і транснаціональних корпорацій;

2) інтереси однозначно домінують над цінностями. Іншими словами, сьогodнішній світ – це світ егоцентризму та ситуативних союзів.

3) хитаються, а часом навіть і руйнуються усталені системи міжнародного порядку та колективної суб'єктності. Здобуття й збереження суб'єктності все більше стає індивідуальною справою.

Вказані риси й роблять принципово важливою резильєнтність як стратегію випередження викликів і загроз цивілізаційній суб'єктності, умову збереження й розвитку реального суверенітету й незалежності. Змістовне наповнення стратегії резильєнтності передбачає постійний аналіз

зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз (Федорчук, Комарніцька & Сторожук, 2023).

У сучасних наукових дослідженнях резильєнтності виокремлюють два основні підходи до її розуміння:

1) резильєнтність як індивідуальна характеристика (ego-resiliency), риса особистості, що захищає від негараздів життя і виявляється через такі якості, як гнучкість, спритність, винахідливість та міцність характеру, а також здатність адаптуватися до функціонування в різних зовнішніх умовах;

2) резильєнтність як динамічний процес, у якому позитивна адаптація відбувається в умовах негараздів. У цьому розумінні резильєнтність концептуалізується як безперервний, активний процес появи чи розвитку нових сил і ресурсів адаптації та відновлення, який має нерівномірну динаміку в умовах виникнення нових ризиків (Федорчук, Комарніцька & Сторожук, 2023).

У дослідженнях соціокультурних передумов виникнення резильєнтної поведінки особистості виявлено значущі зв'язки між труднощами та травматичними ситуаціями, що виникають у дитинстві та психічним здоров'ям у дорослому віці (Мельничук, 2024; Ungar, 2008). Неприятливі фактори можуть містити складні соціально-економічні умови, такі як війни, природні катастрофи, примусове переселення, зловживання алкоголем або наркотиками в родині, злидні, обмежений доступ до соціального забезпечення та медичної допомоги.

Серед психологічних факторів, що перешкоджають розвитку резильєнтності, вчені виділяють психологічні травми, досвід насильства, відсутність емоційної підтримки та захисту від негативного соціального впливу (Мельничук, 2024).

Не можна применшувати значення біологічних складників у становленні резильєнтності особистості, вроджену здатність індивіда бути більш або менш стресостійким. Але без стихійного або спеціально організованого процесу набуття навичок резильєнтності цього може виявитися замало, коли

травматичність ситуації буде перевищувати біологічні резерви індивіда протистояння її негативному впливу. Відповідно, з метою збереження, відновлення та зміцнення психічного здоров'я майбутнього української нації, формування емпатії (яка є основою емоційного інтелекту) в особистості має здійснюватися за двома напрямками: як розвиток якості особистості (емоційна чутливість) та як здатність особистості до емпатійної взаємодії (співчуття), що стає основою розвитку всіх компонентів емпатії на вікових етапах, в першу чергу – рефлексивно-особистісних (Афузова & Кротенко, 2023).

Деякі чинники війни, що можуть негативно впливати на психологічне здоров'я населення:

- небезпека та страх: страх за своє життя, життя своїх близьких та рідних, або коли людина стала свідком насильства та жорстокості, що може призвести до розвитку посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

- стрес: нестабільність, невизначеність та економічні труднощі, стрес, який негативно відбивається на ментальному здоров'ї;

- відсутність ресурсів: нестача ресурсів для роботи;

- емоційне виснаження: постійне стикання з людьми, які пережили травму може викликати емоційне виснаження;

- втрата близьких: втратити близьких людей через війну, що може призвести до горя та депресії;

- погіршення якості освіти: може надаватися менш якісна в умовах війни;

- збільшення конфліктів: більш часті конфлікти з колегами, друзями тощо;

- зростання ризику суїциду: можлива проява суїцидальних думок, намірів, ризик скоєння відповідних дій.

Зазначені чинники війни можуть призвести до негативних наслідків, зокрема до зниження працездатності, продуктивності праці, проблем з психологічним здоров'ям тощо (Полілуєва, Сахно, 2024).

Чинники, що сприяють розвитку особистісної стійкості:

1) відновлення відчуття безпеки через розуміння конкретних життєвих ситуацій кожної людини, пов'язаних із загрозою життя в умовах воєнного стану;

2) безпечне та органічне реагування на емоційні проблеми людини, які накопичуються внаслідок значних стресів, пов'язаних із порушенням базового відчуття безпеки та воєнними діями;

3) врахування специфіки роботи мозку в ситуаціях зовнішньої загрози;

4) проектування стійкої до зовнішніх загроз системи освіти.

5) спиратися на ресурс психологічного та фізичного комфорту, який є важливим елементом у відновленні особистісної стійкості.

Феномен резильєнтності розглядається як багатомірне поняття, що має системний характер і такі характеристики:

1) резильєнтність – це біопсихосоціальний феномен, який охоплює особистий, міжособистісний та соціальний досвід і є закономірним результатом різних процесів розвитку в часі;

2) резильєнтність, зазвичай, пов'язують зі здатністю психіки відновлюватися після несприятливих обставин;

3) залежно від теми та об'єкта дослідження резильєнтність розглядається як багатомірне поняття;

4) резильєнтність залежить від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників;

5) резильєнтність відіграє важливу роль у потенціалі особистості та формуванні посттравматичного зростання (Медянова, Дворніченко, Любіна, Шкраб'юк & Кононенко, 2023).

Серед складників резильєнтності виокремлюють:

1) когнітивну гнучкість та рефреймінг;

2) ресурсні емоційні стани;

3) зв'язок із цінностями, духовність, сенс життя;

- 4) ефективні стратегії копінгу;
- 5) соціальну компетентність.

В. Федорчук, Л. Комарніцька і Н. Сторожук символічно схарактеризували ці складники резильєнтності через призму метафори «долонь»: чотири внутрішні компоненти, які є всередині людини, і на які вона може впливати, п'ятий компонент («соціальне оточення») буде залежати від того, як звучать попередні чотири компоненти, наскільки добре дозволяють будувати такі стосунки, як взаємодітримка, допомога та повага (Федорчук, Комарніцька & Сторожук, 2023).

D. Hellerstein виокремлено компоненти резильєнтності: оптимізм; альтруїзм; моральність; віра та духовність: почуття гумору; наявність прикладу для наслідування, що не можна, на думку автора, назвати необхідним компонентом резильєнтності; соціальна підтримка; готовність особистості зустрітись зі своїм страхом; смисл та мета; освіта (Hellerstein, 2011).

Ключовими рисами резильєнтної особистості (за О. Потіхенською) є:

- 1) позитивне мислення та оптимізм, що дозволяють особистості бачити виклики як можливості для власного розвитку;
- 2) емоційна стійкість та здатність контролювати власні емоції у стресових ситуаціях;
- 3) соціальна підтримка та здатність до побудови стійких міжособистісних зв'язків;
- 4) саморегуляція власних емоційних реакцій у стресових ситуаціях;
- 5) гнучкість та здатність до адаптації до нових обставин та змін.

Враховуючи ці аспекти, розвиток резильєнтності може бути важливим як для індивідів, так і для організацій чи спільнот, допомагаючи їм ефективно протистояти викликам

та змінам у довкіллі. На рівні організації або спільноти, змістовними показниками резильєнтності визначено:

- 1) лідерство;
- 2) бажання до координації та співпраці між різними частинами спільноти;
- 3) здатність до інновацій та пошуку нових рішень (Потіхенська, 2024: 112).

Серед характеристик резильєнтності, що допомагають людям долати життєві труднощі дослідники виділяють:

- 1) менталітет уцілілого (витривалі люди відносять себе до тих, хто вижив);
- 2) ефективну емоційну регуляцію (здатність керувати емоціями в умовах стресу та важких ситуацій);
- 3) відчуття контролю (стійкі люди, як правило, мають сильний внутрішній локус контролю й впевнені, що їхні дії можуть відігравати певну роль у визначенні результату подій);
- 4) зосередженість на проблемі (володіють навичками розв'язання проблем; коли виникають проблеми, стійкі люди раціонально дивляться на ситуацію і намагаються знайти рішення, які можуть її змінити);
- 5) співчуття до себе (самоприйняття та співчуття власних проявів);
- 6) соціальну підтримку (наявність стійкої та міцної мережі людей, які підтримують) (Потіхенська, 2024).

Резильєнтність, як психологічна конструкція, широко вивчалася в контексті травматичного досвіду. Дослідження показали, що люди, які пережили травму, можуть проявляти широкий спектр реакцій, від серйозного психологічного стресу до стійкості або здатності підтримувати відносно стабільний, здоровий рівень психологічного та фізичного функціонування. Проте механізми, за допомогою яких травматичний досвід впливає на стійкість, є складними та багатограними, включаючи динамічну взаємодію індивідуальних, соціальних факторів і факторів середовища (Коструба & Ляшко, 2023).

D. Helderstein розглядає феномен резильєнтності в контексті конструктивістського підходу та наголошує на двох складниках:

- вроджений компонент резильєнтності, представлений фізіологічними особливостями нервової системи як здатність толерувати стрес та зберігати самоефективність попри негативні фактори, що модифікують;

- психологічний компонент резильєнтності, що містить у собі соціальний капітал особистості, її здатність як будувати якісні соціальні зв'язки, так і можливість скористатись з допомоги та підтримки оточення; екзистенційний пошук та віднайдення змістів у складних та травматичних життєвих обставинах; підвищення рівня обізнаності щодо сучасних підходів психологічної допомоги та відновлення після переживання стресогенних або травматичних подій (Helderstein, 2011; Sisto et al., 2019)

Модель PI-PE (модель психологічного імунітету та психологічної еластичності) розглядає резильєнтність, як динамічний процес, який охоплює низку тимчасово пов'язаних елементів. Процес психологічної стійкості є різним для різних людей (IIntema et al., 2021). За цією моделлю існують два шляхи психологічної стійкості – психологічний імунітет і психологічна еластичність – з чотирма адаптивними результатами (стійкість; відновлення; трансформація та процвітання).

Війна є найпотужнішим чинником, що потребує колосальної мобілізації всіх сил та психологічних ресурсів. Наразі це наша реальність. Переживання війни є одним з найбільш руйнівних переживань, з якими можуть зіткнутися люди. Досвід війни супроводжується багатьма труднощами, що часто доводять людей до межі своїх можливостей. Війни часто супроводжуються різноманітними вразливістю, які кидають виклик різним сферам життя, від життя сім'ї та родичів до довгострокових труднощів і небезпек травм і навіть смерті (Коструба & Ляшко, 2023).

Резильєнтність є процесом пошуку та формування певного ресурсу, що допомагає відкрити нові можливості й ефективніше функціонувати в кризових умовах. Найчастіше її розуміють у контексті здатності психіки відновлюватися після несприятливих умов. Ця дефініція дає змогу проаналізувати, яким чином певні особистості здатні вистояти, відновитися й навіть психологічно зрости, адаптуватися після складних життєвих негараздів або катастроф.

Резильєнтні люди володіють такими характеристиками: стійким прийняттям реальності як такої; глибокою, підкріпленою міцними цінностями, вірою в те, що життя має сенс; надзвичайною здатністю імпровізувати. Цю рису можна сформувати в собі шляхом тренувань, адже, на думку експертів, кожен із нас спроможний засвоїти й виробити навички, які допоможуть ефективніше функціонувати в умовах кризових ситуацій та краще долати труднощі.

Другий рік поспіль практично кожна людина в Україні перебуває у постійному стресовому стані та в очікуванні чогось неминучого. На тривожність та хронічний стрес впливають не лише воєнні дії, але і умови невизначеності. Зокрема, у сучасному світі досить складно спланувати своє майбутнє, оскільки геополітична ситуація постійно зазнає змін, що впливає на те, що невідомо, як розпочнеться та закінчиться завтрашній день. А в нашій країні йде повномасштабна війна, яку людство фактично вперше в історії може спостерігати в онлайн-режимі, що своєю чергою формує «травму свідка» у всіх, хто емоційно включений у спостереження за героїчними та трагічними реаліями нашого життя. Враховуючи все це, особлива увага приділена саме питанню резильєнтності (Коновалова & Бикова, 2023).

Виокремлюють такі продуктивні когнітивні стилі реагування на надзвичайні / екстремальні обставини, життєві проблеми, пов'язані з критичним мисленням:

– полenezалежність (орієнтація на внутрішні чинники, висока автономність, стабільний образ «Я», критичність);

– гнучкий пізнавальний контроль (можливість швидко аналізувати нові неочікувані ситуації);

– рефлексивність (оцінка та аналіз ситуації, концентрація на вирішенні складної життєвої ситуації, виважене прийняття рішення);

– толерантність (активний пошук індивідуальних способів подолання труднощів, досягнення психологічного здоров'я, трансформація різних форм травмівного досвіду у позитивні життєві зміни).

Ці когнітивні стилі є інструментальним ресурсом особистості, який дає можливість аналізувати, прогнозувати та оцінювати відповідні смисли діяльності, спрямованої на подолання труднощів (Титаренко & Ларіна, 2009).

У когнітивному аспекті резистентності до ризиків психологічному здоров'ю її головним чинником є свідоме, усталене ставлення людини до того, що відбувається. Чим більша резистентність, тим краще і довше людина протистоїть негативним впливам (Титаренко, 2011). У цьому контексті критичне мислення можна розглядати як, свого роду, точний алгоритм, послідовність добре узгоджених інтелектуальних дій (Тягло, 2008). Воно сприяє упорядкуванню міркувань, усуває різні протиріччя, багатозначності та неясності в інформації, що обумовлює конструктивну діяльність особистості, підвищує її імунітет щодо різних видів маніпуляцій (Шутко, 2018).

Фундаментальними конструктами резистентності до ризиків психологічному здоров'ю з позиції теорії салютогенезу є загальні ресурси резистентності та почуття когеренції (Яцюк & Прядкін, 2023). Загальні ресурси резистентності є властивостями особистості, які дають можливість забезпечити розвиток стрес-реакції та подальшу ефективну адаптацію. Частина цих ресурсів є спадковими, однак більшість набувається в процесі розвитку і соціалізації особистості. Вміння правильно використовувати такі ресурси для підтримки власного здоров'я тісно пов'язане з почуттям

когеренції (зв'язність, послідовність доказів, аргументів) (Лук'янченко, 2010).

Виокремлюють такі аспекти почуття когеренції:

– когнітивний (усвідомленість) – здатність суб'єкта охопити, усвідомити й упорядкувати враження та інформацію про подію в цілісну усвідомлену систему уявлень;

– інструментально-когнітивний (здійсненність) – доступність засобів для боротьби з викликами, впевненість і активна участь людини в подоланні труднощів і розв'язанні проблем;

– мотиваційний (осмисленість) – здатність свідомо приймати й рефлексувати викликами щодо їх цінності для власного життя (Лук'янченко, 2010; Яцюк & Прядкін, 2023).

Привертає на себе увагу, що аспекти когеренції мають характеристики притаманні й критичному мисленню. За такої думки резистентність до маніпулятивного впливу набуває певних специфічних ознак і містить у собі:

– оцінку інформації з погляду її корисливого мотиву – вигідності для певних суб'єктів;

– уникнення контакту з джерелом інформації за наявності підозри маніпуляції;

– підвищення когнітивної складності (обдумування ситуації, не піддавання емоціям, приймання зважливого рішення);

– застосування логіки під час аналізу отриманої інформації;

– підвищення емоційного інтелекту;

– зіставлення емоційного сприйняття та раціональної оцінки потенційного маніпулятора (Бучко, 2013).

Отже, як складник резистентності до маніпулятивного впливу аналітико-синтетичний процес пізнання характеризується логічністю, рефлексивністю та осмисленістю і потребує від людини спеціальних умінь (Громова, 2014). Такими вміннями є:

– здатність аргументовано спростовувати тези та положення, що своєю чергою містять обмаль аргументації;

– здатність контролювати правильність власних суджень;

– здатність відстежувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами та подіями.

Феномен резистентності особистості в умовах війни – це особистісна структура, що сприяє успішному пристосуванню людини до змін у своєму прагненні до досягнення психологічного благополуччя та самореалізації, а також виконує важливу буферну функцію, перешкоджаючи деструктивному розвитку. Нині у зв'язку з військовими діями, зміною соціально-економічної ситуації в Україні та світі особливого значення набуває особиста резистентність до стресових чинників:

1) вибухи, повітряні тривоги, евакуація та інші чинники, з якими зустрілися українці під час війни. Також ЗМІ постійно вкидають повідомлення різного характеру, що ще більше загострює ситуацію;

2) наслідки падіння курсу валют призводять до зниження якості життя людей, скорочення робочих місць, падіння матеріального добробуту, загострення боротьби на біржі праці. Виходить, що люди не готові до цих змін і тому стають дедалі менш здатними справлятися зі стресом, демонструючи низьку стресостійкість;

3) погіршення екологічної ситуації веде до того, що людство стає дедалі сприйнятливішим до захворювань, зокрема психічних.

У людей зростає психологічна напруга та підвищується тривожність, через що стан хвилювання та сумнівів щодо майбутнього та ворожа поведінка починають проявлятися в їхньому житті, знижується психологічна адаптивність (Миропольцева & Довгань, 2022).

Після завершення війни опірність різко падає, організм розслабляється, людина починає відчувати втому, необхідність турботи про себе, якої тіло не вимагало в процесі небезпеки й стресу. Державні структури мають бути націлені на подолання такого навантаження вже забюджетувавши, побудувавши на наукових доказах систему психосоціальної підтримки.

Враховати який відсоток, скільки людей, чому і як, буде потребувати відновлення здоров'я, відновлення інфраструктури, відновлення сервісів, які б допомогли компенсувати втрати (Прунь, 2023).

Концептуальна рамка підходу Національної платформи стійкості та згуртованості під стійкістю розглядає суспільну практику на національному, регіональному та місцевому рівнях, що створює можливості для подолання викликів і трансформації.

Стійкість вимірюється в трьох площинах (рис. 2.1):

– адаптація суспільних систем та інститутів до криз і різких змін середовища;

– самовідновлення – мобілізація громадян, інститутів для розв'язання різних гуманітарних, соціальних і безпекових завдань у співпраці;

– опірність – стабілізація моделей співпраці між владою, бізнесом, громадянським суспільством, які сприяють підвищенню рівня міжсекторної довіри в ході трансформації.

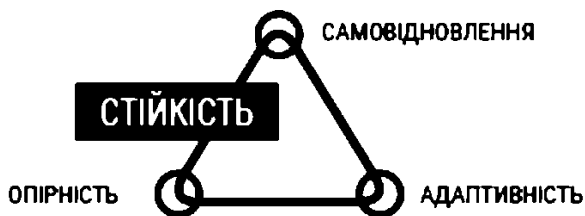


Рис. 2.1. Площини стійкості (Конончук, 2023)

Отже, в інформаційно-психологічному вимірі війни резильєнтність особистості є однією із когнітивних властивостей, яку характеризують такі особливості: здатність бачити причини та наслідки стресу; здатність глибоко мислити, переробляти великі обсяги й потоки інформації; здатність до розсудливості, спостережливості, зібраності; здатність обирати продуктивні когнітивні стилі

реагування на надзвичайні обставини (поленезалежність, гнучкий пізнавальний контроль, рефлексивність, толерантність).

Резистентність особистості до маніпулятивного впливу передбачає точний алгоритм, послідовність добре узгоджених інтелектуальних дій, що забезпечують свідоме, установлене ставлення людини до того, що відбувається, її конструктивну діяльність та імунітет до різних видів маніпуляцій. Цей процес характеризується логічністю, рефлексивністю й осмисленістю та передбачає наявність у людини таких здатностей: аргументовано спростовувати мало аргументовані тези та положення; контролювати правильність власних суджень; відслідковувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами та подіями; раціонально використовувати ресурси за надзвичайних обставин.

2.3. Сугестія і контрсугестія в інформаційному просторі України воєнної доби

Інформаційний простір України воєнної доби є ареною запеклої боротьби, своєрідним гарячим фронтом консцієнтального протистояння, що здійснюється в контексті реальних бойових дій та героїчного супротиву ЗСУ. Агресор та його інформаційні агенції, розгалужена мережа інтернет-каналів, які працюють на знищення української ідентичності та державності, армія так званих «агентів впливу», оточена величезною кількістю ботів, що підсилюють градус інформаційно-психологічного протистояння. Саме тому питання психоемоційного захисту кожної людини та суспільства загалом опиняються у фокусі сучасних інформаційно-прикладних студій (Снитко & Погорілова, 2023).

Важливе місце у сучасній війні належить інформаційній складовій, яка здатна вплинути на психічний стан та психічне здоров'я цивільного населення, бойовий дух

військовослужбовців, ефективність воєнних дій і результат війни в цілому. Переповнення інформації псевдоповідомленнями та фейками з боку російських ЗМІ з метою психологічного виснаження особистості, виклику агресії, сумнівів та паніки актуалізує питання розвитку навичок диференціювання такої інформації (Жданова, Бондаренко & Велічко, 2022), її критичного осмислення. В інформаційно-психологічній війні здатність громадян захищатися від маніпуляцій є питанням особистісної й національної безпеки (Шевченко, Ковтун, Єрмоленко, Кулаков & Кравченко, 2021).

Першими науковими дослідженнями процесу управління масовою свідомістю і поведінкою, умов і основних психологічних механізмів цього процесу стали роботи В. Райха, Е. Фромма, в яких проаналізовано досвід німецького фашизму (нацизму) та містяться положення і висновки, що є актуальними й слугують орієнтиром для сучасних дослідників інформаційної агресії та її впливу на свідомість громадян (Пашина, 2020). Так, особливості інформаційної російської агресії проти України висвітлено у науковій праці А. Стичинської, яка звертає увагу на систематичну та цілеспрямовану дезінформацію, маніпуляцію і поширення пропаганди з метою зміни думок, впливу на українське суспільство, сприяння розділу та дестабілізації країни (Стичинська, 2024). В. Гурковським здійснено аналіз механізмів використання країною-агресоркою неурядових організацій у межах заходів і сценаріїв інформаційних війн проти України; розглянуто особливості використання рф інформаційних ресурсів для формування негативного міжнародного іміджу нашої держави (Гуркоський, 2016).

Ю. Юринець, І. Сопілко, Л. Белкіним висвітлили особливості протистояння населення України інформаційно-психологічному впливу російської агресії, який може викликати зрушення в цінностях, життєвих орієнтирах, позиціях, світогляді особистості (Юринець, Сопілко & Белкін, 2020).

О. Панченко визначено масштаби деструктивної діяльності та узагальнено механізми поширення російської пропаганди й дезінформації (Панченко, 2021). Н. Пашиною проаналізовано психологічні механізми формування масової свідомості, розглянуто особливості управління нею, досліджено роль установок і стереотипів в цьому процесі (Пашина, 2020). R. Grieve, L. Panebianco здійснили дослідження рис емоційної маніпуляції, соціальних навичок, агресії та когнітивних викривлень (Grieve & Panebianco, 2013). А. Худолієм визначено механізми мовної маніпуляції суспільною думкою українців, зміст фейків, меседжів і наративів, спрямованих проти України упродовж 2014–2022 рр. (Худолій, 2022).

Інформаційні впливи можуть спричиняти дестабілізаційні процеси в інформаційному просторі. Найнебезпечнішими з них є такі, що посягають на суверенність, конституційний лад держави, права і свободи людини й громадянина. Ефективність впливу інформаційної агресії на масову та індивідуальну свідомість, перш за все, визначається умінням використовувати інформацію, яка має складну когнітивно-аксіологічну природу та провокує до пошуку нових тактик, прийомів і стратегій здійснення інформаційного впливу (Пілат, 2013). На сьогодні рф як держава-агресор активно використовує інструменти масового, щоденного поширення фейкової інформації щодо ходу воєнних дій, пропагує свої викривлені цінності, маніпулює громадською думкою, забороняє українські канали на тимчасово окупованих територіях, здійснює психологічний та моральний тиск на населення на тимчасово непідконтрольних територіях. Інформаційна агресія проти України з боку рф характеризується використанням нових способів впливу на технічні та віртуальні системи, активізацією процесів застосування і поширення інформаційної зброї, широким використанням ресурсів і механізмів інформаційного впливу для поширення ідеології тероризму, нагнітання міжнародної

і соціальної напруженості, впливу на геополітичну обстановку (Скочиляс-Павлів, 2023).

Використання рф механізмів деструктивного впливу як елементу інформаційної агресії актуалізувало питання пошуку ефективних шляхів протидії розповсюдженню наративів російської пропаганди та маніпулюванню свідомістю громадян.

Під механізмами впливу розуміють певні соціально-психологічні явища, що виникають в процесі взаємодії людей один з одним і середовищем та впливають на характер сприйняття ними інформації, мислення, активності й спрямованості діяльності (Соболева, 2018).

У дослідженні О. Чорнія механізми розкрито з позиції їх впливу на свідомість громадян і визначено як когнітивні, емоційні й соціальні процеси, що «використовуються для формування та зміни потреб, мотивів, установок і моделей мислення окремих осіб або груп» (Чорній, 2023, с. 181).

Сутність механізму інформаційно-психологічного впливу полягає в тому, що основним чинником, що визначає орієнтири в поведінці людини, її ставлення до певної ситуації та мотиви прийняття певного рішення, є система сформованих протягом життя цінностей та інтересів, де основну роль відіграє інформаційне середовище, в яке людина занурена. Під впливом змісту інформаційних потоків у неї формується образ мислення, світогляд, система цінностей та інтересів, які беруть участь під час аналізу поточної інформації вже у вигляді своєрідного морально-семантичного фільтра (Жарков, Дзюба & Замаруєва, 2008).

Отже, в основу механізму інформаційно-психологічного впливу покладена маніпуляція свідомістю мас та внесення у свідомість цілеспрямованої дезінформації (Вержиковська & Кихтюк, 2019). Також існує протилежна думка, автори якої підкреслюють, що, навпаки, «механізми впливу на психіку людини та її свідомість лежать в основі технологій

маніпулювання свідомістю, однак ці механізми відповідають маніпулюванню тільки в тому випадку, якщо воно майстерно приводить до прихованого збудження в людини намірів, якими вона до цього не володіла» (Сугестивні технології маніпулятивного впливу, 2011, с. 42).

Серед механізмів деструктивного інформаційно-психологічного впливу виокремлюють механізми й ефекти соціальної перцепції, механізми й феномени сприйняття, пам'яті, уваги тощо (Анісімович-Шевчук, 2022), які можуть змінювати когнітивну, емоційну, особистісну сфери, поведінку людей. До них відносять ідентифікацію, наслідування, нав'ювання, стереотипізацію, психічні автоматизми, зараження, емпатію, переконання, психоаналітичний метод, еріксонівський гіпноз, нейролінгвістичне програмування, лінгвістичне маніпулювання, соціально-психологічні установки, стереотипи, механізм «ореолу», шоу, технологію «25-го кадру» та ін. Загалом ставлення наукової спільноти та практиків до зазначених механізмів і методів неоднозначне та коливається від переконання в їхній дієвості до запевнення в малоефективності. Також існує думка, що ефективність застосування відповідних механізмів і методів залежить від певних обставин, рівня, характеру і технологій їх використання (Рябчик, 2018).

Розглянемо механізми впливу на громадську думку за Дж. Брайсом:

- конструювання «множинності думки» за допомогою «фактів або оповідань»;
- висловлення більш упевненої думки про події, забезпечення його «очікуваними результатами»;
- відкидання під час дебатів та дискусій непотрібних аргументів на користь одного незмінного рішення;
- впровадження факту або оцінки події у вигляді «схильності людей до «одностайності», тобто переконання, що це в інтересах пересічних громадян.

Враховуючи зазначені механізми, цілеспрямований вплив на громадську думку передбачає, з одного боку, інформаційно-психологічний вплив за всіма можливими каналами, а з іншої сторони – ретельне вивчення громадської думки (Хорошко & Хохлачова, 2016).

Застосування механізмів деструктивного інформаційно-психологічного впливу дозволяє програмувати дії та поведінку, маніпулювати свідомістю та дезінформувати громадян, схилиючи їх до прийняття потрібного рішення та потрібної поведінки (Анісімович-Шевчук, 2022).

Маніпулятивний вплив інформаційної агресії характеризують такі складники:

- втрата важливої для супротивника інформації, формування у людини викривленого уявлення про явища чи об'єкти через відсутність вичерпної інформації;

- поширення негативної інформації, застосування механізмів її «відмивання» (втаємничення авторства джерела інформації; надання інформації більшої значущості; таємна передача інформаційному органу, максимальне тиражування інформації з посиланням на певні джерела);

- прямий вплив на психіку та керування поведінкою людини (маніпуляція свідомістю, шантаж, погрози, підкуп та ін.) (Максим, 2023).

У процесі маніпулювання свідомістю використовується механізм впливу, спрямований на зниження критичності мислення, який містить такі компоненти:

- емоційний вплив (інформація, що викликає сильні емоції – обурення, здивування, страх тощо);

- обґрунтування або навіювання загрози;

- завуальована подача «виходу» (триматися «своїх»; не допускати проукраїнських настроїв; громити ворога, поки не пізно) (Посмітна, 2023).

Отже, цілеспрямований маніпулятивний вплив інформаційної агресії активізується на тлі ірраціональних чинників

комунікації, що сприяє активізації агресивності громадян в інформаційно-комунікативному просторі, поглибленню суперечностей між ними, а також конкретними представниками українського суспільства в противагу раціональній потребі консолідації зусиль суспільства загалом в умовах сучасних викликів (Максим, 2023).

Сугестивному впливу найбільш піддається аудиторія, що прагне розв'язати певні проблеми. Основними характеристиками людей, котрі сприяють сугестивному впливу на них, є:

1. Пошук і фіксація інформації, яка пропонує порятунок від проблеми.

2. Віра в існування перешкод, що обмежують спроможність людини реалізовувати плани.

3. Відчуття залученості до певної ситуації та обрання способу дій щодо її вирішення (Сугестивні технології маніпулятивного впливу, 2011).

Механізм впливу на людину найбільш дієвих маніпулятивних засобів заснований на врахуванні її психічних особливостей (Ямчук Блищак, 2015). О. Чорній серед механізмів психологічного впливу, які постають як посередники у процесах формування чи зміни потреб, мотивів, настанов, способу мислення людини тощо, визначає:

- взаємність (за принципом «давати та брати»);
- використання когнітивних упереджень і стереотипів (формування сприйняття певних подій);
- використання і залучення емоцій;
- використання авторитету;
- фреймінг (подача або оформлення інформації таким чином, щоб викликати у її споживача відповідну, заздалегідь сплановану реакцію);
- наративізацію (використання розповіді, наративів для формування поглядів, переконань і поведінки) (Чорній, 2023).

Спираючись на працю О. Мазунової, А. Худолієм описується механізм роботи пропаганди й маніпуляції:

- апелювання до емоцій і особистих переконань аудиторії;
- умисне замовчування об'єктивних або таких, що суперечать заданій концепції фактів, акцентуація уваги лише на необхідній частині інформації та приховування іншої;
- інформаційне перевантаження, трансляція безперервного потоку новин, основна частина якого містить абстрактні міркування;
- комбінування правди й брехні;
- розміщення інформації у вдалий момент (коли вона найбільш очікувана);
- провокація бурхливої реакції аудиторії (представлення сенсаційного смислового навантаження змісту повідомлення) (Худолій, 2022).

У контексті досліджуваної проблеми слід також звернути увагу на механізми інформаційного насильства: інформаційний тиск; спотворення інформації; приховування інформації; незаконне отримання інформації. Інформаційне насильство здатне викликати постійний і глибокий емоційний стрес, пов'язаний з невідповідністю родової інформації, що зберігається у підсвідомості людини на генетичному рівні, та нав'язуваної ззовні через свідомість поточної інформації (Худолій, 2022; Чалапко, 2021).

Отже, відповідно до сучасних уявлень про інформаційну агресію, з одного боку, її розглядають як форму інформаційного протиборства, комплексне застосування сил та засобів інформаційної та збройної боротьби, яке характеризується обмеженістю й локальністю, контрольованим і дозованим завданням шкоди, неможливістю визначити її розміри. З іншого боку, серед рис інформаційної агресії зазначають несиловий й опосередкований характер, можливість максимальної дальності й швидкості розповсюдження інформації, глобальність, розмитість у просторі і часі.

Механізми впливу інформаційної агресії на свідомість громадян, враховуючи його соціально-психологічні характеристики та складники, розглянуто як когнітивні, емоційні й соціальні

процеси, що впливають на характер сприйняття інформації окремими особами або групами, їх мислення, активність, спрямованість діяльності, використовуються для формування і зміни мотивів, установок, поведінки й потреб. До них належать механізми й ефекти соціальної перцепції, механізми й феномени сприйняття, пам'яті, уваги, впливу на громадську думку, маніпулювання свідомістю, інформаційного насильства та ін.

Наведені у дослідженні механізми впливу інформаційної агресії на свідомість громадян не є вичерпними та розглянуті авторами публікації як ілюстративні приклади, що відображають лише частку існуючого розмаїття засобів, інструментів і методів інформаційного впливу, що потребують реалізації відповідних механізмів, постійно розвиваються, вдосконалюються та оновлюються. Подальші дослідження вбачаємо у визначенні особливостей впливу інформаційної агресії на різні категорії населення в контексті проблеми протидії маніпулюванню свідомістю та формування критичного мислення як чинника безпеки громадян.

У цьому контексті особлива увага приділяється питанню меж інформаційних впливів, існуванню інформаційного навіювання (сугестії) і спротиву навіюванню (контрсугестії) як здатності людини захищатися від зовнішніх інформаційних впливів (Шарий, 2020: 87).

Сучасне життя в інформаційному суспільстві характеризується надзвичайною складністю і швидкими змінами в багатьох сферах. Кожен день населення України піддається бомбардуванню. Великий потік інформації впливає на індивідуальну та масову свідомість. Це результат роботи сучасних ЗМІ, що надають інформацію надзвичайно швидко та мобілізовано, іноді навіть швидше, ніж люди можуть засвоїти та зібрати цю інформацію в єдину картину світу. До того ж широка громадськість також стикається з інформаційною війною, яку веде росія та намагається спровокувати розбрат в українському суспільстві. Тому розвиток навичок критичного

мислення є вирішальним для ефективної навігації в сучасне інформаційне середовище та виявлення дезінформаційної та маніпулятивної інформації. Критичне мислення допомагає зрозуміти, проаналізувати та оцінити інформацію з різних джерел з об'єктивного та розумного погляду.

Важливо пам'ятати, що сучасна молодь отримує великий потік інформації, яка має бути обдуманого. У цьому контексті вихователі, вчителі, батьки несуть відповідальність за розвиток навичок критичного мислення, що допомагає молодим людям не тільки здобути знання, але навчитися аналізувати, розуміти та критично оцінювати інформацію, з якою вони стикаються в онлайн-світі, що в результаті захистить від маніпуляцій та фейкових новин як поінформованих та незалежних громадян.

У сучасному українському суспільстві виховання патріотизму є актуальним завданням, оскільки воно відіграє потенційну роль у формуванні національної ідентичності та громадянської активності молоді в контексті гібридної війни, яка точиться в Україні.

Сьогодні питання патріотичного виховання є особливо нагальним, через те, що така війна може вплинути на світогляд і сприйняття молоддю суспільних подій, воно передбачає передачу патріотичних цінностей, гордості за свою країну та готовність брати участь у розв'язанні соціальних проблем. Цей процес послуговує національному зростанню молоді, формуванню свідомості й почуття гордості приналежності до України. Патріотичне виховання, зокрема, сприяє розвитку навичок у молоді аналізу та оцінки інформації, розуміння різних точок зору та їх порівняння. Виховання свідомого громадянина передбачає здатність розпізнавати маніпуляції та фейкові новини, а також уміння висловлювати свої думки та погляди аргументовано. Важливе значення має патріотичне виховання в сучасному українському суспільстві та допомагає молоді адаптуватися до викликів, з якими стикається Україна

в контексті гібриду ведення війни (Kurylo, Karaman, Bader, Pochinkova & Stepanenko, 2023).

В Україні за даними щорічного опитування щодо ставлення населення до медіа, яке проводиться соціологічною компанією InMind, у 2019 р. на джерело походження новин звертали увагу 27% аудиторії, різноманітність точок зору – 26% (Опитування Usaid-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р.»). У 2020 р. – 35% і 32% (Щорічне опитування USAID-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.»: 32), 2021 р. – 34% і 31% (Ставлення населення до медіа та споживання різних типів медіа 2021: 29), у 2022 р. – 39% і 26% відповідно. Серед тих, хто обізнаний про існування фейків, у 2022 р. 14% опитуваних зуміли правильно визначити усі новини. У 2021 р. – 24%, 2020 р. – 3%, 2019 р. – 11% (Українські медіа, ставлення та довіра у 2022 р.: 47).

Певні наукові розвідки присвячені розгляду маніпулювання як підходу до управління масовою свідомістю і поведінкою, пов'язаного з сугестією, а також окреслюють контрсугестію як ефективний психологічний механізм захисту від нього (Ємець, 2021; Орбан-Лембрик, 2006). Однак механізми сугестії і контрсугестії в інформаційно-психологічному вимірі війни є малодослідженими.

Модель функціонування адекватної особистості передбачає, що цілісність особистості забезпечується взаємодією її інтенційних станів Я, двох психофізіологічних механізмів – навіювання / сугестії і контрсугестії, які складають основу саморегуляції індивіда. Коли конгруентне Я транслюється за допомогою механізму навіювання, то alter-ego є контрсугестією. Коли alter-ego виражається у навіюванні, то конгруентне Я протистоїть йому в контрсугестії. Отже, сугестія і контрсугестія як фундаментальні стани почергово презентують і фактично критично осмислюють зміст істинного Я (Мазяр, 2006).

Навіювання характеризується неусвідомленим відтворенням людиною думок, почуттів інших людей, з якими вона спілкується, некритичною оцінкою і довірою до змісту повідомлень (Ануфрієва Зелінська & Турніна, 2006: 24). Воно може здійснюватися у формі гетеросугестії (впливу зі сторони) та аутоугестії (самонавіювання – свідомого саморегулювання, навіювання собі певних уявлень, почуттів, емоцій).

Сугестія вивчається в тісному зв'язку з проблемами соціальної перцепції та формування групової згуртованості й у прикладному плані в системі засобів пропагандистського впливу використовується як метод своєрідного психопрограмування аудиторії, маніпулятивного впливу на особистість на індивідуальному, груповому, свідомому й неусвідомленому рівні.

Сугестивність як особлива якість психіки людини, на яку здійснюють вплив, є однією з умов ефективного навіювання. З одного боку, сугестивність – це нормальна властивість нервової системи. З іншого боку, її виразність у кожному конкретному випадку неоднакова і може залежати від ряду чинників (вік, стать, інтелект, рівень освіти, стан здоров'я та ін.). Сугестивність полягає в здатності людини змінювати свою поведінку на вимогу іншої особи чи групи людей, не спираючись при цьому на логіку чи свідомі мотиви. Тобто людина підсвідомо підлегла вимогам інших людей і, виконуючи дію, часто впевнена, що це є результатом самостійно прийнятого нею рішення (Бутенко, 2005).

Отже, сугестію можна розглядати у двох аспектах – як стихійний компонент повсякденного спілкування і як спеціально організований різновид комунікативного впливу (ЗМІ, реклама, мода, інформаційно-психологічна війна, релігія, політика тощо) (Коваленко & Корнєв, 2006).

Сугестія займає провідне місце у межах психолінгвістичних та культурологічних розвідок. Це явище досить складне

й потребує звернення до різних галузей знань, щоб пояснити його сутність. Г. Лебон розглядає сугестію як причину розвитку психічного ураження, визначаючи її як психічний вплив на індивіда через придушення його рівня розвитку, що впливає на його критичне відношення до джерел інформації, здатність аналізувати та свідомо діяти (Лебон, 2021). Сутність такого впливу полягає в його спрямуванні на вироблення в реципієнта готовності до тих чи інших дій, чинників поведінки тощо при одночасному придушенні його логіки та мисленневих можливостей. Тобто, сугестія пояснюється як одна із сильних форм впливу, поруч із гіпнозом та зомбуванням. Але при цьому наголошується, що результат навіювання насамперед залежить від обох сторін впливу: сугестора (відправника) і сугеренда (отримувача). Їх рівень розвитку, а також здатність будувати відносини напряму впливають на результат сугестії як способу психологічного впливу.

Отже, з погляду психологічного підходу сугестія є видом психологічного впливу, який спричиняє тиск на психічні сфери сугеренда (адресата) в обхід його критичного мислення, внаслідок чого сугеренд не в змозі позбутися цих станів і виконує дії, що вимагає сугестор (адресант) (Твердохліб & Гайович, 2022).

Здійснюючи вплив на людину, можна використовувати різні шляхи, рухаючись від переконання до сугестії. Дослідники, порівнюючи ці шляхи, підкреслюють, що «переконання застосовує апеляцію до свідомості», навіювання ґрунтується на емоціях і підсвідомому: перше потребує від адресата психологічної та мисленневої напруги, друге здійснюється спонтанно. Сугестивний вплив передбачає приховане навіювання на людину, що впливає на протікання нервово-психічних процесів. Отже, сугестія апелює до позасвідомого об'єкта впливу, до його емоційно-чуттєвої сфери (Снитко & Погорілова, 2023).

За допомогою сугестії можуть викликатися відчуття, уявлення, емоційні стани й вольові спонукання, а також

здійснюватися вплив на вегетативні функції організму без активної участі й логічної переробки сприйнятого (Логвінова, 2019).

Попри складність класифікації навіювань, в структурі процесу сугестивного впливу за критерієм методу утилізації розрізняються такі базові види навіювання:

- 1) прямі навіювання;
- 2) непрямі навіювання.

Прямі навіювання припускають розуміння сугерендом мети сугестивного впливу, чітко вказуючи на очікувану дію або психологічну реакцію з його боку. Значною мірою вони належать до свідомого досвіду даного сугеренда й зазвичай дають конкретні розв'язання проблем, а також детальні інструкції про те, як реагувати на рекомендації й питання сугестора. Відповідний вид сугестії згідно з її психологічною природою може розглядатися у двох аспектах:

- 1) в аспекті впливу на емоції, установки, неусвідомлювані мотиви сугеренда (у формі сугестивних наставлянь сугестора);
- 2) в аспекті впливу на складники поведінки сугеренда (у формі сугестивних команд і наказів сугестора).

Пряме навіювання здійснюється у вигляді коротких, зрозумілих сугеренду фраз із повторенням ключових слів і висловів, що підкріплюються й підсилюються невербальними сигналами. Пряме навіювання може бути імперативним і мотивованим.

Імперативне навіювання наяву (сугестивні команди й накази) робиться наказовим, емоційно насиченим тоном, який не допускає сумнівів. Імперативне навіювання є стресовим видом впливу на людину.

Мотивоване навіювання може бути у вигляді сугестивних наставлянь, що впливають на емоції, установки й мотиви поведінки сугеренда, робляться спокійним тоном у вигляді м'яких, заспокійливих фраз, які зазвичай повторюються кілька разів (Ніколаєнко, 2017).

У контексті інформаційно-психологічного виміру війни основними пропагандистськими способами введення в оману, в основу яких покладено сугестивний маніпулятивний вплив, є:

- відволікання уваги від важливих проблем і рішень;
- «проблема – реакція – рішення» (створення проблеми, розрахованої на виклик певної реакції серед населення та бажання вжити заходів щодо її вирішення);
- поступовість впровадження і нав'язування;
- відстрочка виконання (представлення рішення як «болючого і необхідного», отримання згоди громадян на його реалізацію в майбутньому);
- інфантилізація населення (сугестивний вплив за допомогою використання інфантильних мовних зворотів у пропагандистських виступах);
- вплив на емоції (використання емоційного чинника з метою блокування здатності до раціонального аналізу того, що відбувається, впровадження у масову свідомість потрібних думок, бажань, страхів, побоювань, примусу або стійких моделей поведінки);
- просування моди на посередність;
- культивування почуття провини;
- використання стратегії домагатися того, щоб люди стали нездатні розуміти прийоми та методи, використовувані для управління ними і підпорядкування їх своїй волі.

Також російська пропаганда характеризується використанням таких способів:

- дегуманізація ворога;
- конспірологія;
- фейкові експерти;
- «братні народи»;
- «переписування історії»;
- представлення малих, випадкових подій як тенденцій;
- імітована опозиційність (Пістунов & Антонюк, 2019).

Навіяна інформація в процесі пропагандистського маніпулятивного впливу на особистість набуває значення установок поведінки, важко піддається переосмисленню та корекції (Петровський, 2015: 186).

Сугестія є одним із найбільш дієвих способів маніпулятивного впливу, оскільки має латентний характер і не усвідомлюється реципієнтом, у якого складається враження самостійності формування об'єктивної думки щодо певного об'єкта або явища (Богданова, 2016). Людина не може повністю позбавитися впливу сугестії, проте за допомогою різних засобів може обмежити, локалізувати, зменшити її вплив на себе (Коваленко & Корнєв, 2006).

Рівень сугестивності не залежить від стресостійкості й вольової саморегуляції, від статі. І в хлопців, і в дівчат однаково трапляються прояви сугестивної поведінки, перевага середніх показників розвитку інтелекту, стійкості у стресових ситуаціях і здатності до вольової саморегуляції, включаючи наполегливість і самовитримку (Логвінова, 2019). Інтегруючи соціально-психологічні та психофізіологічні аспекти навіювання, сугестія пов'язана одночасно і з впливом одного індивіда на іншого, і з відношенням між психічними і соматичними складниками всередині одного індивіда.

У структурі сугестивного впливу виокремлюють такі компоненти:

- 1) сугестор (індивідуальний, груповий) як суб'єкт сугестивного впливу;
- 2) сугеренд (індивідуальний, груповий) як об'єкт сугестивного впливу;
- 3) процес сугестивної взаємодії між сугестором й сугерендом;
- 4) умови сугестії (сугестарій).

При аналізі процесу сугестивного впливу цілий ряд авторів включають до його структури також етап актуалізації

у сугеренда мозкових психофізіологічних механізмів, які забезпечують виконання прищепленої програми поведінки.

Виокремлюють етапи процесу сугестії:

1) орієнтовний етап, який містить у собі:

а) постановку мети сугестивного впливу;

б) моделювання суб'єктивно значущих умов сугестивного

впливу;

в) програмування дій у структурі сугестивного впливу;

2) виконавський етап, який містить у собі:

а) встановлення рапорту між сугестором і сугерендом;

б) підвищення навіюваності сугеренда;

в) проведення сугестором змістовних навіювань;

г) інтеграцію психіки сугеренда;

д) вихід сугестора з контакту із сугерендом;

3) контрольно-оцінний етап, який містить у собі:

а) контроль і оцінку реальних результатів сугестії;

б) оцінку ступеня екологічності результатів сугестії;

в) корекцію (за потреби) певних компонентів у структурі

процесу сугестивного впливу.

У структурі сугестивного впливу доцільно також розрізняти такі одиниці аналізу:

1) сугестивну психотехнологію, пов'язану з цілісним алгоритмом вирішення певної соціально значущої сугестивної задачі;

2) методи сугестивного впливу, пов'язані з вирішенням окремих завдань в структурі сугестивної психотехнології;

3) засоби сугестивного впливу, пов'язані з реалізацією методів сугестивного впливу в конкретних умовах;

4) способи сугестивного впливу, пов'язані із застосуванням конкретних сугестивно значущих стимулів і операцій в структурі прийомів сугестивного впливу (Ніколаєнко, 2017).

Феномен контрсугестії пов'язаний з протилежним механізмом – недовірою до повідомлення й ілюструє саме ступінь опору навіюванню, який робить окрема особистість

(Ануфрієва, 2006: 24). Слід звернути увагу на те, що з одного боку, контрсугестія зумовлює психологічну незалежність людини, розвиток її самостійності та індивідуальності, що сприяє формуванню власної думки, соціально-політичної позиції (Петровський, 2015). З іншого боку, контрсугестія може бути причиною виникнення бар'єрів комунікації. Її видами є:

- уникнення (джерела впливу, контакту, людей, певних ситуацій, наприклад, небезпеки «шкідливого» впливу», несприймання повідомлення тощо);

- нерозуміння (неприйняття логіки й аргументів іншого, мовні бар'єри, неправильне розуміння смислового навантаження слів і висловів);

- авторитет (поділ людей, джерел інформації на авторитетні і неавторитетні, довіра першим, відмова в цьому іншим) (Коваленко & Корнєв, 2006).

Загалом контрсугестія, пов'язана із критичністю сприймання і мислення та спонукає людину ставитися з певною недовірою до всього. Дія механізму контрсугестії базується на постійному співвіднесенні почутого з реальною дійсністю або з індивідуальним минулим досвідом (Савенкова, 2011: 130).

В інформаційно-психологічному вимірі війни виокремлюють такі тактики контрсугестії:

- недовіра до джерела інформації;
- попередження про здійснення впливу;
- спростування аргументів адресанта повідомлення;
- використання декількох джерел інформації для виявлення максимально об'єктивного стану речей;
- збереження емоційної рівноваги (Богданова, 2016).

О. Снитко зазначено, що моніторинг засобів контрсугестії, які активно використовувались в інтернет-просторі України у контексті жорсткої консцієнтальної війни (у період 20014–2017 рр.), продемонстрував надвисоку ефективність так званих карнавальних форм.

За відсутності на той час будь-якої системи стратегічних комунікацій із суспільством, пов'язаної з реалізацією аргументативних форм впливу на свідомість, карнавальні форми сугестії, які стихійно виникали в інтернет-просторі України у найважчі місяці й роки російської агресії, відігравали ключову роль в організації інформаційного захисту й інформаційної протидії країни. Нова влада, яка створювалась на той час, не була готова до відсічі, до створення потужної системи інформаційно-безпекових дій ні фінансово, ні організаційно. Проте карнавальні форми контрсугестії, що увірвалися в інтернет-простір у вигляді передусім музично-публіцистичних проєктів як вияв народної творчості, використовуючись спонтанно, майже стихійно виявили надвисокий ступінь ефективності, спрацьовуючи на поліпшення емоційного світосприйняття людей, здійснюючи потужний стабілізаційний вплив на українське суспільство. Вони продовжують широко використовуватись і зараз. Сміховий інструмент як дієвий засіб самовираження особистості, котра перебуває у стані «зміни правд» і потребує психоемоційної підтримки, виступає потужним мотиватором у реалізації різних сміхових форм авто- та контрсугестії.

Карнавальні форми контрсугестії розчленовують, «оголюють» політично марковані ситуації до пародії та сміху, демонтують наративи, створюють простір безкомпромісної десакралізації. Карнавал кидає виклик Богу, авторитету й соціальним законам, він бунтівний такою ж мірою, як діалогічний. Саме ці чинники зумовлюють високу ефективність карнавальних форм сугестивного впливу в інформаційному просторі України (Снитко, 2019).

У виробленні колективної контрсугестії особливе місце належить системі освіти, яка розвиває громадянські якості, патріотизм, любов до Батьківщини. На розвиток колективної ідентичності має вплив національна ідея, як система ціннісних установок, що виражена самосвідомістю народу, задає цілі

особистого і національного розвитку в історичній перспективі, містить національні пріоритети, ідеї й традиції, які виступають більш значимими, ніж будь-які інформаційні впливи ззовні (Школик, 2019: 155).

Розглядаючи сугестію і контр сугестію, слід зазначити, що ефективність психологічного впливу пропагандистських технік і технологій є найбільшою в разі некритичного сприймання інформації реципієнтами, відсутності бажання аналізувати реальний стан речей (Марченко, 2022). Це актуалізує потребу в контрсугестії як здатності людини захищатися від зовнішніх інформаційних впливів, яка передбачає готовність до сприйняття інформації, що містить сугестивний потенціал, усвідомлення маніпулятивного впливу, збереження критичності сприйняття інформації, наявності раціональних сумнівів і недовіри (Богданова, 2016).

На рис. 2.2 авторами представлена схема моделі адекватного функціонування особистості в середовищі інформаційного суспільства в контексті інформаційно-психологічної безпеки й здоров'я особистості.

Збереження адекватного функціонування особистості в умовах інформаційно-психологічної війни є актуальним завданням. У цьому контексті звертаємо увагу на декілька аспектів:

- *інформаційно-смисловий* – запобігання когнітивній дезорієнтації людини, зламу цілісної картини світу внаслідок ворожого інформаційно-психологічного впливу;
- *інформаційно-емоційний* – запобігання руйнації емоційного життя, непропорційному зміщенню акцентів у нормальних життєвих інтересах, сприяння збереженню здатності до адекватного сприйняття дійсності;
- *інформаційно-моральний* – збереження непохитними засвоєних норм моралі, адекватних уявлень про добро і зло;
- *історичний* – збереження національного коріння, запобігання втраті колективної пам'яті, виробленої

культурно-соціальним буттям, трансформації аксіологічної системи координат (Марченко, 2022);

- аксіологічний - розширення здатності протистояти інформаційному тиску, негативному навіюванню, маніпулюванню (Зінсу, 2019).

За результатами DRI 2021 Україна продемонструвала найбільшу стійкість до зовнішньої дезінформації (Havlíček & Yeliseyev, 2021). Щоб орієнтуватися в інформаційному середовищі, потрібно здійснювати конкретні втручання, які



Рис. 2.2. Модель адекватного функціонування особистості в інформаційному суспільстві

допомагають навчитися виявляти маркери дезінформації та виробляти здорові навички збору інформації. Такі втручання за допомогою системи освіти дозволять забезпечити позитивний соціальний ефект.

Адекватне функціонування особистості передбачає взаємодією сутестії та контрсутестії, які складають основу саморегуляції індивіда, де провідним механізмом виступає рефлексія. В інформаційно-психологічному вимірі війни сутестія є одним із найбільш дієвих способів маніпулятивного впливу, має латентний характер і не усвідомлюється реципієнтом, у якого складається враження самостійності формування об'єктивної думки щодо певного об'єкта або явища. Повністю позбавитися впливу сутестії неможливо, оскільки це призведе до невідвортної соціальної дезінтеграції, однак можна обмежити, локалізувати і зменшити її вплив. Контрсутестія забезпечує здатність людини захищатися від зовнішніх інформаційних впливів маніпулятивного характеру, готовність усвідомлювати відповідні впливи, сприймати їх раціонально і критично, співвідносити з реальною дійсністю.

2.4. Соціально-психологічні особливості певних категорій осіб, які постраждали внаслідок війни РФ проти України

За даними Управління Верховного комісара ООН із прав людини (УВКПЛ) з 24 лютого 2022 р. по 30 червня 2023 р. внаслідок повномасштабного російського вторгнення в Україні зафіксовано 25 тис. 170 жертв серед мирного населення – 9 тис. 177 убитих і 15 тис. 993 поранених. При цьому фактична кількість жертв серед цивільного населення значно вища, оскільки багато повідомлень про окремі жертви серед цивільного населення в певних місцях все ще очікують підтвердження (Ukraine: Civilian casualties – 24 February 2022 to 30 June 2023).

Загалом, за підрахунками ООН, від початку великої війни в Україні до початку 2024 року загинули 10191 цивільних, 8260 смертей припадають на 2022 рік, та 1931 смертей – на 2023 (Зануда, 2024).

Станом на січень 2024 року, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, у світі зафіксовано понад 6,3 млн біженців з України, найбільше – майже 60 % – прийняла Польща. Водночас у вересні 2023 року Рада Європейського союзу продовжила термін дії механізму тимчасового захисту для українців, котрі рятуються від війни, до березня 2025 року (Ізвошківа, 2024).

Жорстока війна рф проти України спричинила появу великої кількості вразливих категорій населення, котрі в нормативному та науковому просторі визначаються як та частина суспільства, що найбільш сприйнятлива до впливу негативних чинників та не в змозі самостійно забезпечити собі гідних умов існування. Останнім часом до визначених раніше категорій вразливого населення (особи з інвалідністю, похилого віку, малозабезпечені та ін.) додалися нові – внутрішньо переміщені особи, особи з тимчасово окупованої території, військовослужбовці – учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, які мають високий ступінь ризику потрапляння у складні життєві обставини. У зв'язку з цим актуалізувалася проблема професійної підготовки фахівців до роботи із вразливими категоріями населення.

Наукові розвідки щодо розкриття сутності та класифікацій вразливих категорій населення викладено в роботах З. Баумана, Ф. Бородкіна, Р. Жиленко, Н. Ільченко, О. Калачикової, К. Калініної, О. Караман, З. Кияниці, Г. Леонідової, О. Макарової, О. Мальцевої, І. Матвієнко, Ж. Петрочко, О. Рассказової, В. Хмелько, І. Храпко, О. Шабунової, Я. Юрків та ін.

Розкриттю змісту й технологій професійної діяльності з різними категоріями населення присвячено студії вітчизняних учених: І. Зверєвої, О. Караман, С. Коношенка,

С. Омельченко, Л. Петришин, А. Рижанової, С. Савченка, Т. Семигіної, В. Степаненко, І. Трубавіної, Ю. Чернецької, Я. Юрків та ін. та зарубіжних – Р. Day, А. Elmer, А. Tass та ін.

Розкриваючи поняття вразливих категорій населення (Д. Буяджи, О. Караман, Г. Кучер, О. Мальцева, Ж. Петрочко, О. Рассказова, Т. Семигіна, Л. Стожок, І. Храпко, Я. Юрків та ін.), встановлено, що вразливі категорії населення – це та частина людської спільноти конкретного суспільства, яка в цей проміжок часу або на постійній основі має найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників та потребує допомоги, підтримки і захисту з боку держави, державних і недержавних органів, установ та організацій, оскільки не в змозі без сторонньої допомоги забезпечити собі необхідних умов для існування (Буяджи, Семигіна, 2008; Караман, Юрків, 2019; Кучер, 2002; Стожок, 2010).

Інформація, з одного боку, може сприяти забезпеченню реалізації прав і свобод громадян, а з іншого – постає інструментом маніпулювання й деструктивного впливу на суспільство (Карпчук, 2018, с. 41). Україна у протидії інформаційній агресії з боку рф, яка полягає в систематичній та цілеспрямованій дезінформації, маніпуляції і поширенні пропаганди з метою впливу на українське суспільство, зміни його думок, сприяння розділу та дестабілізації країни (Стичинська, 2024), застосовує різні стратегії, одним зі складників побудови яких є розуміння сутності та особливостей такого впливу на різні категорії населення з метою визначення проблемних аспектів щодо його подолання, підбору оптимальних методів і технологій попередження і протидії маніпулюванню свідомістю, подальшого вдосконалення сучасних механізмів захисту української державності від російської інформаційної агресії (Стрельбицький & Гринь, 2023).

Тема інформаційної агресії, її ролі у повномасштабній війні наразі актуалізована у багатьох дослідженнях

вітчизняних і зарубіжних науковців, оскільки відбиває не лише спосіб мислення і цінності держави-агресора, але й спричиняє руйнування, смерть, є загрозою для всієї цивілізації, а не тільки окремої людини, громадянина, громади, регіону, країни чи декількох країн (Жудолій, 2022). Так, Я. Малик розкрито форми й дію інформаційних війн, на конкретних прикладах висвітлено дію інформації та пропаганди на різні сфери та категорії українського суспільства (Малик, 2015). І. Ждановою, Л. Бондаренко, А. Велічко визначено різновиди інформаційного впливу, відзначено його маніпулятивний та сугестивний характер з боку ЗМІ, суб'єктів медіаресурсів; окреслено проблему інформаційного впливу на особистість під час реальних воєнних дій в Україні (Жданова, Бондаренко & Велічко, 2022). Н. Городиська, К. Василечко звернули увагу на недооцінку можливостей інформаційної агресії, заходів протидії впливу та особливостей такого впливу на конкретну територію (Городиська, Василечко, 2022). С. Корсунський розкриває вплив російської інформаційної агресії на міжнародну спільноту (Консунський, 2022). Посол Michael R. Carpenter у Відні виступив щодо питання триваючої агресії російської федерації проти України та необхідності продовження міжнародної підтримки України (Carpenter, 2024). Nadir Ali зазначив, що агресивна поведінка росії щодо України спричинить трагедію як для безпосередньої цілі, так і для ширшої міжнародної правової системи (Nadir Ali, 2024).

Попри доволі широкий інтерес до проблеми впливу інформаційної агресії на різні аспекти життєдіяльності людини, потреба дослідження її впливу на різні категорії населення є актуальною і потребує подальшого вивчення через постійне вдосконалення засобів, методів, технологій, інструментів такого впливу. Актуальність теми також обумовлена загрозою деструктивного впливу російської агресії в умовах запиту суспільства на інформацію з різних джерел. У цьому контексті слід звернути увагу, що поширення

викривленої, недостовірної, упередженої чи фальшивої інформації в інформаційному просторі або негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість зазвичай відносять до порушення цілісності інформації. Однак фактично цілісність інформації не змінюється. Завдяки діям щодо її викривлення, може змінюватися відношення до її достовірності (Бржезьська, Гайдур & Аносов, 2018).

Американська школа вивчення ЗМІ стала першою науковою школою, яка спеціально досліджувала проблему інформаційного впливу на матеріалі Першої світової війни та поділяла його на такі типи:

- «білий» (відкритість, пов'язаність текстів зі справжнім джерелом);
- «сірий» (використання для поширення матеріалів спеціально створених джерел, забезпечення просування матеріалів у певних незалежних засобах масової інформації, наприклад, поширення через неурядові ЗМІ, неурядової організації тощо);
- «чорний» (поширення матеріалів від імені третьої особи, наприклад, підпільної організації) (Хорошко, Хохлачова & Прокоф'єв, 2016).

Національним інститутом стратегічних досліджень з позиції визначення меж впливу інформаційної агресії розкрито підхід, згідно з яким інформаційна агресія не обмежується лише зоною конфлікту. Вона має комплексний характер та характеризується глобальністю охоплення. Однак такий вплив можна диференціювати за змістом, стилістикою і формами залежно від цільової аудиторії. Зокрема, вплив російської інформаційної агресії на населення можна диференціювати таким чином:

- *вплив на населення самої рф* – росією використовуються негативні інформаційні меседжі щодо нелегітимності чинної української влади (проти України та української влади використовуються словосполучення «фашисти», «київська хунта», «бандерівці», «маріонетки НАТО» та ін.), організації Євромайдану західними спецслужбами, панування в Україні

радикального націоналізму, здійснення репресій проти російськомовного населення тощо, що обумовлює потребу його вимушеного захисту з боку рф.

– вплив на населення анексованих, тимчасово окупованих територій України та територій, що безпосередньо знаходяться в зоні бойових дій – просуваються меседжі щодо вимушених дій рф відносно Автономної Республіки Крим, так званих днр і лнр, спрямованих на усунення загрози населенню, яке проживає на цих територіях, зокрема захисту російськомовних громадян від агресії «київської хунти»; щодо легітимності організованих рф «референдумів»; щодо війни в Україні як громадянської війни; щодо жертв серед мирного населення як результату дій ЗСУ та ін.

– вплив на населення України в цілому – російські меседжі щодо вини української влади у появі жертв, територіальних втрат і підризу довіри до органів державної влади, Збройних Сил України та інших силових структур; поширення панічних чуток серед мирного населення; підтримка проросійських і сепаратистських організацій та рухів; пропаганда ідей російського шовінізму, расизму, неонацизму та антисемітизму; фальсифікація історії з метою заперечення існування української нації та української державності та ін.

– вплив на населення інших країн, міжнародні організації, світову спільноту – зображення нелегітимності й неспроможності України, звинувачення її у розв'язанні «громадянської війни», «геноциді власного народу», фашизмі, радикальному націоналізмі, екстремізмі, постійних порушеннях прав людини, Мінських угод; заклики до перегляду існуючого світового порядку, поділу зон впливу між найсильнішими державами та ін. (НІСД, 2019, с. 4–5).

Вплив російської агресії на населення інших країн, міжнародні організації і світову спільноту характеризується майже одночасною появою у міжнародних ЗМІ публікацій і коментарів, які наголошують, що:

- санкції проти росії шкідливі для країн, які їх запровадили;
- у розв'язуванні агресії проти України винні США, яким війна вигідна, що призводить до послаблення росії й Китаю;
- США здійснює тиск на Європу, що не хоче воювати;
- «конфлікт» має локальний характер, який не має серйозного впливу на глобальні процеси, а лише маргінально впливатиме на ситуацію в Азії.

Такі наративи спрямовані на формування в інших країн викривленого бачення українського питання і російської інформаційної агресії. Так, впливові індійські експерти наголошують, що війна росії проти України має локальне значення. У китайських ЗМІ агресія росії проти України розглядається як війна США і Заходу проти росії, яка ведеться на території України. КНР закликає ЄС припинити посилення санкцій, «вийти з-під тиску США» і самостійно здійснювати зовнішню політику (Корсунський, 2022).

Спираючись на теорію алгоритмів, процес реалізації зомбованого ефекту на окреме суспільство може включати такі процедури і дії:

- *розслабити суспільство* – вселення за допомогою ЗМІ меседжів, що ворогів немає, обговорення окремих історичних періодів та інтересів окремих народностей, що має на меті зникнення суспільства як цілого;

- *змусити суспільство слухати тільки противника* – акцентування ЗМІ на певній парадигмі суспільного розвитку (в контексті російської агресії проти України – акцентуація уваги на російській парадигмі), виключення будь-якого іншого досвіду з метою навантаження свідомості та послаблення дії формуючих сил;

- *змусити суспільство не розмірковувати над тим, що говорить супротивник* – виключення із ЗМІ результатів досліджень серйозних аналітичних проблем з метою гальмування безперервного потоку думок;

- *зосередити увагу суспільства, крім вхідного інформаційного потоку, на певному предметі* (внутрішні катаклізми, війни,

терористичні атаки тощо) з метою захисту та обробки вхідної інформації;

– *навіювати постійне покращення суспільства з метою послаблення історичної пам'яті та почуття самоототожнення;*

– *одночасно з навіюванням переконувати суспільство, що це не зовсім те, що повинно бути, з метою створення пасивного стану свідомості, залежності від інформаційного впливу супротивника (Хорошко & Хохлачова, 2016).*

Основним каналом інформаційного впливу завжди є свідомість, психіка людини, а також колективна і масова свідомість (Бржевська, Гайдур & Аносов, 2018). Так, певні дослідження містять інформацію щодо наслідків впливу російської агресії на різні категорії населення в контексті проблеми психічного здоров'я. Зокрема, за результатами соціологічного дослідження про наслідки війни для регіону, виклики та пріоритети відновлення, ризики та можливості залучення населення, проведеного протягом липня – серпня 2023 р. у Запоріжжі, було виявлено, що на психологічні наслідки й шкоду психічному здоров'ю вказали 59 % респондентів. Особи з інвалідністю зазначили, що, з одного боку, вони значною мірою адаптувалися до стресу, а з іншого – багато складних психологічних станів, які вони досі можуть переживати. Старші люди зазначили, що страждають від стресу і часто приймають заспокійливе. Внутрішньо переміщені особи вказували на чисельні психологічні проблеми, з якими вони зіштовхуються (Рада відновлення Запоріжжя, 2023).

За даними дослідження впливу війни на молодь в Україні суттєво зросла стурбованість психічним здоров'ям – 22 % у 2022 р. проти 11 % у 2021 р. На готовність отримати безкоштовну та анонімну психологічну допомогу вказали 28 % молодих людей (34 % жінок і 21 % чоловіків). При цьому відповіді молоді з різних регіонів різняться, зокрема серед опитуваних, які до повномасштабного вторгнення проживали у східному або північному

регіонах, найбільше тих, хто звернувся б за безкоштовною та анонімною психологічною підтримкою, що пояснюється проживанням молоді в районах, через які наступали російські війська або ж які були під тимчасовим військовим контролем РФ чи близько від бойових дій (Волосевич, Когут, Жерьобкіна & Назаренко).

Російська інформаційна агресія щодо учнівської та студентської української молоді має наслідки для їх психологічної стійкості, цінностей, участі у громадському житті, серед деяких з них можна виокремити:

- психологічну дезорієнтацію – нав'язування неправдивої, негативної, спотвореної інформації, яку складно перевірити, що може призвести до скептицизму молоді щодо інформації, негативно вплинути на її бажання брати участь у демократичних процесах.

- страх, паніку, роздратування, непевність у своїх переконаннях і майбутньому, що може негативно впливати на життя і професійний розвиток молодого покоління;

- маніпулювання громадською думкою з метою формування у молоді позитивного сприйняття, підтримки тих ідей і поглядів, які не відповідають їхнім інтересам, але з якими вони стикаються у соціальних мережах;

- зменшення довіри молоді до державних інституцій, що може негативно впливати на їх готовність брати участь у політичному й суспільному житті країни, загрожує демократичним процесам та стабільності суспільства і держави;

- створення передумов для радикалізації суспільства – поширення спотвореної інформації в поєднанні із закликами до активних дій, що може спровокувати молодь до участі у маргінальних угрупованнях і рухах, метою яких є насильницьке захоплення державної влади або повалення конституційного ладу;

- розпалювання міжетнічної та міжрелігійної ворожечі – розповсюдження фейкових новин і маніпулювання

інформацією з метою створення штучного конфлікту між різними групами населення, що може призвести до насильства та іншого негативного впливу на молодь (Центр економіко-правових досліджень, 2023).

Розглядаючи вплив російської агресії з позиції гендерного підходу, слід зазначити, що у Резолюції «Вплив війни проти України на жінок» (2022/2633(RSP) Європарламентом засуджено агресію російської федерації проти України і констатовано величезний вплив війни в Україні на жінок загалом, а також наведено детальні приклади його наслідків, які пов'язані зі складним становищем і порушенням прав жінок, що прибули до країн ЄС як біженки, а також тих жінок, які залишилися в Україні (Мелеш, 2022).

М. Стрельбицький і М. Гринь зазначають, що сегментація впливу інформаційної агресії на різні верстви населення може диференціюватися за віком, соціальним статусом, гендером, рівнем освіти, географічними показниками, приналежністю до соціальних чи політичних груп та ін. Авторами наведено особливості такого впливу за віковими показниками в контексті когнітивного ефекту. Так, когнітивний вплив на дітей здійснюється шляхом нав'язування певних моделей поведінки й мислення, наприклад, через певні мультфільми, які сприймаються дітьми без критичного осмислення.

У підлітковому віці когнітивний вплив здійснюється через деструктивні тренди в соціальних мережах, певні субкультурні течії. Когнітивний ефект вчиняється переважно з метою перекручування цінностей та формування хибних орієнтирів подальшого розвитку.

Серед молоді когнітивний вплив також реалізовується через соціальні мережі, відеохостинги, просування певних меседжів. Він часто не є помітним, оскільки інформаційні джерела, що поширюють деструктивні наративи до українського суспільства, спонсоруються державою агресором.

Виокремлюють особливості дітей, які пережили травматичний досвід.

Значна частина дітей переміщається з окупованих територій або районів збройного конфлікту без належним чином оформлених нотаріальних доручень батьків, у супроводі тільки знайомих або родичів. Якщо дитину евакуювали окремо від батьків, окрім травми від збройного конфлікту, переміщення, вона також потерпає від розриву з близькими людьми – батьками або опікунами (дідусями, бабусями та ін.). Через розрив у стосунках з близьким дорослим у дитини можуть спостерігатися негативні зміни поведінки. При втраті об'єкта прив'язаності (сім'ї як сфери формування прив'язаності) у дитини виникає порушення прив'язаності.

Визначають такі порушення прив'язаності:

– Негативна (невротична) прив'язаність – дитина постійно шукає уваги від дорослих, навіть і негативної, провокуючи покарання, дратуючи дорослих.

– Амбівалентна прив'язаність – дитина постійно демонструє подвійне ставлення до близького дорослого: то пеститься до нього, то грубіянить, уникає. Компроміси у стосунках відсутні, а сама дитина не може пояснити свою поведінку і страждає від цього.

– Унікаюча прив'язаність – дитина замкнена, понура, не допускає довірливих стосунків із дорослими й дітьми. Основний мотив такої поведінки – «нікому не можна довіряти».

– Дезорганізована прив'язаність – дитина навчилася виживати, порушуючи усі правила і кордони людських стосунків. Їй не потрібно, щоб її любили – вона хоче, щоб її боялися. Такий тип прив'язаності характерний для дітей, котрі зазнавали жорстокого поводження (Волинець, 2015).

Травматичні події можуть викликати у дітей різні поведінкові особливості, почуття, які важливо відслідковувати та адекватно допомогти дитині пережити, проявити

й пропрацювати їх. Це можуть бути почуття незахищеності, страх майбутнього, гнів, агресія, сором і відчуття провини, відчуженість та ізоляція від оточення, сум. У дітей можуть виникнути проблеми з навчанням, увагою, можливістю запам'ятовувати інформацію, психосоматичні порушення (такі, як логоневроз (заїкання), енурез (нетримання сечі), бронхіальна астма, нейродерміти та ін.). Існують певні особливості поведінкових проявів дітей, які пережили травматичний досвід, з урахуванням віку.

Діти дошкільного віку (до 6 років) часто мають розпливчасті й соматичні (які проявляються фізичними симптомами) реакції на травматичні події. Вони можуть помилково думати, що ця подія – це їхня вина. Це може призвести до так званого «магічного мислення» (наприклад, дитина може думати «якби я краще прибирав іграшки, цього б не сталося») і формування почуття власної провини. Діти цього віку часто проявляють свої емоційні реакції на травму у вигляді проблем зі сном, можуть мати нічні кошмари. У них можуть виникати хвилювання та занепокоєння, які проявляються у «чіплянні до дорослих» (дитина боїться залишитися одна в кімнаті, постійно потребує уваги, боїться засинати тощо).

Діти (7–11 років) після травми починають більше боятися, соромитися і проявляти підвищену тривожність. Може виникнути регресивна поведінка (повернення до попередніх стадій розвитку), що включає енурез, смоктання пальця, дитячий лепет, бажання тримати постійно поряд із собою іграшку. У дітей цього віку може розвиватися втрата апетиту, скарги на болі в животі, головні болі, запаморочення. Також поширені проблеми з навчанням, такі як нездатність зосередитися, відмова відвідувати школу, агресивна поведінка в школі.

Підлітки (вік 12 років) зазвичай тримають почуття в собі, що може призвести до депресивних станів. Водночас вони можуть удавати, що «все нормально». Діти можуть намагатися менше часу проводити з сім'єю, а більше часу – з іншими

людьми, намагаючись бути активними і таким чином управляти своїми страхами. Для таких дітей існує ризик бути включеними в різні угруповання, в тому числі воєнізовані угруповання.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна виділити наступні типові реакції дітей, котрі пережили стресові події:

- порушення сну, нав'язливі нічні кошмари, що повторюються;

- безпідставне відчуття тривоги, страху та депресії;

- соціальна відчуженість, замкненість у собі;

- проблеми з довільною концентрацією уваги, неможливість зосередитись;

- плач, сльозливість, астеничність (патологічний стан, що виявляється підвищеною стомлюваністю і виснаженням із край нестійким настроєм, ослабленням самовладання, нетерплячістю, непосидючістю, порушенням сну, неспроможністю до тривалого розумового і фізичного напруження, непереносимістю гучних звуків, яскравого світла, різких запахів. У хворих також спостерігають дратівливу слабкість, що виражається підвищеною збудливістю і швидко наступаючим за нею виснаженням, афективну лабільність з переважанням зниження настрою з рисами примхливості і невдоволення, а також слізливостю. Цей синдром є проявом різноманітних порушень;

- емоційна вразливість;

- «чіпляння» за інших;

- «застрягання» на певних негативних переживаннях, думках, ідеях;

- прояви різноманітних форм захисту (регресія, заперечення, уникнення і т. п.).

Надалі розглянемо когнітивний вплив на людей середнього віку, який часто реалізується через соціальні медіа та відеоконтент (телеефір, YouTube тощо) і спрямований на актуалізацію когнітивних упереджень, що заважають об'єктивному сприйняттю інформації.

Джерела поширення когнітивного впливу на людей можуть бути різними, але переважно це телебачення, радіо в прямому ефірі, інтернет-ЗМІ. Під час такого впливу на людей похилого віку часто використовується прийом апеляції до минулого, ностальгії (Стрельбицький & Гринь, 2023).

На думку М. Пілат, «ефективність інформаційних впливів визначається вмінням використовувати саму інформацію» (Пілат, 2013, с. 187). До шкідливої інформації відносять інформацію, яка:

- пропагує ненависть і ворожнечу через зневагу і перевагу;
- може спровокувати соціальну, расову, національну, релігійну ненависть і ворожнечу;
- містить заклики війни;
- посягає на честь і ділову репутацію окремо взятих осіб;
- є недостовірною, неправдивою, неетичною;
- чинить неусвідомлюваний деструктивний вплив на психіку людей.

Саме такі впливи здатні дестабілізувати інформаційний простір, призвести до девальвації суспільних цінностей, пропагують зразки поведінки і культури, засновані на культі жорстокості і насильства (Пілат, 2013).

Отже, мішенню деструктивного інформаційно-психологічного впливу в умовах війни можуть бути:

- самоідентифікація, соціальна і рольова ідентифікація особистості, які задають загальну інтенціональність окремої особистості та суспільства загалом;
- самоусвідомлення як усвідомлення особистістю власної самотності й самотності спільноти в соціумі, що відображається в культурних традиціях, віруваннях, менталітеті, мові;
- базові цінності людини, що лежать в основі її оцінок і суджень.

Небезпечні інформаційні впливи на індивідуальну свідомість можуть призвести до двох видів взаємозалежних змін:

– зміни психіки, психічного здоров'я людини. У разі інформаційних впливів важко говорити про межі норми та патології. Показником змін може бути втрата адекватності відображення світу у свідомості й своєму ставленні до світу, деградація особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових);

– зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості, що обумовлює прояви девіантної поведінки та становить небезпеку вже для суспільства і держави (Маркова, 2016).

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що вплив інформаційної агресії росії проти України є багаторівневим і містить багато чинників, спрямованих на ослаблення нашої держави в політичному, військовому, економічному, інформаційному, соціальному та інших аспектах. Основним каналом такого впливу є психіка і свідомість людини, а також колективна і масова свідомість. Інформаційний вплив, з одного боку, характеризується глобальністю охоплення, а з іншого – може бути диференційованим за змістом, стилістикою і формами залежно від цільової аудиторії. Сегментація впливу інформаційної агресії на різні категорії населення може базуватися на таких параметрах, як вік, соціальний статус, гендер, рівень освіти, географічні показники, приналежність до соціальних чи політичних груп тощо.

Війна рф проти України стала психотравмуючим фактором для багатьох людей і особливо дітей, що перебували й досі перебувають у зоні бойових дій. На тимчасово окупованій території люди стають жертвами маніпуляцій, репресій та погроз. Багато дітей стали свідками різноманітних жахливих подій: артобстрілів, руйнування рідних міст, селищ, шкіл і власних домівок; загибелі батьків і членів сімей, друзів, тварин; катування й каліцтва; власного

поранення; масової загибелі людей. Отже, внаслідок військової та інформаційної агресії рф проти України грубо порушуються права людини та дитини, закріплені в міжнародних і вітчизняних правових документах: Загальній декларації прав людини (1948), Декларації прав дитини (1959), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966), Конвенції ООН про права дитини (1989), Європейській Конвенції про захист прав людини й основних свобод (1950), Конституції України (1996), Законі України «Про охорону дитинства» (2001), Українській Хартії вільної людини (2012) та ін.

У лютому 2016 року Законом України № 936-VIII введено поняття «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», що визначається як дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні. Тепер ця стаття міститься й у Законі України «Про охорону дитинства» (2001, зі змінами 2023 р.) (Закон України «Про охорону дитинства», 2001).

Діти-жертви війни відразу стали об'єктом наукових досліджень у галузях педагогіки, соціальної педагогіки, психології, соціальної роботи. Так, у наукових працях останніх років знаходимо результати досліджень соціально-педагогічних (О. Алексеева, К. Дуванська, К. Ігнатенко, І. Трубавіна та ін.) та психологічних (В. Коваленко, В. Макаров, Н. Максимова, Л. Мельник, Т. Пашко, Ю. Пилипас, Т. Федотова та ін.) характеристик дітей та молоді, що зазнали травматизації внаслідок військової та інформаційної агресії; поведінки дітей-жертв військових подій (П. Волошин, Г. Кукуруза, Н. Марута, Т. Проскуріна, Л. Шестопалова та ін.); змісту й технологій роботи

з ними (Н. Бочкор, О. Зеленько, Л. Ковальчук, Ю. Ларіна, Ю. Луценко, І. Никонова, О. Калашник, І. Трубавіна та ін.).

У підлітків у період війни спостерігаються гострі емоційні реакції на те, що відбувається, емоційні перепади, істерики, надмірне збудження, стан ступору тощо. Під впливом драматичних подій може втратитися здатність до співпереживання (дереалізації), як захисна реакція психіки. Ті, що перебувають у безпеці, далеко від військових дій, відчувають провину або комплекс того, хто вижив. Виходячи з цього, емоційна стійкість допомагає особистості справитися з негативним досвідом, який вона отримала (Журба, 2022^b).

Аналіз зазначених вище праць дозволяє нам стверджувати, що однозначних наукових уявлень щодо соціально-психолого-педагогічних особливостей дітей у зв'язку з пережитою травмою війни не існує. Але дослідники сходяться на думці, що вони залежать від:

- 1) характеру й глибини травматичних подій, які діти зазнали під час війни;
- 2) емоційно-психологічного стану (внутрішня характеристика);
- 3) поведінки (зовнішній прояв) дітей, зумовлених пережитими травматичними подіями.

На думку вчених, соціальні й психолого-педагогічні особливості дітей формуються залежно від характеру й ступеня жахливості подій, які вони пережили. Так, група учених Українського католицького університету узагальнила травматичні події, які діти зазнали під час війни. Серед них: вимушені покинути своє місто чи селище, озброєні люди насильно проникли в будинок, дім обстріляли, розпад сім'ї через війну, член родини перебуває в ув'язненні, член родини пішов воювати, член родини отримав поранення або загинув під час бойових дій, стрілянина на дуже короткій відстані, залишалися довго в підвалі протягом тривалого обстрілу, відчуття сильного холоду, відчуття сильного голоду, бачив поранених,

бачив убитих, допомагав нести поранених або мертві тіла, бачив когось закатованого, бачив жертв згвалтування або сексуального насильства, бачив багато вбитих людей одразу, отримав поранення, був живим щитом для солдатів, зазнав погроз, думав, що загине (Діти і війна: навчання технік зцілення, 2014: 7).

Залежно від ступеня жажливості подій, які пережили під час війни, діти можуть перебувати в різноманітних емоційно-психологічних станах. Узагальнений перелік емоційно-психологічних станів дітей, котрі пережили травматичний досвід під час війни, знаходимо в наукових розвідках Л. Мельник та Ю. Пилипас та ін. Так, до основних проявів емоційно-психологічних станів дітей вчені відносять: дратливість, тремтіння, страхи, хвилювання, тривогу, боязнь виходити на вулицю, усамітнення, депресію, плаксивість, небажання бавитися, неспокійність, розсіяність уваги, порушення сну, кошмари, воєнні теми в іграх, реакцію горя, страх смерті членів сім'ї, втрату інтересу до повсякденної діяльності, примхливість або швидку зміну настрою, образливість, порушення ідентичності, сором, низьку самооцінку, почуття провини, незахищеності, страх майбутнього, гнів, агресію, відчуженість та ізоляцію від оточення, сум. У дітей можуть виникнути проблеми з навчанням, увагою, можливістю запам'ятовувати інформацію, психосоматичні порушення (такі, як логоневроз (заїкання), енурез (нетримання сечі), бронхіальна астма, нейродерміти та ін.) (Діти і війна: навчання технік зцілення, 2014:12; Волинець, 2015: 10–13).

Емоційно-психологічні стани впливають на особливості поведінки дітей, котрі пережили травматичні події під час війни.

Дослідники поведінки дітей-жертв військових подій на Донбасі П. Волошин, Г. Кукуруза, Н. Марута, Т. Проскуріна, Л. Шестопалова виділяють два типи поведінки дітей, що пережили психотравмуючу ситуацію: інтерналізована та екстерналізована.

Інтерналізована поведінка дітей спрямована «всередину» особистості та проявляється в наступних рисах:

- закритість і уникнення контактів з іншими («присутні, але не включаються»);
- ознаки зниженого настрою аж до депресії;
- недостатність спонтанності та ігрової поведінки;
- слухняність і легка піддатливість;
- надмірна пильність і лякливність;
- фобічні реакції на нетипові подразники;
- часті головні болі або болі в животі;
- порушення харчового циклу;
- схильність до адиктивної поведінки;
- можливі загрози самогубством;
- схильність до дисоціативних розладів;
- нанесення собі пошкоджень.

Екстерналізована поведінка дітей спрямована на інших. Тобто діти з екстерналізованою поведінкою спрямовують свої емоції та почуття назовні, на інших дітей, на дорослих, на предмети. Такі діти приносять проблеми оточуючим, і тому зазначені порушення поведінки легко розпізнати. При цьому:

- діти можуть бути агресивними, ворожими та деструктивними;
- вони можуть поводити себе зухвало, самі провокувати або здійснювати нападати на інших;
- вони можуть знущатися з тварин (аж до їх убивства);
- вони схильні до деструктивних форм поведінки (наприклад, до підпалів);
- їх поведінка може бути сексуально забарвленою або сексуально спрямованою. Соціально-психолого-педагогічні особливості та поведінки дітей також проявляються в індивідуальних відмінностях їхньої реакції на екстремальну ситуацію, прояву захисних механізмів та стратегій опанування. До типових захисних реакцій дітей вчені відносять відмову,

опозицію, імітацію, компенсацію, емансипацію, заміщення, регресію (Левченко, Панок, & Трубавіна, 2015: 63–68).

Отже, визначення соціально-психолого-педагогічних особливостей дітей-жертв війни на основі опису емоційно-психологічних станів і поведінки дітей є необхідним підґрунтям для розроблення змісту і технологій психологічної допомоги та психосоціальної підтримки цієї категорії дітей щодо збереження їх ментального здоров'я в умовах сьогодення та в контексті Української Хартії вільної людини.

Сучасні умови життя характеризується швидкістю та непередбачуваністю змін і викликів, тому особистісні кризи стають невіддільною частиною життєдіяльності багатьох людей. Вони можуть приймати різноманітні форми, зокрема емоційні зриви, міжособистісні конфлікти, кризи самоідентифікації тощо. Зростання кількості особистісних криз може бути пов'язане із загостренням суспільних проблем, безпековими ризиками, які наразі є актуальними для України, та швидкими змінами у соціально-культурному середовищі. Зустрічаючись з такими викликами, особистість може переживати глибокий внутрішній дискомфорт та болюче переосмислення своїх цінностей і можливостей. Тому пошук шляхів подолання особистісних криз є надзвичайно важливим завданням для підтримки психічного здоров'я і розвитку особистості в умовах постійних трансформацій (Сердюк, 2024). На сьогодні організація освітнього процесу у закладі загальної середньої освіти спрямована передусім на розвиток критичного мислення здобувачів освіти, що допоможе їм опанувати основними компетентностями, які необхідні для соціалізації особистості та формування її індивідуальності (Бохан, Башинська, Забелло, Станевич, Гончарук & Карпельова, 2018).

Серед актуальних «трендів» кризових часів, які сьогодні характерні для української цільової аудиторії виокремлюють:

1. Більший консерватизм: обирання зрозуміліших історій під час стресу в умовах воєнного стану.

2. Недовіру до інновацій: світ і так здається крихким та незрозумілим.

3. Повернення до коріння: у кризі люди дивляться здебільшого назад, переосмислюють історичне минуле для посилення відчуття своєї ідентичності.

4. Сублімацію напруги через творчість та гумор: творчість та гумор дають змогу вивільнити накопичені емоції та діють як добра емоційно-психологічна розрядка.

5. Фокус на виживанні та вигоді: в перші місяці війни креатив відійшов на другий план, бо в пріоритеті були базові речі, але з часом українці адаптувалися жити в умовах воєнного часу та активно запровадили креатив в різні сфери життя для надання складній буденності яскравості (Снитко & Погорілова, 2023).

Проблема трансформації особистості в процесі подолання життєвих криз є доволі актуальною та розглядається вченими в різних аспектах і проявах. У більшості наукових праць зарубіжних дослідників термін «трансформація» ототожнюють зі змінами властивостей і рис. Згідно з цим, риси особистості можуть змінюватися впродовж життя, що обумовлює іманентну особистісну індивідуалізацію (Буданова, 2023). У наукових уявленнях про особистісні трансформації особистості як спосіб адаптації до кризових ситуацій простежуються три етапи, які відповідають загальному соціальному контексту розвитку:

1) класичний (з'ясування негативних наслідків життєвих труднощів та можливостей їх конструктивного подолання);

2) неklasичний (криза постає як потенційно-корисний ресурс самовдосконалення та умова досягнення особистісної зрілості);

3) постнеklasичний (криза є неминучим, повторюваним етапом життєвого шляху й суспільного устрою та актуалізує внутрішні механізми автобіографування і смислової інтерпретації отриманого досвіду) (Бочелюк, 2019).

Вченими вивчається подолання негативних трансформацій особистості (Варакута, 2023; Гальцева, 2023; С. Доскач, 2021; Майборода & Матвійчук, 2014; Михайлова, 2021; Чугай & Хващевська, 2020); наголошено на важливості навичок осмислення інформації в учнів закладів загальної середньої освіти (Бондаренко, 2024; Бохан, Башинська, Забелло, Станевич, Гончарук & Карпельова, 2018; С. Фесун, 2010; Burbach, Matkin & Fritz, 2004; Pires, 2023; Shamboul, 2022).

Попри вивчення проблеми трансформації особистості в процесі подолання життєвих криз в різних аспектах і проявах, в умовах російської агресії проти України не вистачає досліджень, які б розкривали цю проблему з погляду впливу на особистість напружених соціально-економічних і соціально-політичних ситуацій, що створюють несприятливе підґрунтя для стабільного розвитку суспільства і призводять до збільшення протиріч у ньому (Онищенко, 2020), а також подолання особистістю негативних трансформацій, пов'язаних з відповідними ситуаціями.

Соціалізація особистості передбачає освоєння нею соціальної реальності, що містить в собі процес соціального пізнання. Неконтрольований темп змін, розвиток засобів масової комунікації, інформаційних технологій на тлі російської агресії проти України вимагають від особистості вміння глибшого аналізу пізнавальних процесів, адекватного оцінювання нових обставин, формування стратегії подолання проблем, які можуть виникнути чи виникли (Бондаренко, 2024).

Адаптаційна система особистості утворюється сукупністю механізмів психологічних захисту і способів подолання стресових ситуацій. Складні життєві обставини, критичні ситуації, негативні життєві та травматичні події, які перевищують звичний адаптивний потенціал особистості, несуть у собі виклик або загрозу життєдіяльності людини та обмежують її активність, здатні перевищувати її ресурси (Доскач, 2021).

Людина, яка мислить критично, дивиться на речі під іншим кутом, раціонально оцінює травматичні події та формує нові установки на майбутнє (Михайлова, 2021), орієнтується на певну спільноту, виходить з певної системи соціальних цінностей і ставить більш широкі цілі, ніж суто конструювання власної особистості (Мисечко, 2003). Серед зовнішніх проявів є зміна її ставлення до ситуації, що сталася. Емоційна напруженість і травмівна дія відчуваються, доки не прийнято рішення, як діяти далі, не вибрана стратегія поведінки (Михайлова, 2021).

Притаманні особистості зміни відбуваються під впливом внутрішньо і зовнішньо детермінованих та ситуативних чинників. Для дослідження змін особистості фахівці зосереджують увагу на вивченні змін особливостей особистості, визначаючи трансформацію в рисах характеру, ідентичності, світогляді й стосунках людини (Буданова, 2023). Цінності та ідеали учнів через брак життєвого досвіду і критичного мислення не завжди є проявом психологічного і психічного благополуччя особистості та можуть призвести до різних варіацій девіантної поведінки (Варакута, 2023: 128). На результат посттравматичного досвіду впливає низка змінних, а саме: вік, стать, сприйняття соціальної підтримки, індивідуальні відмінності в рисах характеру, інші індивідуально-психологічні особливості, які є предикторами адаптивних змін у подоланні кризи (Буданова, 2023).

Трансформація особистості є результатом її самозміни в процесі внутрішньої роботи, а точкою відліку відповідної самозміни є рефлексія особистого досвіду. Динамічний аспект трансформації особистості з позиції розвитку містить у собі такі елементи рефлексії для самозміни:

- відстороненість – здатність до емоційного відчуження від ситуації;
- позитивна дисоціація – здатність побачити себе збоку, уміння одночасно бути об'єктом і суб'єктом спостереження;

– гностична компетентність – «багаж» знань, що відповідають проблемній ситуації;

– артикульованість – здатність швидко актуалізувати найбільш адекватні до проблемної ситуації фрагменти знань;

– лабільність – здатність вибудовувати альтернативні гіпотези;

– оригінальність – здатність приймати нестандартні рішення, діяти нестереотипно;

– критичність – уміння раціонально прогнозувати ступінь здійснюваності різних варіантів розв'язання проблеми;

– когнітивність – домінування когнітивного компонента в прийнятому рішенні стосовно проблемної ситуації (Буданова, 2023: 58).

У наукових дослідженнях з проблеми трансформації особистості під час переживання нею життєвих криз виокремлюють такі напрями роботи щодо подолання негативних трансформацій особистості:

1) робота над Я-концепцією особистості: підвищення самооцінки, відчуття самоефективності, самоприйняття, зниження відчуття безпорадності;

2) ціннісно-смисловий напрям: переосмислення сенсу життя, цінностей особистості;

3) розвиток критичного мислення.

4) розвиток стресостійкості й резильєнтності;

5) підвищення відповідальності за власне життя і здоров'я;

6) пошук особистісних ресурсів для відновлення після пережитої травматичної події (Гальцева, 2023:86).

Просвітницька діяльність як у закладі освіти, так і за його межами, спрямована на формування психологічної та соціальної компетентності учасників освітнього процесу. Здійснення просвітницько-профілактичної функції передбачає поширення знань, виявлення фактів порушення прав дитини, вжиття заходів щодо подолання негативних чинників, які впливають на її життєзабезпечення, моральний і соціальний розвиток, профілактику

та попередження негативних впливів (Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України, 2018).

Основними завданнями соціально-психологічної допомоги в ситуації життєвої кризи на тлі суспільних викликів та невизначеності, тривалих несприятливих життєвих обставин, вичерпаних адаптаційних ресурсів є:

- переосмислення подій і перешкод, які лежать в основі кризи, як набуття корисного досвіду й знань, стимулу для самовдосконалення;

- перебудова ціннісної ієрархії, оновлення життєвої мотивації;

- пошук смисложиттєвих орієнтирів;

- самопізнання і переструктурування Я-образу, переоцінка себе, власних ресурсів і можливостей;

- відновлення позитивної життєвої перспективи;

- формування відповідальності за події і результати власного життя, активної життєвої позиції;

- пошук ресурсного соціального середовища з довірливим і відкритим спілкуванням, яке підтримує, мотивує, надає приклади ефективного подолання складних життєвих обставин;

- визначення і конкретизація соціальної ідентичності як опори для адаптації та формування нової самоідентичності;

- підкріплення відчуття самоефективності в значущій діяльності;

- рефлексія позитивних і негативних особистісних новоутворень, які формуються в результаті переживання та подолання життєвої кризи (Бочелюк, 2019: 119).

Виокремлюють такі особливості освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти:

- включення завдань, розв'язання яких потребує мислення вищого рівня;

- організація освітнього процесу як дослідження учнями певної теми, що виконується шляхом інтерактивної взаємодії між ними;

- вироблення власних суджень через застосування до інформації певних прийомів мислення як результат навчання;
- постійне оцінювання результатів із використанням зворотного зв'язку;
- оперування доводами та формулювання умовиводів;
- невимушене спрямування дитини в навчанні шляхом відтворення майбутніх життєвих ситуацій, забезпечуючи її досвідом наперед (Бондаренко, 2024).

Основними характеристиками та мисленневими операціями є:

- аналітичність (аналіз інформації, відбір необхідних фактів, порівняння фактів і явищ, їх класифікація);
- асоціативність (установлення асоціацій з раніше вивченими, відомими фактами та явищами, новими якостями предмета чи явища);
- логічність (розуміння внутрішньої логіки проблеми, виведення закономірностей, уміння будувати логічну послідовність дій, необхідних для розв'язання проблеми, доводити правильність прийнятого рішення);
- системність (розгляд предмета чи проблеми цілісно, об'єктивно, у взаємодії усіх зв'язків і характеристик);
- самостійність (прийняття рішення і здатність нести за нього відповідальність) (Мисечко, 2003).

В американських школах вчителі орієнтовані на тому, щоб дати учням відповіді на такі запитання:

1. Як виробити вміння працювати з інформацією? (Як її знайти? Як проаналізувати? Як використати, а не просто запам'ятати?)

2. Як бути ефективним громадянином, здатним критично мислити й розв'язувати проблеми? (Як читати газети, інформацію на сайтах, в соціальних мережах з максимальною користю для себе?)

3. Як бути посередником у вирішенні міжособистісних та інших конфліктів?

4. Як навчитися думати позитивно та активно? (Сиротенко, 2005: 54).

Для знаходження відповіді на одне й те саме питання американським учням пропонуються різні джерела інформації, які містять протилежні відповіді на нього. Кожний учень має висловити свою позицію щодо джерел інформації, а також виявити рівень своєї компетентності з приводу питання, яке було запропоновано. Учніма даються такі рекомендації:

1. З'ясуй сутність предмета обговорення та досліди його.
2. Оціни різні погляди та думки, розглянь та визнач переконливість доказів на користь кожної з думок.
3. Синтезуй власні міркування у незаперечний висновок.
4. Ясно й чітко поясни, чому ти так думаєш (Сиротенко, 2005:59–60).

У профілактичній роботі з розвитку ініціативи й творчості учнів сприяє застосування активних методів, які ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії (соціальне проектування; ситуаційно-рольова гра; соціально-психологічний тренінг; інтелектуальний аукціон; метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером; методика «рівний – рівному», гра-драматизація; вебквест та ін.). Наприклад, тренінг може забезпечити вплив на поведінку учня, оскільки, з одного боку, передбачає надання необхідної достовірної інформації з урахуванням віку та інтересів його учасників, а з іншого, – активізує емоційну сферу, спонукає до свідомого сприйняття і засвоєння інформації, забезпечує формування навичок відповідальної поведінки. У проєктах найбільш розповсюдженим методом молодіжної участі є метод «рівний–рівному», який передбачає, що головну участь у поширенні знань бере сама молодь (Фесун, 2010).

Наприкінці слід зазначити, що у загальному вигляді сучасна соціокультурна ситуація характеризується виникненням глобальної системи інформації, розвитком засобів масової комунікації, широким включенням молодого

покоління в процес споживання продукції мас-медіа, посиленням ролі медіа в процесі соціалізації особистості.

Інформаційна агресія є складником інформаційно-психологічної війни, яку веде сьогодні російська федерація проти України. Така форма боротьби є сукупністю методів та способів впливу на інформаційну сферу: від одноразової акції інформаційно-психологічного та інформаційно-технічного впливу до комплексу дій, які передбачають спланований, систематичний вплив на свідомість і поведінку людей шляхом поширення упередженої, неповної чи недостовірної інформації з метою схилення їх до вчинення дій, вигідних для суб'єкта інформаційного впливу (Радзієвська, 2017).

Досліджуючи психічне здоров'я дітей у зонах воєнних конфліктів, S. Murthy і R. Lakshminarayana дійшли висновку, що психологічні травми, отримані підлітками у ході війни, мають довготривалі наслідки для їхньої психіки й можуть стати перешкодою у майбутньому житті, виборі цілей та стратегій життя (Murthy, 2006).

D. Smith звертає увагу, що негативні чинники війни (відсутність ресурсів для забезпечення базових потреб, стигмація, розрив сімейних стосунків, дискримінація, насильство тощо) впливають на смисложиттєву сферу підлітків (Smith, 2001). Підлітки, котрі переживають війну, можуть страждати від стресу, депресій, тривожності, посттравматичного стресового розладу, втрати ідентичності, закриваються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію та асоціальну поведінку (Журба, 2022^a).

Когнітивний ефект впливу інформаційної агресії на свідомість підлітків здебільшого має на меті перекручування цінностей і формування хибних орієнтирів подальшого розвитку. Підлітки є більш критичними, ніж діти, але вони знаходяться в стадії соціальної адаптації (Стрельбицький, & Гринь, 2023). Інформаційна агресія негативно позначається на їхній соціалізації (Юрченко, 2018). У підлітковому віці

важливою є позитивна соціальна оцінка. Тому вони активно залучаються до різних формальних або неформальних об'єднань, зокрема до об'єднань у соціальних мережах. Когнітивний вплив у соціальних мережах впроваджується через деструктивні тренди, популяризацію субкультурних течій, які дають можливість стати частиною певного соціуму. Держава-агресор використовує наративи, що романізують кримінальний спосіб життя, принижують навчання, актуалізують радикальні соціально-політичні погляди тощо (Стрельбицький, & Гринь, 2023).

Основними ідеологемами, які насаджуються на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, є:

- історично Донбас ніколи не був українським, а українська національна держава – це помилка історії;

- на Донбасі сформувалась особлива багатонаціональна спільність людей, що належать до російської православної цивілізації; владу в Києві незаконно за підтримки США захопили «фашисти» та «бандерівці», які прагнуть завоювати «народ Донбасу»;

- київська влада переписує історію, тому свою історію необхідно захищати; особливо необхідно шанувати пам'ять про «Велику Перемогу над фашизмом»; необхідно завжди бути готовим захистити свою землю від українських націоналістів та визволити з-під їхньої влади весь «народ Донбасу», а згодом і народ України.

Чим довше триватиме інформаційний вплив на підростаюче покоління в умовах інформаційно-психологічної війни, тим важче буде здійснити реінтеграцію Донбасу після завершення конфлікту (Ковальов & Пономаренко). Одним із суттєвих чинників реінтеграції постає освіта, яка формує національну ідентичність, згуртованість, світогляд, критичне мислення, сприяє стабільності держави (Степаненко, 2021).

Отже, в контексті подолання особистістю життєвих криз осмислення ситуації супроводжує процес адаптації,

отримання нею нового життєвого досвіду, активацію творчого потенціалу, усвідомлення потреби в зміні кризової ситуації та подальшу трансформацію. Важливим є застосування активних і традиційних методів, поширення знань, виявлення фактів порушення прав людей, вжиття заходів щодо подолання негативних чинників, які впливають на їхнє життєзабезпечення, моральний і соціальний розвиток, попередження негативних впливів і негативних трансформацій особистості в умовах війни, надання соціально-психологічної допомоги в ситуації життєвої кризи, тривалих несприятливих життєвих обставин, вичерпаних адаптаційних ресурсів особистості (Курило, Караман & Степаненко, 2024).

Процеси адаптації й соціалізації особистості реалізуються через усю систему освіти. Потрібна цілеспрямована інтеграція всіх сил суспільства, соціально-економічна, соціально-політична, інформаційна взаємодія освітнього й навколишнього соціокультурного середовища, в якому дитина розвивається, формується, проявляє себе як особистість (Чугай & Хващевська, 2020).

Розглянемо особливості людей середнього віку, які є активними й впливовими учасниками розбудови нашого суспільства, в тому числі в інформаційному просторі. Вони мають потужний потенціал фізичних і розумових здібностей, великий життєвий досвід, що можуть принести користь подальшому розвитку держави. Проте особливості політичної й економічної ситуації, наявність травматичних життєвих подій, умов війни можуть призвести до виникнення у цієї категорії населення внутрішніх конфліктів, неврівноваженості, загостреної чутливості до зовнішніх впливів, напруженості внутрішньо особистісних суперечностей, руйнування власних уявлень про цінності, ідеали, смисли тощо (Дмитрієва & Косарева, 2016). Сутність проблеми полягає в тому, що російська інформаційна агресія, враховуючи різні аудиторії, регіони, соціальні групи,

індивідуальні особливості, внутрішні проблеми, суперечності, слабкості, вразливості українського суспільства, політики, економіки, культури та історії, використовує різні канали, методи, технології та наративи для досягнення своїх цілей (Воробець, 2023).

За даними дослідження щодо впливу воєнного стану на інформаційне навантаження особи, результати якого представлені у роботі Н. Максимової і Ю. Красілової, 22 % осіб, серед яких переважно були люди середнього віку (35–50 років), відчували такі негативні наслідки інформаційного перевантаження, як утом та розпорошення уваги. Своєю чергою, особи жіночої статі відповідного віку відмічали в себе високий рівень тривоги та безсоння, перегляд новин щогодини, який викликав у них такі емоції, як сум і хвилювання за теперішнє та майбутнє нашої країни (Максимова & Красілова, 2023).

Аналіз джерел наукової літератури, що стосуються розвитку когнітивної сфери осіб середнього віку, дозволив виокремити певні наукові праці, які становлять інтерес у контексті нашого дослідження. Вік зрілості (40–45 років) вважають найпродуктивнішим стосовно найвищих досягнень інтелекту (Кошель, 2021). Проте дослідженням, проведеним Л. Гресь щодо особливостей ціннісних орієнтацій особистості, яка переживає кризу середини життя, виявлено негативні зв'язки цінності «творчість» та тріади «активність» – «цікава робота» – «впевненість у собі» та зроблено висновок, що особистість періоду середньої дорослості, яка виявляє спрямованість на професійну самореалізацію та роботу, відхиляє творчість як цінність власного життя (Гресь^а, 2014). Singh-Manoux та ін. звертають увагу, що зниження когнітивних здібностей починається у віці 45 років (Singh-Manoux et al, 2012).

Дослідження середнього віку в США (MIDUS), які почалися в 1994 р., підтверджують, що період середнього віку є своєрідним компромісом з певним когнітивним і фізичним зниженням різного ступеня. Когнітивна механіка швидкості

обробки інформації перебуває у відносному занепаді, однак знання, досвід і підвищена здатність регулювати емоції можуть компенсувати ці втрати в осіб середнього віку (Lang, Cone, Lally, Valentine-French & Mather, 2022). Балтиморське довгострокове дослідження старіння показує, що зниження когнітивних здібностей у середньому віці відбувається за різними як лінійними, так і нелінійними моделями, особливо впливаючи на пам'ять, міркування та час реакції (Chaphalkar, 2024).

Аналіз джерел наукової літератури свідчить, що більшість праць присвячені вивченню ситуативних або вікових криз, які переживає людина від народження до ранньої юності (Руденко, Ніколаєв & Мігальчан, 2023), впливу інформаційної агресії на відповідні вікові категорії (Волосевич, Когут, Жерьобкіна & Назаренко, 2023; Центр економіко-правових досліджень, 2023). Що ж стосується осіб середнього віку, то наукові розробки, які висвітлюють відповідне питання, є нечисельними і малодослідженими. Вчені звертають увагу, що середній вік є особливо вразливим періодом життя для погіршення психічного здоров'я та благополуччя, але мало що відомо про потенційні причини цього явища та про те, хто є людьми з підвищеним ризиком (Gondek, Bernardi, McElroy & Comolli, 2024).

У середньому віці в людини може спостерігатися тенденція до зростання ригідності у поглядах і діях, до сприйняття нових ідей, що може призвести до нетерпимості й фанатизму в поведінці. Жорсткі установки можуть призвести до помилок і нездатності сприймати творче вирішення питань (Погрібняк, 2013).

Криза середнього віку може бути пов'язана зі смисложиттєвими (утрата сенсу життя, що призводить до застою особистісного розвитку), ціннісними орієнтаціями (настає переломний момент, починається переоцінка життєвих цінностей, перегляд прожитого відрізка життя. Від вибору ціннісних орієнтацій залежить смислова сфера життєдіяльності)

мотиваційною (виникає ситуація або відсутність мотивів, або їх боротьба), професійною (скорочення перспектив), емоційною (емоційне вигорання) сферами.

За даними дослідження, проведеного С. Кузіковою і Т. Щербак серед осіб віком 35–45 років, у 45,7% домінує дифузний тип ідентичності, що вказує на відсутність ціннісних орієнтацій і чіткого уявлення про життя. Для них характерними є:

- високий рівень незадоволеності собою та своїми можливостями;
- сумніви в цінності власної особистості, відстороненість, втрата інтересу до свого внутрішнього світу;
- небажання змінюватися на тлі загального ставлення до себе;
- наявність внутрішніх конфліктів, неадекватної самооцінки, яка призводить до сумнівів у своїй здатності до ефектної діяльності (Кузікова & Щербак, 2020).

Отже, типовими ознаками кризи середнього віку є: паніка; тривожність; підвищена чутливість до критики; актуалізація фобій; переоцінка сенсу життя; зміна ієрархії мотивів і ціннісних орієнтацій (Гресь^b, 2014).

Усі ці внутрішні проблеми, суперечності, слабкості й вразливості використовує рф. З метою зміни світосприйняття людей середнього віку росією використовуються методи соціально-економічного та політичного розшарування. Наприклад, підбираються прийнятні наративи, які використовують вплив особистого досвіду осіб середнього віку на систему світосприйняття, побудованих на певних когнітивних упередженнях, виражених в нелогічності й непослідовності висновків: дестабілізація суспільства через формування ажіотажу довкола процесів викривлення історичних фактів, зокрема це стосується окремих історичних постатей – І. Мазепа, С. Бандера, Р. Шухевич та ін.; питання економічного та політичного вектора, які унеможливають

глобалізацію, нав'язують комплекс меншовартості (тези про: "Ukraine fail state"; тотальну корупцію; дешевий газ; «Ніхто не чує Донбас»; «У Львові б'ють російськомовних»; «Америка викупить Україну» та ін.).

Ключова характеристика когнітивного ефекту на людей середнього віку – страх, який базується на небажанні втрати стабільності й переходу до стадії пошуку (Стрельбицький & Гринь, 2023).

Інформаційна агресія може призвести до обрання особою середнього віку деструктивного підходу подолання негативних подій у житті, які постають джерелом її деформації і дезадаптації. Особистість бере на себе «похмурий погляд на життя». Тезами такого підходу є: «Вже пізно щось змінювати»; «Вже нічого не домогтися» тощо, що в подальшому може призвести до динамічно-регресивного розвитку особистості (Руденко, Ніколаєв & Мігальчан, 2023).

Основними джерелами інформації, які використовують для отримання новин особи віком 40–59 років є соціальні мережі, телебачення та інтернет (Лорян, 2022). Люди середнього віку більше споживають інформацію з Telegram-, YouTube-каналів та різних сайтів, віддаючи перевагу офіційним каналам.

Виражений травматичний вплив на відповідну категорію мають емоційно насичені відеоматеріали, у яких ідеться про:

– загибель і травматизацію дітей, тварин (беззахисність і залежність категорій);

– персональні історії постраждалих;

– руйнування і завдання шкоди землі;

– вбивства, катування, гвалтування;

– порівняння і протиставлення (наприклад, квітучі міста і їхні спричинені обстрілами й бомбардуваннями руїни; дитячий майданчик на фоні зруйнованого будинку тощо);

– окупацію свого населеного пункту, щодо якої люди навіть уже після їх звільнення мають складні переживання.

Перегляд травматичного контенту, пов'язаного з війною і її наслідками, викликає сильні емоційні реакції, зокрема неконтрольовані сльози, нестримну агресію, порушення сну.

Особам середнього віку доволі складно детально описувати свої емоційні реакції. Це може бути пов'язано як із загалом низьким рівнем розвитку рефлексії і самоаналізу, розуміння своїх почуттів і переживань, так і з несвідомим блокуванням неприємних спогадів і пов'язаних із ними переживань. Інтенсивність емоційних реакцій залежить від повторних переглядів і їхньої тривалості (Найдьонова, Григоровська, Губеладзе, Найдьонов, Умеренкова, & Дятел, 2024). Слід звернути увагу, що спостерігаються деякі гендерні відмінності. Жінки є більш вразливими до травматичного контенту, ніж чоловіки. Виявлені певні відмінності і в сенсожиттєвих орієнтаціях, які стосуються визначення цілей на майбутнє. Чоловікам, порівняно з жінками середнього віку, важче визначати такі цілі, орієнтуватися на них у найближчій і відділеній життєвій перспективі (Матковська, 2023).

Отже, типовими ознаками, які характеризують кризу середнього віку, є: паніка; тривожність; підвищена чутливість до критики; актуалізація фобій; переоцінка сенсу життя; зміна ієрархії мотивів і ціннісних орієнтацій. Усі ці внутрішні проблеми, суперечності, слабкості й вразливості використовує рф. З метою зміни світосприйняття людей середнього віку, впливу на свідомість осіб середнього віку вона застосовує методи соціально-економічного та політичного розшарування. Інформаційна агресія може призвести до обрання особою середнього віку деструктивного підходу подолання негативних подій у житті, які постають джерелом її деформації і дезадаптації. Виражений травматичний вплив на осіб середнього віку мають емоційно насичені відеоматеріали, які містять інформацію про загибель і травматизацію дітей, тварин; персональні історії постраждалих; руйнування і завдання шкоди землі; вбивства, катування, гвалтування; порівняння і протиставлення;

окупацію свого населеного пункту, щодо якої люди навіть уже після їх звільнення мають складні переживання. Звернено увагу, що перегляд травматичного контенту, пов'язаного з війною і її наслідками, викликає в осіб середнього віку сильні емоційні реакції (неконтрольовані сльози; нестримна агресія; порушення сну тощо).

Вразливою категорією населення також є люди віком понад 60 років, котрі становлять 23 % населення України (Черниш, 2019). За даними ООН після повномасштабного російського вторгнення в Україну близько третини цивільних осіб, убитих у перший рік війни, були старші 60 років (дані містять інформацію про випадки, коли вік жертви було відомо, реальна кількість жертв значно вища) (Farge & Richardson, 2023). Російське вторгнення в Україну має руйнівний вплив на цивільних будь-якого віку, зокрема існує особлива загроза безпеці людей похилого через вразливість цієї категорії населення («У мене був дід», 2022). Частка людей похилого віку (60 років і старші) в Україні, постраждалих від війни й віднесених до категорії особливо вразливих, на сьогодні складає 30 % (Оцінка впливу війни на людей. Україна. 2023). Населення старшого віку найчастіше згадується як група ризику, найбільш схильна до впливу російської дезінформації та пропаганди (Damarad & Yeliseyev, 2018).

Національний фонд стратегічних досліджень (НІСД) наголошує на тому, що якість та масштаби впливу фейкових новин істотно відрізняються для різних цільових груп, які можуть бути сегментовані як за соціальним становищем, так і за віком (Національний фонд стратегічних досліджень, 2019). Проаналізувавши дослідження A. Guess, J. Nagler, J. Tucker щодо проблеми й предикторів поширення фейкових новин у Facebook серед різних вікових категорій населення в США (Guess, Nagler & Tucker, 2019), НІСД наведено статистичні дані, які свідчать, що в середньому, американські користувачі

Facebook старші 65 років поширюють у сім разів більше публікацій з видань із фейковими новинами порівняно з молодими людьми віком 18–29 років та удвічі більше фейків порівняно з людьми віком від 45 до 65 років (Національний фонд стратегічних досліджень, 2019).

В Україні за результатами Всеукраїнського соціологічного опитування стосовно користування засобами масової інформації, медіаграмотності населення і російської пропаганди, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у лютому 2019 р. на замовлення ГО «Детектор Медіа», особи у віці 40–69 років (34 %), а також 70 років і старше (47–51 %) менш упевнені у своїй здатності відрізнити фейки порівняно з категорією осіб у віці до 40 років (59–62 %) (Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати Всеукраїнського опитування громадської думки, 2019). Результати комплексного дослідження КМІС, яке проводилося на замовлення Громадянської мережі «ОПОРА» у 2022 році, засвідчили, що самооцінка здатності відрізнити якісну інформацію від дезінформації та фейків (відповіді «так») в осіб віком 40–49 і 50–59 років склала 38 %; 60–69 років – 41 %; 70+ років – 37 % (Грушевський, 2023).

Також Р. Черниш зазначає, що маніпулятивному впливу внаслідок публікації фейкових новин люди похилого віку (65+) піддаються більше. Зокрема, зазначена категорія громадян у чотири рази ймовірніше повірить та перерепостить неправдиву інформацію (Черниш, 2019)

У Звіті про вимірювання інформаційного суспільства 2018 (Measuring the Information Society Report, 2018) виокремлюються напрями вдосконалення політики щодо цифрових навичок, зокрема її спрямування на конкретні цільові групи і розширення навчання відповідних навичок. Серед уразливих груп населення, яким потрібні спеціальні формати навчання, виокремлено людей похилого віку. Також акцентовано

на зростанні потреби у «м'яких» навичках (Measuring the Information Society Report, 2018).

Обмежена готовність українського суспільства у 2014 р. до опору комплексним інформаційним операціям стала одним із потужних інструментів російської військової агресії (Національний фонд стратегічних досліджень, 2019). Зокрема, це стосується людей старшого віку, оскільки в Україні в умовах війни вони становлять диспропорційно великий відсоток від цивільних, котрі лишаються в зонах активних бойових дій. І навіть якщо людям похилого віку вдається переміститися, вони також стикаються зі значними викликами («У мене був дім», 2022.).

За даними Держкомстату України, шоста частина осіб похилого віку є самотніми. Майже половина з них потребує допомоги у повсякденному житті (Мартинова, 2023). Серед людей похилого віку більше, ніж серед інших груп, поширені інвалідності («У мене був дім», 2022). У людей старшого віку наслідки є більш безпосередніми та негативними через зниження фізіологічної стійкості – здатності організму протистояти й пристосовуватися до несприятливих умов (Мартинова, 2019). Війна також вплинула на психічне здоров'я людей похилого віку. За даними ОГП ВООЗ на момент проведення оцінки 13,9 % домогосподарств повідомили, що принаймні один із членів домогосподарства був занадто пригнічений або стурбований, щоб виконувати свої звичайні повсякденні справи (20 % респондентів були віком 60 років і старше) (Оцінка впливу війни на людей. Україна, 2023).

З початку війни гуманітарні організації та агентства ООН надають підтримку цивільним особам, зокрема людям похилого віку. Так, щоб допомогти людям похилого віку впоратися з тривожністю під час війни й водночас сприяти формуванню у них стійкості, надаються такі рекомендації:

- заохочувати близьких цих людей до спілкування;

- здійснювати підтримку постійного зв'язку з людьми старшого віку;
- проговорювати з людьми похилого віку план, послідовність, чіткість дій у разі складних ситуацій;
- вибирати правильну інформацію для сприйняття новин;
- порадити надійні джерела новин, які доступні людям похилого віку і допомогатимуть розширити їхнє уявлення про ситуацію (Мартинова, 2019).

За результатами дослідження щодо впливу війни на людей у період після 2022 року щодо доступу до інтернету та цифрових послуг частка осіб старшого віку як користувачів інтернетом склала 56 % (Оцінка впливу війни на людей. Україна, 2023).

В Опитуванні USAID-Internews 2022 р. щодо споживання медіа зафіксовано покращення доступу та особливості отримання новин від українських джерел окремими категоріями населення. Так, для осіб похилого віку, котрі залишилися на тимчасово окупованих територіях, де здійснюється активна російська пропаганда і маніпулятивний вплив, існує нагальна необхідність використання сервісу VPN, який допомагає обходити блокування українських сайтів та українського контенту, а також відчувати себе у більшій безпеці за умов пошуку і споживання новин. Молодші й грамотні у цифровому плані люди допомагають особам старшого віку, однак вони все одно потребують інструкцій і рекомендацій стосовно того, який саме додаток VPN обрати (безоплатність, можливість справлятися з блокуванням, достатня швидкість роботи додатків тощо). Зазначено, що такі інструкції були б корисними у вигляді відео на YouTube або тренінгів у Zoom з реальними людьми. Крім того, актуальною для населення старшого віку вважається можливість отримувати новини від українських джерел на радіо. Налаштування такого каналу отримання інформації виглядає для респондентів реалістичнішим та безпечнішим (пошук частот, які неможливо

перехопити та заблокувати) (Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа «Українські медіа, ставлення та довіра у 2022 р.»).

Прикладом локальної практики може слугувати ініціатива Полтавської обласної громадської організації «Твій Світ» та територіального центру соціального обслуговування Гребінківської громади у рамках проекту «Гуманітарна та психологічна допомога постраждалим від нацизму у воєнний час, їх соціалізація в нових умовах життя територіальних громад Лубенського та Миргородського районів Полтавської області», що здійснюється за підтримки Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» у рамках програми «Ми поруч!». Організаторами було проведено навчальні зустрічі з людьми похилого віку щодо медіагігієни під час війни у форматі жвавого обговорення, практичних вправ та чаювання. До проведення занять були залучені фахівці з-поміж медіапедагогів і психологів. Особливість полягає в тому, що результат таких зустрічей спрямований не тільки на підвищення рівня медіаграмотності, а й на поліпшення емоційного та психологічного стану. Також організатори надали рекомендації щодо того, як говорити з людьми похилого віку:

- для забезпечення потреби спілкування варто організувати різні читання, популярні серед людей старшого віку;
- створити брошури або буклети з порадами щодо медіагігієни, разом їх читати та поширювати серед аудиторії;
- консолідувати спільні зусилля закладів соціального захисту і громадських організацій, що працюють з людьми похилого віку, щоб захистити їх від дезінформації й маніпуляцій (На Полтавщині людям похилого віку розповіли про медіагігієну під час війни, 2023).

Особливе місце у допомозі громадянам різних вікових груп населення займають бібліотеки. Так, наведемо приклад роботи Рівненської ОУНБ з посиленням цифровим

компонентом. На базі бібліотеки для дорослих користувачів проводяться тренінги, що навчають на рівні споживача відрізняти фейки від фактів. Результати моніторингів бібліотечних послуг для сприяння цифровізації громад регіону, проведених у 2020 р. Рівненською ОУНБ, дозволили виокремити труднощі, які виникають при організації навчання для людей поважного віку з освоєння цифрових технологій:

- недостатня кількість персональних комп'ютерів та застаріла техніка;
- недостатня швидкість або тимчасова відсутність інтернет-з'єднання;
- подолання психологічного бар'єра, упередженість щодо освоєння цифрових технологій користувачів старшого віку;
- складнощі в комунікації з користувачами старшого віку, повільне сприйняття та засвоєння матеріалу;
- різний рівень підготовки користувачів, відповідно, труднощі в організації групових занять (Волян & Промська, 2020).

На сьогодні в Україні людям поважного віку як вразливій категорії населення через низку причин, а також життєву ситуацію в умовах війни доволі важко ідентифікувати маніпулятивний вплив і пропаганду. Вони потребують особливої підтримки (Мартинова, 2023). Останнім часом почали з'являтися проекти, спрямовані на роботу з людьми поважного віку в умовах війни. Форми роботи у межах відповідних проєктів мають інноваційний характер і користуються популярністю серед людей поважного віку (Fit in Fakten. Україна, 2023).

ГО «Фундація підтримки осіб старшого віку «Вік Щастя»» допомагає людям поважного віку протидіяти впливу інформаційної пропаганди. Організацією розроблено і проведено тренінги для людей поважного віку, коучингові сесії для представників громадських об'єднань та державних установ у Кіровоградській області (Коучингова сесія з розробки програми тренінгу «Медіаосвіта та критичне мислення для людей поважного віку», 2023).

Окремо слід звернути увагу на особливості психічних станів та пов'язаних з ними проблем у переселенців, що були спричинені їх вимушеним переміщенням.

Порушення (особливості) в афективній сфері. Такого роду порушення можуть виявлятися в «емоційному отупінні», стани пригніченості, роздратованості, похмурості, нездатності відчувати радість, любов, творчий підйом. Для переселенців можуть бути характерні відчуття безпорадності (особливо в перші два – три тижні).

Порушення (особливості) у когнітивній сфері. У переселенців спостерігається погіршення пам'яті, концентрації уваги, виразна неувважність і забудькуватість. На початку роботи може фіксуватися амнезія щодо сумних подій і, навпаки, нав'язливі спогади, повтори. Часто переселенці можуть розповідати про дуже явні (документальні), жахливі сни. Частими є скарги на безсоння, неможливість розслабитися, так звані «рвані сни». Запахи, музика, звуки, події – будь-що може нагадувати їм про травматичні ситуації. Привертає до себе увагу виразна внутрішня конфліктність щодо цінностей та ідеалів, головних уявлень про себе, світ, інших людей. Характерною є різка зміна життєвих засад: з оптимізму та безлічі планів на майбутнє до безнадії та відчаю.

Зміни у поведінці (особливості поведінкових проявів). Привертають на себе увагу такі особливості поведінки переселенців, як непередбачуваність вчинків, надлишкова розгальмованість, немотивована пильність. Інколи, навіть зовсім невинні стимули можуть викликати агресивну афектацію або переляк. Виразною є алогічність і непослідовність у вчинках.

Підґрунтям цих поведінкових проявів є брак довіри (або втрата довіри до будь-чого/будь-кого). У місцях розміщення переселенців виникає багато конфліктів, мешканці живуть ізольовано, майже не спілкуються між собою, відчувається відчуженість і недовіра одне до одного, до фахівців соціальної

роботи, психологів, представників влади тощо. Частим способом зниження тривоги є алкоголь та інші хімічні речовини. Зазначені вище труднощі зі сном (тривожні сновидіння, «рваний сон») призводять до недосипання та знесилення на фізичному рівні, підсилюють роздратованість.

Описані психічні стани, що виникли внаслідок вимушеного переселення, схожі з основними симптомами реакції на стрес та на травму і можуть розвиватись у посттравматичний стресовий розлад (Лазос, 2015).

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що основним каналом маніпулятивного впливу є психіка і свідомість людини, а також колективна і масова свідомість. Інформаційний вплив, з одного боку, характеризується глобальністю охоплення, а з іншого – може бути диференційованим за змістом, стилістикою і формами залежно від цільової аудиторії. Сегментація впливу інформаційної агресії на різні категорії населення може базуватися на таких параметрах, як вік, соціальний статус, гендер, рівень освіти, географічні показники, приналежність до соціальних чи політичних груп тощо.

Здатність людини до аналізу пропонованих наборів фактів, цілісне розуміння власної системи цінностей забезпечать її захищеність від інформаційного впливу, зокрема вміння залежно від ситуації скористатися певним способом психологічного захисту від негативного впливу інформації, формування інформаційної культури особистості, що в цілому забезпечує її інформаційно-психологічну безпеку.

Висновки до другого розділу

Вивчення російсько-української війни в інформаційно-психологічному вимірі дозволило зробити ряд висновків узагальнювального характеру:

1. Інформаційно-психологічний вимір російсько-української війни супроводжується масованими російськими інформаційно-психологічними операціями проти України, застосуванням різних способів й інструментів маніпулятивного впливу. Пріоритетною цінністю та необхідною складовою здоров'я і добробуту населення у таких умовах є інформаційно-психологічна безпека особистості, під якою у широкому значенні розуміють стан захищеності психіки та свідомості особистості від дії різноманітних небезпечних інформаційних впливів, які перешкоджають або ускладнюють формування і функціонування адекватної інформаційно-орієнтаційної основи соціальної поведінки, процес соціалізації особистості та в цілому негативно впливають на її життєдіяльність. У вузькому трактуванні інформаційно-психологічна безпека особистості являє собою захищеність її життєво важливих інтересів в інформаційній сфері, усвідомлення нею негативних інформаційно-психологічних впливів і освоєння механізмів протидії, де під негативним інформаційно-психологічним впливом слід розуміти вплив інформації на психіку та свідомість людини, яка призводить до неадекватного відображення оточуючої дійсності і, як наслідок, зміни поведінки.

2. Основними загрозами для інформаційно-психологічної безпеки особистості є маніпулятивний вплив і прихований примус. До зовнішніх викликів і ризиків відносять: інформаційні атаки; техніки маніпулювання свідомістю і поведінкою українців; недостовірну, невчасну, викривлену або брехливу інформацію; відсутність інформації як загрозу порушення психологічної рівноваги. Внутрішніми загрозами постають: невірноваженість нервової системи; слабкий контроль над

власними емоціями і переживаннями; недостатність розвитку особистісних, суб'єктних якостей, які знижують ризики впливу дезінформаційних потоків на людину.

3. Резильєнтність особистості як одна з когнітивних властивостей має такі особливості: здатність бачити причини і наслідки стресу; здатність глибоко мислити, переробляти великі обсяги і потоки інформації; здатність до розсудливості, спостережливості, зібраності; здатність обирати продуктивні когнітивні стилі реагування на надзвичайні обставини (поле-незалежність, гнучкий пізнавальний контроль, рефлексивність, толерантність). У свою чергу, резистентність особистості до маніпулятивного впливу передбачає точний алгоритм, послідовність добре узгоджених інтелектуальних дій, що забезпечують свідоме, усталене ставлення людини до того, що відбувається, її конструктивну діяльність та імунітет до різних видів маніпуляцій.

4. Сугестія є одним із найбільш дієвих способів маніпулятивного впливу, має латентний характер і не усвідомлюється реципієнтом, у якого складається враження самостійності формування об'єктивної думки щодо певного об'єкта або явища. Повністю позбавитися впливу сугестії неможливо, оскільки це призведе до невідвортної соціальної дезінтеграції, однак можна обмежити, локалізувати і зменшити її вплив. Контрсугестія забезпечує здатність людини захищатися від зовнішніх інформаційних впливів маніпулятивного характеру, готовність усвідомлювати відповідні впливи, сприймати їх раціонально і критично, співвідносити з реальною дійсністю. Взаємодія сугестії і контрсугестії є основою саморегуляції індивіда. В контексті рефлексії як провідного механізму такої взаємодії забезпечуються адекватне функціонування й інформаційно-психологічна безпека особистості.

5. Вплив російської інформаційної агресії на населення диференціюють за декількома рівнями: вплив на населення самої рф; вплив на населення анексованих, тимчасово

окупованих територій України та територій, що безпосередньо знаходяться в зоні бойових дій; вплив на населення України в цілому; вплив на населення інших країн, міжнародні організації, світову спільноту. Сегментація впливу інформаційної агресії на різні категорії населення також може базуватися на таких параметрах, як вік, соціальний статус, гендер, рівень освіти, географічні показники, приналежність до соціальних чи політичних груп тощо. Основним каналом маніпулятивного впливу на особистість є психіка та свідомість людини, а також колективна і масова свідомість.

6. Інформаційно-психологічна безпека особистості, її захищеність від маніпулятивного впливу забезпечуються здатністю до аналізу пропонованих наборів фактів, цілісним розумінням власної системи цінностей, умінням залежно від ситуації скористатися певним способом психологічного захисту від негативного впливу інформації, формуванням інформаційної культури особистості.

РОЗДІЛ 3

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

ЯК МЕНТАЛЬНА ЗБРОЯ ГРОМАДЯН

У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

3.1. Філософсько-світоглядні погляди на сутність поняття «критичне мислення»

Сучасне українське суспільство переживає один із найкритичніших періодів свого існування, що обумовлено повномасштабним вторгненням рф на територію суверенної держави, як наслідок, невизначеність у політичному майбутньому, стрімке зниження економічного рівня, загострення соціальних проблем тощо. Ситуація ускладнюється через потужну інформаційну війну, яку провадить країна-агресорка в медійному просторі, реалізуючи сплановану та підготовлену ІПСО (інформаційно-психологічну операцію). Безумовно, це впливає на суспільну думку, як в нашій державі, так і у рф, загострюючи конфлікт, підсилюючи інформаційний складник гібридної війни для розколу суспільства, формування депресивних настроїв та зневіри у перемогу України.

Зауважимо, що більшість українців дійсно проживають в умовах перманентного стресу, оскільки існує не лише пряма загроза життю та здоров'ю людей через постійні обстріли та атаки рф, а й неконтрольований інформаційний потік в ЗМІ та соціальних мережах і месенджерах, що часто є неправдивим, навмисно викривленим, маніпулятивним. Здебільшого на це і спрямована російська пропаганда та ІПСО – зневірити українців у існуванні власної ідентичності, можливості успішно функціонувати як держава без підтримки «старшого брата» тощо. Саме тому, сьогодні як ніколи важливо винайти такий засіб протидії гібридній агресії рф, який би сприяв

усвідомленому аналізу інформації для гарантії інформаційно-психологічної безпеки громадян з одного боку, з іншого – сприяв би державній безпеці загалом.

Одним з ефективних засобів учені визначають сформоване критичне мислення громадян, що сприяє не лише успішній роботі з інформацією, а й психологічній безпеці, оскільки особистість усвідомлює види та сутність інформаційних маніпуляцій та шляхи протидії їм.

Зазначимо, що проблема формування критичного мислення не є новою для наукової спільноти та розглядається у роботах зарубіжних (J. A. Braus, J. Dewey, A. Crawford, M. Lipman, J. Makinster, S. Mathews, R. Paul, E. W. Saul, W. G. Sumner, D. F. Halpern, W. Huitt, P. A. Facione, D. Wood) та вітчизняних (С. Бадер, О. Караман, В. Курило, О. Пометун, М. Починкова, С. Терно, В. Ягоднікова) учених.

Зупинимось на філософсько-світоглядних аспектах розуміння сутності критичного мислення для усвідомлення його можливостей для громадян України в умовах російсько-української війни.

Стародавні мислителі (Арістотель, Ксенофонт, Сократ, Платон) в епоху Античності здійснювати пошук істини на засадах критичного мислення і впроваджували цю теорію в активній діяльності давньогрецьких шкіл.

Поділяємо думку Є. Архіпової та О. Ковалевської, які зазначають, що «від питань «Що є все?», «Що є я?» розпочався розвиток розуму, який усвідомлює все, що оточує: що існує та не існує, аналізує причинно-наслідкові зв'язки, слідує логіці та розширює межі своєї компетенції для вирішення суттєвих завдань, які постають перед суспільством та людиною особисто» (Архіпова & Ковалевська, 2012, с. 37).

Аналіз філософських дискурсів, здійснюваний сучасними філософами (Н. Іванова), засвідчує, що «мислення починає формуватися в античній цивілізації, з якої бере початок європейська культура» (Іванова, 2017, с. 21). Дослідниця зазначає,

що «міркування і розмисли Парменіда, Зенона Елейського, Сократа, Арістотеля дозволяли не лише швидко й ефективно одержувати знання, але й приводили також до ускладнення процесу мислення, до удосконалення процесу пізнання, орієнтованого на адекватне визначення й опис феноменів, які вивчаються. Правила і категорії в процесі пізнання встановлюються так, щоб узгодити мислення і з соціальною дійсністю, досвідом і практикою» (Іванова, 2017, с. 21).

Найбільший вплив на розвиток поглядів філософів щодо проблеми мислення здійснено давньогрецькими філософами Сократом та Арістотелем.

В. Кремень і В. Ільїн зазначають, що в епоху давнини (античності) Сократ був непримиреним опонентом софістів. Заслугою софістів було те, що вони висунули на перший план суб'єктивний момент у відношенні людини до світу, що відобразилось у вимозі: все, що є цінним для особистості, повинно бути виправдане перед її свідомістю. Але це виправдання у софістиці було поставлене в залежність від випадкового бажання й думки окремого індивіда (Кремень & Ільїн, 2005, с. 94).

Явище виправдання особистісних цінностей трапляється й сьогодні: ми робимо судження про події і явища так, як нам зручно, або звертаємо увагу і беремо до уваги тільки ті факти, які підтверджують саме нашу думку, всупереч об'єктивним фактам чи доказам.

Сократ виступив проти релятивізму софістів. Мірою всіх речей для Сократа була не суб'єктивно-випадкова одинична людина, а людина як розумна, мислездатна істота, адже в мисленні знаходять своє вираження загальні закони. Сократ виступив з вимогою доводити такі істини, які мали б загальне й об'єктивне значення. Тобто фундаментальною здатністю людини він уважав розум, мислення. Саме розум здатний дати вище, загальнообов'язкове знання, яке, проте, неможливо отримати в готовому вигляді. Людина повинна докласти значних зусиль, щоб здобути його. Вихідним початком методу

Сократа стала Іронія. Завдяки іронічному ставленню до навколишнього Сократа пробуджував у людей сумніви в загальноприйнятих істинах (я знаю, що я нічого не знаю) і тим самим запрошував їх до розмови, до вироблення власної позиції, яка б формувалася на логічних аргументах, була б достатньо обґрунтованою. Цієї мети Сократ досягав завдяки точній постановці запитань (Кремень & Ільїн, 2005, с. 94).

Для Сократа важливо не тільки констатувати значення ідей, він прагне пізнати їхню субординацію. Звідси переконання, що найголовніша ідея – це ідея блага, нею зумовлюється корисність усього іншого, зокрема й справедливості (Кремень & Ільїн, 2005, с. 95–96). Отже, Сократ – не володар істини, не її жрець, він шукає правильний шлях до істинних тверджень і вважає своїм обов'язком виправляти пихаті помилки тих, хто претендує на абсолютну істину.

Так само теорія пізнання Платона гласить: істинне знання дає тільки мислення. Процес пізнання Платон визначає як діалектику, тобто мистецтво вести розмову, мистецтво ставити запитання й відповідати на спогади, що пробуджують (Кремень & Ільїн, 2005, с. 102).

С. Романова та О. Денисевич зазначають, що сократівсько-платонівський стиль ведення дискусії не тільки стає фундаментом філософської думки, а й «демонструє значущість критики, системи питально-відповідних процедур для проведення й раціонального обґрунтування висунутої позиції» (Романова & Денисевич, 2009).

Розкриття поглядів філософів античності на проблему мислення не буде повним без поглядів Арістотеля на мислення. О. Мошенський зазначає, що відомий філософ розробив систему норм (правил) мислення, які потім лягли в основу логіки (Мошенський, 2016).

Отже, філософи давнини актуалізували проблему мислення у філософській науці (Сократ), представили вміння вести розмову та ставити запитання (Платон), заклали основи

правил розмірковувань (Аристотель). У давній філософії було закладено традицію критики поглядів на космогонічні проблеми, систему питально-відповідальних процедур, розроблено загальну стратегію запитування.

Визначаючи особливість розвитку мислення в добу Середньовіччя, Н. Іванова зазначає, що «в епоху Середньовіччя визначальним для формування стратегій мислення стало християнство, котре як духовний і морально-ціннісний феномен визначило становлення нової суспільної реальності та культури, які увійшли в контекст європейської цивілізації» (Іванова, 2017, с. 22). Цінним для нас є твердження дослідниці про те, що «мислення при соціальних і культурних трансформаціях, кардинальних викликах часу формується й утверджується кожного разу по-новому, переживаючи новий цикл розвитку» (Іванова, 2017, с. 22).

Актуалізація пізнавального характеру мислення відбулася саме в епоху Середньовіччя, оскільки цей час характеризується формуванням наукового знання, заснуванням методологічної програми дослідження природи, розширенням розуміння пізнання як руху до подолання скінченності людського існування. З огляду на це, «мислення, як і розум, має морально-ціннісні соціальні та культурні виміри, перехід до яких знаменує перетворення мисленнєвого процесу, актуалізує його критичний пізнавальний характер і спрямовує стратегії мислення на дослідження реалій практичного життя» (Іванова, 2017, с. 22).

Розкриваючи погляди філософів Середньовіччя на мислення, звернемо увагу на доробок Фоми Аквінського, який розробив власне учіння про процес мислення взагалі й про внутрішнє слово зокрема. Філософ розрізняв божественний і людський інтелект. Людський інтелект відрізняється розподілом на «відділи», а процес породження слова складається з кількох етапів: виокремлення з пам'яті певного фантазму, вплив на нього, надання йому «досконалого змісту

слова». Ще одна ідея, пов'язана з мисленням, це співвідношення категорії "species" зі словом інтелекту. Фома Аквінський виокремлює три категорії мислення: species, що сприймається людиною, її образ (imago), закарбований за допомогою почуттів, і волю душі, яка спрямовує суттєве сприйняття до того, що сприймається (Августин). Цінною є також позиція філософа щодо зв'язку мовлення й мислення. Отже, можна сказати, що Фома Аквінський був одним з основоположників учіння про інтелект, визначив категорії мислення, указав на тісний зв'язок мислення з мовленням.

Розглядаючи генезу теорії мислення у філософії, суттєву увагу варто звернути на вчення Р. Декарта, адже саме він вивів двадцять одне правило для керівництва розумом. Ми вважаємо, що саме ці правила лягли в основу сучасної концепції критичного мислення. Наведемо ті, які, на нашу думку, найбільше відображають цю позицію: «щодо обговорюваних предметів слід відшукувати не те, що думають про них інші і що припускаємо ми самі, а те, що ми можемо ясно й очевидно углядіти або достовірно вивести, бо знання не здобувається інакше» (Descart, 1985). Автор підкреслює необхідність відкидання чужих поглядів і думок, а також заперечення власних упереджень; «для розшуку істини необхідним є метод» (Descart, 1985), «весь метод полягає в порядку й розташуванні тих речей, на які треба звернути погляд розуму, щоб знайти яку-небудь істину» (Descart, 1985), «для того, щоб виокремити найпростіші речі від заплутаних і дослідити їх по порядку, необхідно в кожному ряді речей, у якому ми прямо вивели деякі істини з інших, вбачати, що в ньому є найбільш простим і наскільки віддалено від цього все інше – більш, або менш, або однаково» (Descart 1985).

Ми об'єднали три правила, оскільки всі вони стосуються методу розмірковування. Р. Декарт наголошує на тому, що воно має йти певним, визначеним шляхом, яке

в сучасному варіанті концепції критичного мислення набуло виду постановки запитань, через які розуміється зміст інформації, перевіряється її правдивість тощо; «якщо в ряді речей, що підлягають вивченню, зустрінеться яка-небудь річ, яку наш розум не здатен добре розглянути, тут необхідно зупинитись і не вивчати інші речі, що слідують за нею, а утриматись від непотрібної праці» (Descart, 1985). Філософ зазначає, що правильному розмірковуванню можуть заважати чи допомагати інші розумові здатності: уява, відчуття й пам'ять, а отже, їхній вплив на розмірковування обов'язково треба враховувати; «після того, як ми угледіли кілька простих речей, корисно, якщо ми виведемо з них дещо інше...» (Descart, 1985). Цю позицію можна співвіднести зі стадіями оцінки й творчості в оновленій таксономії Блума-Андерсон. Отже, убачаємо в правилах розмірковування, визначених Р. Декартом, суттєві ознаки сучасної концепції критичного мислення особистості.

Аналіз філософських доробок Середньовіччя доводить, що саме мислителі цього періоду на підставі надбань античних філософів заклали підґрунтя для сучасної методології проблеми критичного мислення: розробили учіння про процес мислення загалом й про внутрішнє слово зокрема (Ф. Аквінський), вивели правила мислення (Р. Декарт) тощо.

Епоха Нового часу характеризується появою нової системи цінностей – висловлювання власної думки, міркувань, сумнівів у процесі публічного обговорення, на яку починає орієнтуватися новоєвропейське мислення (Іванова, 2017, с. 22–23). Крім того, цей період характеризується появою критицизму, фундаментом якої є І. Кант.

У довідковій літературі під критицизмом розуміють філософсько-методологічну позицію, що була започаткована І. Кантом як ідеалістична філософія і головна мета якої полягала в критиці пізнавальної діяльності людини (Словник іншомовних слів). На наш погляд, саме І. Кант своєю теорією критицизму зробив значний внесок у становлення концепції

критичного мислення. У своєму фундаментальному дослідженні «Критика чистого розуму» філософ наголошував на саморефлексії розуму, що досліджує власні передумови й основні положення, проблеми й завдання і тільки потім здійснює аналіз зовнішніх об'єктів, та на необхідності вміння ставити запитання: «уміння ставити питання є важливою та необхідною ознакою розуму». Він зазначав, що «безглузді питання спонукають необачного слухача до безглузвих відповідей, а це є лише марною тратою часу» (Kant, 2007). І. Кант визначав й інші ознаки розмірковування, які пізніше лягли в основу сучасної концепції критичного мислення, зокрема, важливість свободи думки та свободи висловлення: «У всіх своїх починаннях розум повинен піддавати себе критиці й ніякими заборонами не може порушувати свобод, не завдаючи шкоди самому собі і не викликаючи на себе недобрих підозр... До цієї свободи належить також і свобода висловити свої думки й сумніви, які не можеш вирішити самостійно, для публічного обговорення й не піддаючись за це обвинуваченням як неспокійний і небезпечний громадянин. Ця свобода впливає вже з корінних прав людського розуму, що не визнає жодного судді, крім самого людського розуму, у якому всякий має голос; і оскільки від цього розуму залежить будь-яке покращення, яке можливе в нашому стані, то це право священне, і ніхто не може обмежувати його» (Kant, 2007).

Як бачимо, у становленні концепції критичного мислення значну роль відіграють ідеї І. Канта, зокрема, теорія критичизму, відгуки основних положень якої (саморефлексія розуму, критичне ставлення до власних думок, що має ґрунтуватися на наявних положеннях і передумовах, уміння ставити запитання та збереження свободи думки й висловлювання) знаходимо в сучасній теорії критичного мислення.

Вагомий внесок у становлення теорії мислення зробив Ф. Бекон. У трактаті «Покращення навчання» ("The Advance

ment of Learning”) (Bacon, 1893) він на початку наголошує на необхідності використання істинних засобів для здорового розмірковування, оскільки людський розум сам створює собі перешкоди: «Переконавшись у тому, що розум людський сам собі створює ускладнення й не користується тверезо і здорово істинними засобами допомоги, які є підвладними людині, внаслідок чого виникає різноманіття нерозуміння речей, що тягне за собою незчисленну шкоду...» (Bacon, 1893). Критичну, руйнівну частину філософської системи Ф. Бекона спрямовано на виявлення причин помилок людей і вироблення рекомендацій для їх подолання. У його творчості виділяють два основних напрями: вчення про «ідолів» (або привидів) і критика схоластичного методу пізнання.

Головною перепоною на шляху пізнання природи є засміченість свідомості так званими «ідолами» – спотворення образами дійсності, хибними уявленнями й поняттями. Людина помиляється через тупість, недостатність знань, обмеженість (Bacon, 1893). Отже, висновковуємо, що Ф. Бекон наголошує на необхідності уникнення перешкод, які створює собі людський розум, у теорії критичного мислення це буде представлено одним з аспектів правильного мислення. Крім того, філософ звертає нашу увагу на важливість знань у процесі розмірковування.

Розкриваючи погляди філософів Нового часу на мислення, не можемо обійти увагою філософські погляди Г. Гегеля. Дослідник визначав мислення як ідеальну структуру світобудови, а не як одну із суб'єктивно-психічних здатностей людини, відгомін яких пізніше знаходимо у Л. Вітгенштейна.

Г. Гегель зазначав, що «наукове пізнання або філософські поняття й усі загальні істини вимагають основи, насамперед мислення, яке розвивається з невиразного відчуття життя до рівня вільної свідомості... Людина, котра володіє здоровим глуздом і розсудком, має цю свою дійсність, яка становить

конкретне здійснення її індивідуальності, знання, набуте нею шляхом самосвідомості й розсудку» (Hegel, 1830). Як бачимо, Г. Гегель уважав, що саме через мислення стає можливим пізнання світу, розвиток людини, визначення індивідуальності. При цьому критицизм у Г. Гегеля пов'язаний з ідеєю розвитку: взаємодія («боротьба») протилежностей є ні що інше, як взаємна критика, позитивні моменти якої слугують виникненню синтезу, нового підґрунтя критичної установки духу (Hegel, 1830).

Світоглядні орієнтири українських філософів Нового часу були спрямовані на утвердження свободи й гідності особистості та ідеалів соціальної справедливості (Щерба, 2007, с. 129).

Гносеологічний аспект епохи Нового часу в українській філософській думці полягав в аналізі процесу пізнання, зокрема, досліджувались процеси сприйняття, пам'яті, мови та мислення.

Отже, спостерігаємо продовження теорії мислення філософів Середньовіччя в працях філософів Нового часу, які поглибили й розвинули цю теорію. Окремо звернемо увагу на погляди мислителів епохи Просвітництва, оскільки вони мали чуттєвий вплив на подальшу появу й розвиток концепції критичного мислення.

В епоху Просвітництва теорія мислення не тільки продовжує розвиватись, а й характеризується появою поняття «критичності мислення», що ще на крок наближує нас до сучасної теорії критичного мислення особистості.

Є. Архіпова, О. Ковалевська, спираючись на дослідження філософів Л. Сморжа (Сморж, 2004) та ін., зазначають, що в епоху Просвітництва «критичність мислення» постає як науково-філософська проблема, як засіб упровадження ідей формування вільної й відповідальної особистості суспільства. Дж. Локк, Д. Юм, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант розглядали можливість розвитку й становлення вільного, гармонійного та творчого громадянина крізь призму критицизму.

К. Поппер, на відміну від класичної німецької філософії К. Маркса, у своїй соціально-філософській позиції відображав дієвість критики на вплив будь-якої філософської доктрини (Popper, 1945).

Застосовуючи методи судження, які дозволяють визначити взаємозв'язок між питанням і відповіддю, формують відповідальність за ухвалений вибір, формується база для розвитку фундаментальних філософських теорій розвитку мислення І. Канта і продовжується в працях епохи Просвітництва: Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, П. Гольбах і в сучасних філософів: Дж. Дьюї, К. Поппера, М. Хайдеггера, Х.-Г. Гадамера, Е. Фромма та ін. Розвідки видатних філософів свідчать про те, що критичність – це не тільки невіддільний елемент розумової діяльності людини, це необхідний інструмент у формуванні нового знання (Архіпова & Ковалевська, 2012, с. 37).

Період Просвітництва характеризується переорієнтуванням суспільства на демократичний лад, орієнтацію на щастя особистості у процесі її буття тощо. Розкриємо докладніше погляди філософів Просвітництва на мислення.

Р. Колінгвуд зазначає, що для Вольтера, власне, філософія означала незалежне й критичне мислення (Колінгвуд, 1996, с. 54).

Важливим для нас є те, що саме в епоху Просвітництва освіта стає, за словами Л. Літвінчук, «загальновизнаним щаблем культурної еволюції і способом утворення людини» (Літвінчук, 2012).

В українській філософії окресленого періоду суттєвий вплив на розвиток теорії мислення мали погляди О. Потебні, який наголошував на тісному зв'язку мови й мислення, розвиток мислення без мови неможливий. «Завдяки мові, на думку Потебні, людина починає творчо діяти, а її духовний розвиток він пов'язує з розвитком мови. Мова – це засіб не стільки виражати готову істину, скільки відкривати раніше невідому» (Щерба, 2007, с. 136).

Отже, філософи Нового часу зробили значний крок у розвитку теорії мислення: зокрема розробили теорію критицизму (І. Кант); звернули увагу на необхідність уникнення перешкод, які створює собі людський розум, а також на важливість знань у процесі розмірковування (Ф. Бекон); визначення важливості мовлення для мислення (Г. Гегель); філософи Просвітництва переорієнтували погляди суспільства на демократичний лад, на щастя людини тощо.

Переходячи до сучасної світової філософії, уважаємо за необхідне розглянути погляди філософів на мислення, зокрема й на виникнення сучасної концепції критичного мислення, а також позицію філософів щодо інформації.

Помітний внесок у сучасній філософії в розвиток сучасної теорії критичного мислення зробив Л. Вітгенштейн. У роботі «Логіко-філософський трактат» (1921 р.) (Wittgenstein, 1921) філософ підвищує нашу обізнаність не тільки про важливість концепції в людському мисленні, але й необхідність аналізувати концепції й оцінювати їхню силу та обмеження, а також наголошував на важливості мови й мислення. Він визначав думку як усвідомлене речення (Wittgenstein, 1922).

Найбільший вплив на становлення концепції критичного мислення у сучасній філософії здійснили філософи позитивізму (Г. Спенсер, К. Поппер); прагматизм (В. Джемс, Дж. Дьюї).

Позитивізм бере свій початок ще з Просвітництва, де ставились вимоги до пізнання, що ґрунтується на фактах (Причепій, Черній & Чекаль, 2008, с. 111 – 112). «Критичний раціоналізм» (К. Поппер): вихідною позицією К. Поппера є раціоналізм, де основну роль в пізнанні теоретичних утворень відіграють не факти й емпіричні дані, а теорії, ідеї гіпотези. На думку К. Поппера, людині завжди притаманні певні гіпотези, упередження, ідеї, розум не є «чистою дошкою». «Досвід (сфера фактів) не конституює (не творить), а лише контролює, відбраковує теорії. Людина починає пізнання, маючи певні упередження (гіпотези, ідеї), як при зіткненні

з фактами заперечуються або вдосконалюються». При цьому вони ніколи не набувають статусу абсолютних істин, а залишаються гіпотезами, які завжди зберігають вірогідність заперечення (Причепій, Черній & Чекаль, 2008, с. 111–112).

Г. Ущаповська виокремлює позиції К. Поппера щодо людських знань, що призводить до появи сучасної концепції критичного мислення: «Будь-яке знання, згідно з К. Поппером, є людським знанням. Це знання не постає у чистому вигляді, воно наповнене нашими помилками, упередженнями, вірою та надією. І єдине, що залишається для людини – це здатність та можливість досягнення істинного знання саме через шлях пошуку та усунення помилок, який можливий завдяки критичній перевірці теорій та припущень. Людина може критикувати свої власні ідеї або ідеї інших людей. За будь-яким випадком, вихідною умовою пошуку істини є формулювання гіпотез і теорій у формі, доступній для критики. Ця необхідність вербалізації, проведення розумових конструктів у форму, яка б дозволяла говорити про їх аналіз, стала вихідною умовою сучасної концепції критичного мислення. У межах дії критичного мислення ми здатні оцінити результати власних розумових процесів, тобто наскільки правильно ухвалене нами рішення, чи наскільки вдало виконане поставлене завдання» (Ущаповська, 2013, с. 72).

Дослідниця також стверджує, що термін «критичне мислення» був запроваджений засновником критичного раціоналізму К. Поппером і став ключовим у його філософії. Згідно з цим вченням, будь-який живий організм діє як той, що вирішує проблеми, враховуючи вплив навколишнього середовища, що впливає на підтвердження чи заперечення гіпотез, котрі розглядаються цим живим організмом. Як наслідок, не лише живий організм, але й знання, яким він володіє та зберігає, також має схильність до природної адаптації у навколишньому середовищі. Якщо перед організмом постає проблема – вона природно породжує спроби її вирішення за допомогою генерації та висунення пробних теорій. Пробні

теорії піддаються критичній перевірці з метою усунення помилок. Як підкреслював К. Поппер, усі живі організми надзвичайно активні в отриманні знання. У придбанні знання організми, можливо, навіть більш активні, ніж у придбанні їжі» (Ущатовська, 2013, с. 72).

Цінним є погляд К. Поппера на походження знань, тобто на їхнє джерело, на їхню чистоту та засоби пошуку досягнення істинного знання: «Проблема постає у тому, що ідеального джерела знання, яке можна було б знайти й на цьому зупинитися, не існує. Усі чинні джерела здатні призвести до помилок. Через існування такої ймовірності К. Поппер пропонує взагалі відмовитися від питання про джерело знання і замінити його питанням пошуку та усунення помилок» (Ущатовська, 2013, с. 72).

Можемо дещо не погодитись з цим твердженням, оскільки сьогодні в інформаційному суспільстві джерело знання відіграє чи не одну з ключових ролей, бо кількість фейкової інформації у світі зростає в геометричній прогресії щодня й іноді вкрай важко з'ясувати її правдивість. Натомість знання про джерело дозволяє впоратись із завданням.

Отже, саме К. Поппер увів поняття «критичне мислення» у науковий обіг, виокремив проблему формування критичного мислення як засіб досягнення істинного знання, звернув увагу на важливість усвідомлення джерела знань у процесі критичного розмірковування.

Прагматик Дж. Дьюї розглядав пізнання як пристосування людини до мінливого середовища. Мислення вносить чіткість і гармонію в ситуацію, у якій панували нечіткість і сумніви. Цю трансформацію Дж. Дьюї уявляв як формування проблем і проектів їх розв'язання, а значущість ідей розглядав у відношенні до проблемної ситуації (Причепій, Черній & Чекаль, 2008, с. 166).

В. Кремень, В. Ільїн розглядають концепцію Дж. Дьюї як особливий варіант прагматизму, який названо «інструменталізмом»: «У центрі філософії Дьюї – людина з її практичними

проблемами. У цьому, на його думку, полягає «коперніканська революція», яку здійснив у філософії прагматизм. Завдання прагматизму – найкраще допомогти людині влаштуватися у світі. Дж. Дьюї вважає, що головна проблема сучасності – встановити правдиві відношення між досягненнями науки і людськими цінностями» (Кремень & Ільїн, 2005, с. 327).

Виходячи з цього, Дж. Дьюї обґрунтовує сутність свого «інструментального методу»: сучасний світ характеризується змінами, непередбачуваністю та нестабільністю. «Людина потрапляє в серію неочікуваних ситуацій, де наш світогляд обмежено рамками умов, які склалися в певний момент і вимагають прийняття швидкого рішення. У цих умовах звички вже не спрацьовують, і, щоб вийти з цього становища, ми повинні звернутися до більш ефективного інструмента регуляції нашої поведінки» (Кремень & Ільїн, 2005, с. 327). Таким інструментом, на думку філософа, є інтелект, який відіграє перетворювальну роль – невизначена, проблематична, сумнівна ситуація має бути перетворена на визначену і вирішену. Важливим є те, що саме ідеї й теорії виступають як життєво необхідні інтелектуальні інструменти (Кремень & Ільїн, 2005, с. 327).

Хоча Дж. Дьюї і вважають засновником теорії критичного мислення, однак у його працях знаходимо дефініцію «рефлексивне мислення», яке цілком співзвучне із сучасним визначенням критичного: «рефлексивне мислення – це активний, наполегливий і уважний розгляд думки або форми знання з урахуванням підстав, на яких вони засновані, та аналіз подальших висновків, до яких вони ведуть» (Dewey, 1910).

Дж. Дьюї закладено методичні основи формування критичного мислення через пошук вирішення проблемних ситуацій (за Кремень & Ільїн, 2005, с. 327–329): «Проблематична ситуація становить певну єдність суб'єктивного і об'єктивного.... Для перетворення проблематичної ситуації на вирішену необхідно дізнатися про об'єктивні властивості явищ,

які складають ситуацію, і закони, за якими вони змінюються» (Кремень & Ільїн, 2005, с. 327–329).

Отже, за Дж. Дьюї, «істинні ті концепції, ідеї та теорії, що є результативно вигідними, плідно працюють у життєво важливих обставинах, ведуть до досягнення прагматичних цілей. Але засоби повинні не бути суб'єктивними і свавільними, а відповідати характерові проблеми та поставленої мети; неадекватні засоби можуть створювати найкращі наміри» (Кремень & Ільїн, 2005, с. 327–329).

За твердженням Дж. Дьюї, «рефлексія – це упорядковане мислення, коли кожна нова думка визначає наступну, думки пов'язані» (Dewey, 1910).

Отже, засновниками сучасної концепції становлення критичного мислення можна вважати К. Поппера та Дж. Дьюї, котрі обґрунтували інструментальний метод (К. Поппер), дали визначення сутності поняття «рефлексивне мислення» (Дж. Дьюї), яке співзвучне з сучасним поняттям критичного мислення, визначили три етапи рефлексивного розмірковування.

Цілком погоджуємось із Г. Ущатовською, яка справедливо зазначає, що «на сучасному етапі концепція критичного мислення продовжує розвиватися у декількох напрямках: логічному та освітньому. ...У межах логічного напрямку проводиться дослідження формальних методів, які використовуються критичним мисленням для аналізу та інтерпретації природних міркувань. У межах освітнього напрямку проводяться дослідження щодо обґрунтування критичного мислення як самостійної дисципліни. Це свідчить про те, що проблема ідентифікації концепції критичного мислення полягає в її міждисциплінарному характері, що ускладнює вирішення» (Ущатовська, 2013, с. 72).

У філософії мислення має категоріальний характер, оскільки знання, набуті в процесі історичного розвитку практики й пізнання, закріплюються в категоріях. Осягнення

об'єктивної дійсності здійснюється засобом форм мислення – понять, суджень, умовиводів (Конверський, 2008).

Аналіз генези філософських поглядів дозволяє дійти висновку, що критичне мислення є мисленням соціальним. Є. Архіпова та О. Ковалевська співвідносять критичне мислення з соціальним мисленням та одночасно з критицизмом, зазначають, що «критицизм виявляється тим більше розвиненим і необхідним «елементом повсякденності», чим більш вільно й демократично те чи те суспільство» (Архіпова & Ковалевська, 2012, с. 37).

«Формування сучасної філософської парадигми зумовлене використанням технологій, які, перш за все, пробуджують критичне мислення в кожного члена суспільства окремо, спонукають людину до процесу не тільки пошуку відповідей на поставлені буттям питання, але й на формування саме знання загалом» (Архіпова & Ковалевська, 2012, с. 37).

Н. Адаменко справедливо зазначає, що «сучасні західні методики викладання філософії розвинулися на практиках критичного мислення як трансформації людської допитливості, притаманної усьому життєвому досвіду, до «епістемологічної допитливості», тобто здатності до самокритики» (Адаменко, 2013).

Отже, у сучасній філософській думці на підставі досягнень більш ранніх філософських досліджень було започатковано концепцію критичного мислення, яка наприкінці ХХ – початку ХХІ століття продовжує розвиватися в логічному та освітньому напрямках.

Логіка наукового дослідження передбачає звернення до аналізу сутності категорії «критичне мислення» з точки зору сучасності. Оскільки поняття «критичне мислення» є складним та походить від двох слів – «критичне» й «мислення», аналіз досліджуваного феномену доцільно починати з семантично стрижневого слова – «мислення». Отже, розглянемо поняття мислення в сучасному

філософсько-світоглядному трактуванні на основі аналізу наукової літератури.

Л. Тішко та Д. Щєпова (2021), осмислюючи філософські аспекти мислення філософів різних епох, доходять узагальнення, що «філософське мислення являє собою рефлексію людини, тобто погляд на себе з боку, крізь призму своїх цінностей та інтересів». При цьому дослідниці абсолютно правильно підкреслюють допомогу рефлексивності в процесах переосмислення, перегляду, переоцінки установлених принципів і положень тієї чи іншої інтелектуальної, мисленнєвої традиції. Ще однією характерною ознакою такого мислення є цілісність, що «означає спрямованість на об'єднання багатоманітності людського життя [...] через виявлення їх зв'язків та критичність – здатність оцінювати й оновлювати основи своєї власної діяльності у динамічному світі» (с. 93–94).

У філософському словнику Інституту філософії імені Г. С. Сковороди знаходимо таке визначення: «мислення – інформаційна діяльність, що набула якості опосередкованого, узагальненого пізнання, яке за допомогою абстрагування, міркувань (зіставлень пізнавальних образів та логічного виведення думок) і типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку» (Філософський енциклопедичний словник, 2002). Важливим для нашого дослідження є зауваження про те, що на мислення впливає не тільки його фізіологічні можливості мозку, але й суспільний розвиток людства в цілому, а також оточення й соціальний стан людини, зокрема й у дитячому віці (Сапольські, 2024).

Отже, у філософській словниковій та енциклопедичній літературі мислення переважно розглядається як вища форма активного відображення об'єктивної реальності / об'єктивного світу, опанування власними уявленнями, поняттями, почуттями, волею, міркуванням, інформаційна діяльність.

Проблему мислення з філософського погляду докладно розглянуто в працях сучасників: В. Кременя (2017), М. Пільюччі й Г. Лопес (2023), Н. Талеб (2019), С. Кауфман (2024), О Сібоні (2021) та ін. На нашу думку, ці погляди найбільш точно відображають сучасне ставлення до проблеми мислення у пізнавальному контексті, враховуючи сучасний період кризи й зміни культур.

Науковці стверджують, що на сьогодні великої кількості інформації й постійного перебування в стані стресу людина має мислити адекватно, реагуючи на виклики часу. Особливу увагу звертають максимально можливому уникненню когнітивних викривлень під час розмірковувань. Отже, сучасна людина шукає нові засоби конструювати свою думку, заново пізнавати світ.

Так, аналізуючи ці погляди на мислення, знаходимо в них основні ознаки критичного мислення, хоча дослідники й не називають його таким:

- важливо мислити відповідно до вимог часу, а поява сучасної концепції критичного мислення пов'язана саме з вимогами часу, зі значною інформатизацією суспільства й необхідністю роботи з нею;

- у мисленні необхідною уникати викривлень, воно має бути правильним – критичне мислення є правильним, підпорядкованим певним правилам;

- мислення має ґрунтуватися на цінностях – відмінною ознакою критичного мислення є основа на цінностях (загальнолюдських, загальноєвропейських, національних).

В. Кремень (2017) розглядає мислення як «певну форму життя особистості, яке реалізується за допомогою міркувань і роздумів, а також створює умови для знайомства цієї людини з іншими. Водночас це може бути й форма соціального життя, що реалізується через творчість особистості» (с. 4–5). При цьому В. Кремень визначає шість характеристик сучасного мислення:

- спосіб отримання людиною одних знань на ґрунті інших і систематизація уявлень про реальність (схем, понять тощо);

– спосіб пізнання середовища, яке забезпечує становлення та функціонування культури;

– спосіб зміни уявлень про середовище, який, попри знання про нього та реалізацію особистості, є умовою узгодженої соціальної поведінки;

– розумова активність стає мисленням лише тоді, коли вона нормована (закони, правила логіки, категорії тощо);

– надання реальності певної системи;

– під час створення нової культури чи розв'язання соціальних проблем, а також кризи й становлення особистості мислення – це новий досвід життя й конституювання нової реальності (Кремень, 2017, с. 5).

Отже, наведені характеристики засвідчують значущість мислення в пізнанні світу, зміни уявлень, історії науки та культури.

Скажемо кілька слів про нормування мислення, яке, на думку В. Кременя, забезпечує можливість, з одного боку, здобувати знання без суперечностей та інших перешкод, з іншого – отримувати знання, яким властива прагматична адекватність (істинність) (Кремень, 2017, с. 5).

В. Кремень зазначає, що «в сучасному пізнанні відбувається формування методологічної культури мислення, заснованої на узгодженні різних стилів мислення, різних типів методологічної рефлексії суб'єкта пізнання, різних способів і підходів у навчанні» (Кремень, 2017, с. 17) та повертає нашу увагу на значення мислення в роботі з інформацією: «У сучасному світі, перенасиченому інформацією, мислення позбавляє від непотрібного, наносного, мінливого, від хибних цінностей і стереотипів масової свідомості, відкриваючи тим самим простір для самореалізації людини. Завдяки мисленню людина стає мудрою» (Кремень, 2017, с. 17–18).

Узагальнюючи погляди сучасників на мислення, його значення, функції й характерні властивості, відзначимо, що мислення сучасної людини має відповідати вимогам часу,

а саме: роботі з інформаційним перенасиченням, при цьому спиратись на справжні цінності й уникати стереотипів, впливати на навколишнє середовище, бути основним у процесі пізнання світу, історії й науки.

Звернемо увагу також на погляди А. Кравченко щодо того, що головна роль у формуванні мислення належить освіті. На думку філософині, саме «під час освітньо-навчальної діяльності мислення здійснює реалізацію методологічних задумів і планів, що дає змогу дотримуватися його правильності – несуперечності, ясності, системності тощо» (Кравченко, 2017, с. 53).

Отже, можна стверджувати, що в сучасному тлумаченні цього поняття опосередковано вказано на ключові ознаки критичного мислення: здатність до розв'язання проблем, опора на цінності, робота з інформацією. Крім того, сучасне мислення сприяє відображенню й перетворенню змісту та середовища, вивченню культури, історії й науки. Найбільше нам імponує визначення мислення, надане В. Кременем: «певна форма життя особистості, яке реалізується за допомогою міркувань і роздумів, а також створює умови для знайомства цієї людини з іншими. Водночас це може бути й форма соціального життя, що реалізується через творчість особистості» (Кремень, 2017, с. 4–5). Цим визначенням ми й будемо послуговуватись у нашому дослідженні.

Зупинимось на сутності категорії «критичність». Зауважимо, що дослідники протиставляють значення слів «критика», «критичний» поняттю «критичне мислення», проте ми не можемо з цим погодитись.

В Академічному тлумачному словнику української мови знаходимо тільки поняття «критичність» як «властивість за значенням критичний». Своєю чергою значення самого слова «критичний» розкривається у двох пунктах: у першому – через слово «критика»: «який містить критику; який ґрунтується на науковій перевірці правдивості, правильності чого-небудь», а в другому – як «здатний виявляти

та оцінювати позитивне й негативне в кому-, чому-небудь; вимогливий» (Білодід, 1973, с. 351). Отже, зі словникового визначення видно, що значення «здатності виявляти й оцінювати позитивне й негативне в кому-, чому-небудь», а також «наукова перевірка правдивості, правильності чого-небудь» залишаються характерними для дефініції критичне мислення.

Ґрунтовне дослідження поняття «критичність» на підставі аналізу різних філософських, психологічних, соціологічних і логічних підходів здійснено В. Петренко, котра доходить висновку, що: «послідовники ідей прагматизму і конструктивізму розглядають як уміння досліджувати і реконструювати себе, міжособистісні відносини і навколишнє середовище заради удосконалення власного «Я», іншого та інших на трьох рівнях – особистісному, міжособистісному і соціальному» (Петренко, 2023, с. 69); услід за групою авторів (Indrašienė, et al. 2021) дослідниця узагальнює, що «аналітична психологія і неформальна логіка тлумачать критичність як виявлення проблем і помилок, а також здатність особистості аргументувати і формувати логічні обґрунтування з метою встановлення добрих взаємовідносин, суспільного добробуту та підтримки демократичних процесів» (Петренко, 2023, с. 69); «в критичній теорії та в критичній педагогіці франкфуртської школи трактується як здатність людини оцінювати припущення, що визначають критерії для розуміння несправедливості і нерівності в міжособистісних відносинах і соціально-політичному контексті» (Петренко, 2023, с. 70); «прихильники феміністичної традиції роблять акцент на міжособистісному рівні та наголошують на значному впливові контексту на критичне мислення». При цьому дослідниця зазначає, що «за таких умов критичність є доволі сумнівною» (Петренко, 2023, с. 70). Цілковим поділяємо позицію авторки.

Наостанок В. Петренко узагальнює, що відмінність «критичності» від критичного мислення є те, що перша є «способом буття людини, переосмислення і відтворення

себе і своїх відносин з самим собою, навколишнім середовищем і світом». І далі ще більше поглиблює уточнення: «здатність об'єктивно, неупереджено оцінювати відносини, почуття, повсякденну діяльність і весь попередній досвід людини заради пошуку добра, істини і справедливості як універсальних критеріїв». Висновковує дослідниця про те, що критичне мислення є інструментом критичності (Петренко, 2023, с. 70).

Отже, генеза теорії критичного мислення бере свій початок ще в античній філософії, знаходить своє відображення в гносеології, аксіології тощо. До появи концепції критичного мислення призвели такі основні філософсько-світоглядні позиції філософів від античності до сучасності: проблемами дослідження філософів були найбільш суттєві проблеми буття, серед них найближчими для нашого дослідження були проблеми мислення.

Узагальнено можна представити такі основні позиції мислителів щодо цієї проблеми: мислення є спосіб пізнання, що призводить до істини, досягнути дійсний стан речей можна тільки через мислення, мислення має здійснюватися за певними правилами, щоб досягти істини; мислення тісно пов'язане з мовленням, і відповідно істина знаходиться тільки в спілкуванні, діалозі між людьми та пов'язане з культурою, зокрема з текстом; через мислення досліджуються реальні речі; правильне мислення уникає перешкод, які йому створює розум; не є догматичним, узгоджується з соціальною дійсністю, тісно пов'язане з культурою; має ґрунтуватися на гуманістичних принципах життя та цінностях тощо.

Аналіз поглядів науковців щодо розуміння сутності критичного мислення дозволяє резюмувати, що дана дефініція розглядається у руслі двох ключових підходів: когнітивного та технологічного.

У межах першого – когнітивного – критичне мислення особистості розглядається як тип мислення або специфічна характеристика мисленнєвого процесу, власне, критичність.

Так, критичність як якість мислення / розуму виокремлювали Дж. Браус, Д. Вуд (розумне рефлексивне мислення, яке сфокусоване на розв'язуванні питання щодо того, що робити і що брати на віру); М. Ліпман (уміле відповідальне мислення, що дозволяє людині формулювати надійні вірогідні судження); Р. Поул (мислення про мислення, коли ви мислите задля вдосконалення свого мислення); У. Х'юїт (уміння аналізувати факти, продукувати та організовувати ідеї, захищати думки, робити порівняння, будувати логічні умовиводи, оцінювати аргументи та розв'язувати проблеми) тощо.

Як бачимо, принциповим тут є дві тези: перша стосується самостійності, осмисленості та рефлексивності такого типу мислення, тобто особистість активно переробляє інформацію, оцінює її, бере для себе значуще; з іншого боку, розвиток такого мислення вбачається можливим лише в аксіологічно спрямованому середовищі, де інформація надається не у вигляді готового тексту, а як поле для роздуму, подальшого діалогу та визначення власної позиції, тобто сама інформація є лише певним стартом для подальшого осмислення та рефлексії.

Очевидно, що формування відповідних рис мислення не може відбуватися поза спеціально створених умов/методики/системи чи технології. А, отже, формування критичного мислення можливе в закладі освіти, де освітній процес відбувається на засадах цінностей, де провідною є Людина та її унікальність, бажання пізнати світ. Така ідея є співзвучною постулатам ціннісно-сислової освітньої парадигми, про що мова піде далі.

Другий напрям – *технологічний* – розкриває дефініцію «критичне мислення» як метод, систему, педагогічну технологію та діалогічний спосіб взаємодії в системі «педагог – здобувач»:

– технологія, що сприяє розвитку ефективного типу мислення, обробки навчальної інформації (В. Ягоднікова);

– технологія, що сприяє формуванню духовних цінностей особистості (Ж. Давидова);

– специфічна взаємодія викладача та студента, у процесі якої в останнього формуються дослідницькі навички та система ціннісно-смислових орієнтацій (С. Бадер, Ж. Давидова).

Очевидно, що розуміння феномену критичного мислення як певної технології базується на усвідомленні етапів його становлення на різних вікових етапах з одного боку, з іншого – пояснюється тим, що означений тип мислення практично неможливо сформулювати стихійно, або в умовах застарілих технократичних парадигм, коли готові знання пред'являються як догма, аксіома та вимога. Саме тому ми стоїмо на позиціях, що формування критичного мислення особистості можливе лише з урахуванням постулатів ціннісно-смиислової парадигми освіти як синтезу гуманістичних парадигм.

Отже, критичне мислення ми розуміємо як такий тип мислення, що дозволяє особистості критично ставитись до інформації з різних джерел, виокремлювати правдиві факти від фейків, аналізувати, узагальнювати інформацію, робити аргументовані висновки, ефективно прогнозувати й моделювати майбутнє, що в сучасних умовах є своєрідним гарантом безпеки людини.

Очевидно, що сформоване критичне мислення сприяє кращому розумінню реальності та є своєрідним захисним бар'єром на шляху дезінформації. До провідних рис критично мислездатної особистості зараховуємо:

– розуміння й усвідомлення наявності альтернатив щодо будь-якої тези;

– наполегливість та дисциплінованість при аналізі інформації;

– здатність обробляти інформацію з використанням різних методів;

– здатність формулювати власні судження й аргументувати їх;

- уважність, зосередженість та спостережливість у процесі пошуку та обробки інформації;
- точність під час аналізу отриманих даних;
- чесність з оточенням та самим собою;
- здатність до визнання власних помилок та відповідної корекції стратегії подальших дій;
- гнучкість;
- здатність до саморозвитку та самовдосконалення (Курило, 2023).

Наразі критичне мислення стає предметом дослідження психолого-педагогічної науки, учені намагаються визначити індивідуально-психологічні та вікові особливості розвитку та формування критичного мислення особистості, чинники, шляхи та механізми становлення критичності мислення людини на різних вікових етапах для моделювання універсальної технології розвитку такого типу мислення громадянина.

3.2. Методологічна засади формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни

Дослідження сутності поняття «критичне мислення» у філософсько-світоглядних вимірах дозволяє перейти до методологічного підґрунтя проблеми формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни. Для цього вважаємо за потрібне насамперед розглянути провідні ідеї ціннісно-сислової парадигми як базисного концепту в розумінні існування сучасної людини в соціумі з урахуванням її потреб, мотивів, смислів та цінностей.

Звернемось до розуміння сутності та провідних ідей ціннісно-сислової парадигми. Дефініція «парадигма» у довідковій літературі тлумачиться здебільшого як:

– теорія (модель), що є зразком у процесі вирішення дослідницьких завдань певним науковим співтовариством (Гончаренко, 1997, с. 248);

– точна наукова теорія, втілена в систему понять, що відбиває суттєві ознаки дійсності; визнані всіма наукові досягнення, що дають науковому товариству модель постановки проблеми та її рішення впродовж певного історичного періоду (Чернишова та ін., 2014, с. 122).

У науковому обігу поняття «парадигма» з'явилося завдяки Т. Куну, який визначав її як визнані всіма наукові досягнення, що протягом певного періоду дають можливість зрозуміти проблему та шляхи її вирішення (Kuhn, 1962). Наголосимо, що учений у структурі наукової парадигми виокремлює такий компонент, як «цінності», від чого залежить побудова всієї парадигми. Уважаємо цю тезу принципово важливою, адже ми приймаємо й визнаємо актуальними сьогодні лише ті парадигми, в основі яких покладено провідну цінність – Людину, людське життя, унікальність внутрішнього людського світу.

Ґрунтовне визначення сутності освітньої парадигми знаходимо в студіях Г. Сенкевич, А. Хілько, О. Аксьонова: «зразок, або модель, наукового пояснення, що канонізується у стандартних поданнях певної фундаментальної теорії, набуває сили традиції» (Сенкевич, 2021).

Нам імпонує думка Н. Дем'яненко, яка тлумачить сутність парадигми через «сукупність теоретичних і методологічних підходів, що визначають систему освіти, втілювану в науці й на практиці на конкретному історичному етапі» (Дем'яненко, 2006, с. 256).

Зауважимо, що учені наголошують на так званій «парадигмальній кризі», що притаманна сучасному суспільству, адже відбувається перехід від технократичних (класичних) до гуманістичних (неокласичних) парадигм. Якщо перші орієнтовані на культ раціоналізму, науки й техніки, знань як цінності,

другі – центровані саме на Людині, її унікальності як найвищої цінності. О. Ліннік зауважує, що наразі відбувається своєрідна парадигмальна революція в науці, оскільки технократична парадигма традиційно орієнтована на знання, які висуваються здобувачу освіти в готовому вигляді, натомість не викликають зацікавленості, а отже, в них важко відшукати смисл (Ліннік, 2014, с. 10–11). Імовірно, що це вимагає зміни реально наявної парадигми, хоча на необхідності такої зміни було наголошено ще наприкінці ХХ ст.

Слушною в цьому сенсі є думка С. Вітвицької, котра зауважує, що в сучасному суспільстві відбувається перехід «до цінностей нової епохи», але «цей пошук здебільшого спирається на старі парадигми мислення». Натомість «українське суспільство переосмислює систему загальнолюдських цінностей, відбувається «притирання», віднаходяться точки «співдотику» (Вітвицька, 2015, с. 6). Проте реальний перехід ще триває.

Отже, парадигма розуміється як певний зразок розуміння Всесвіту в широкому сенсі, у більш вузькому – як теорія, що розкриває ідею функціонування конкретної наукової галузі знань. Однією з умов оформлення парадигми в якості наукової є визнання її науковим колом учених та практиків.

Сьогодні ціннісно-сміслова парадигма ще оформлюється, її провідні положення висвітлені в психолого-педагогічній науці, а теоретичними передумовами її становлення є розвідки О. Дубасенюк (ціннісно-сміслові підходи в освіті), І. Зязюна, Т. Калюжної, О. Кучерявого (аксіологічна парадигма), Ю. Пелеха (особливості впровадження ціннісно-сміслові парадигми), С. Бадер. О. Караман, В. Курило, М. Починкової (ціннісно-сміслова парадигма як методологічна основа проблеми розвитку критичного мислення особистості).

Так, на необхідності переорієнтації освітнього процесу в бік аксіологічних засад наголошували І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, вважаючи, що здобувачі мають інтеріоризувати

певні цінності, на основі чого визначити власну стратегію розвитку й життя загалом. Визначення, вибір і реалізація цінностей у поведінці – це і є смисл життя особистості.

Сучасні українські науковці (І. Бех, В. Кремень, І. Лікарчук) розмірковуючи над специфікою та тенденціями в суспільстві та освіті, зазначають, що людина сьогодні не бачить сенсу у знаннях, розуміє їх як засіб отримання диплома, а потенційні роботодавці націлені не на сукупність сформованих навичок, а на здатність до гнучкості, мобільності тощо. Звідси – розбіжності між традиційною орієнтацією освітнього процесу в різних закладах освіти на першочергове формування ЗУН, що стануть у пригоді в подальшій професії та вимогами соціуму загалом й роботодавців, зокрема до особистісних рис та загальної спрямованості майбутнього фахівця.

Цікавою є думка О. Дубасенюк, яка говорить про сукупність ціннісно-сміслових наукових підходів. До таких учена відносить: антропологічний (орієнтує педагога на роботу з людиною в її буттєвій цілісності й унікальності, на максимальне врахування всього комплексу знань про людину в інтересах її цілісного осягнення); аксіологічний (ґрунтується на розумінні цінностей у житті людини, механізмів трансформації визнаних загальнолюдських цінностей у ціннісно-сміслові орієнтації особистості); культурологічний (визначає спрямованість на становлення майбутнього педагога як суб'єкта культури через різні види діяльності, які формують ціннісно-сміслові орієнтири особистості); середовищний (середовище розглядається як такий простір, що сприяє формуванню ціннісно-сміслових орієнтацій майбутніх педагогів); подієвий (дозволяє сформувати погляд на фахову підготовку педагога як на діалектичну єдність яскравих подій, що запам'ятовуються в життєдіяльності майбутніх педагогів); регіональний (передбачає врахування специфіки регіональних особливостей території, де навчаються здобувачі освіти) (Дубасенюк, 2015, с. 306–309).

Як бачимо, учена виходить за межі єдиного підходу (ціннісно-сміслового) та вважає, що ціннісно-смісловими можна вважати сукупність загально визнаних наукових підходів, що є вагомими підставами для виокремлення ціннісно-сміислової освітньої парадигми.

Слушними є висновки Т. Калюжної, яка досліджує генезу аксіологічної освітньої парадигми та наголошує: «розробка аксіологічної парадигми освіти дозволить визначити стратегію і перспективи розвитку педагогічної системи, розкрити потенціал і змістовне наповнення української освіти» (Калюжна, 2012, с. 53).

Методологічними підвалинами у становленні аксіологічної парадигми є ідеї В. Кременя, котрий визначає інновації та творчість провідними орієнтирами в реформуванні сучасної системи освіти. На переконання вченого, завданням освіти загалом є формування такої особистості, що здатна діяти в непередбачуваних ситуаціях, в умовах постійної зміни навколишнього середовища, а також здатна до перетворення всесвіту (Кремень, 2007). Стає очевидним, що пряма трансляція знань молодому поколінню не сприяє його творчому розвитку як цінності-якості, цінності-засобу досягненню провідної мети освіти, що вимагає перегляду змісту освіти, реалізації таких технологій, що спрямовані на усвідомлення, прийняття та відтворення цінностей сучасного суспільства.

Джерела ціннісно-сміислової освітньої парадигми знаходимо й у «концепції красивої педагогічної дії І. Зязюна», що схарактеризована в роботі О. Кучерявого (Кучерявий, 2019, с. 34), який наголошує на тому, що в учневі необхідно бачити, перш за все, Людину, Творця, виходячи з його природного потенціалу, відповідно, освітній процес – це не усунення недоліків у поведінці особистості, а взаємодія з нею задля максимального розкриття її потенціалу, потягу до пізнання (Зязюн, 2008).

Уважаємо, що увага з боку вчених до ціннісно-сислової освіти, що центрується на унікальності здобувача, важливості знаходженням ним смислу в освітньому процесі, подальшій професії на основі засвоєних цінностей, що визначить траєкторію його майбутнього життя, дає підстави для виокремлення ціннісно-сислової освітньої парадигми в самостійну, таку, що є поліпарадигмальною.

Зупинимось на тих положеннях, що дають підстави виокремити ціннісно-сислову освітню парадигму як автономну та таку, що синтезує ідеї певних гуманістичних парадигм, підходів, принципів.

По-перше, наукове підґрунтя ціннісно-сислової парадигми в освіті ми вбачаємо в теорії так званих «живим систем», що здатні до самовідтворення (теорія автопоейзису, засновники – F. Varela, H. Maturana, R. Uribe), провідну тезу якої засновано на ідеї «жива система тяжіє до пізнання, не може існувати без пізнання» (Varela, Maturana, Uribe, 1974). Як живу систему учені розглядають автономний біологічний організм, тобто такою системою є все органічне, починаючи від клітини й закінчуючи людиною (індивідом).

Очевидним є висновок, що людська особистість не може існувати без перманентного процесу пізнання у світі, який і є плодом колективної діяльності людей, їхньої соціальної взаємодії, що створює індивідуальні людські світи. Але таке пізнання не може відбуватися у вигляді надання людині «готових фактів», воно і є безперервним створенням світу (Varela, Maturana, Uribe, 1974).

У сучасному світі, де педагог уже давно перестав бути провідним джерелом знань, процес пізнання набуває нового звучання – знання в готовому вигляді як інтегрований комплекс фактів не сприймаються особистістю Лише знання, що здобуті, «відкриті» самостійно, набувають сенсу, поступово переходячи до структури ціннісно-сислових орієнтацій та закріплюючись як особистісні риси.

Погляд на особистість як істоту, що постійно тяжіє до ненасильницького пізнання, освітній процес як відкриту систему, що володіє всіма можливостями для цього, послугувало вихідним положенням для обґрунтування ціннісно-сислової парадигми в освіті.

По-друге, ми виходимо з тих позицій, що саме людина є творцем цінностей, які виробляються в процесі її діяльності, взаємодії з іншим та широким соціумом, оскільки особистість є складною відкритою системою. У процесі такої інтеракції в системі «Людина – Людина – суспільство – культура» відбувається взаємообмін та взаємозбагачення цінностями, які перетворюються (або відкидаються) на суспільно визнані в конкретній державі, культурі. Але продукування цінностей є процесом перманентним, динамічним, таким, що не зупиняється та постійно видозмінюються залежно від історичної епохи та різних макрочинників (соціально-економічні, політичні процеси на рівні держави, Всесвіту тощо).

Зазначене вище зумовлює необхідність розуміння освітнього процесу не як трансляції «готових цінностей», а як пошуку смислу в різних наявних цінностях, вироблення власних, що ввійдуть до структури ціннісно-сислових орієнтацій здобувачів. Тут ми виходимо з методологічних положень В. Кременя, який уважає, що метою освіти загалом має бути продукування життєвих смислів на основі визнаних людиною цінностей, адже саме освіта творить смислову картину Всесвіту (Кремень, 2010). Це є вагомою підставою розуміти освітній процес як ціннісно-сисловий взаємообмін між педагогом та здобувачем освіти, оскільки кожен з них є носієм унікальної ціннісно-сислової системи орієнтацій.

Імовірно, що взаємообмін культурними цінностями та смислами повністю виключає авторитарну позицію педагога, позиціювання його як такого, що знає чіткі істини, правила та норми, що необхідно засвоїти здобувачам освіти. У процесі взаємодії в системі «педагог – здобувач» перший

поетапно виступатиме в ролях куратора, фасилітатора, рівноправного партнера та ін., водночас як здобувач від об'єкта впливу трансформується в суб'єкт самоактуалізації, саморозвитку та самовдосконалення, творення цінностей та смислів.

По-третє, кожна особистість є соціальною істотою за своєю сутністю, яку не можливо розглядати поза соціокультурною ситуацією середовища, поза стосунками з іншими. Саме людина виробляє цінності, проте, існуючи в соціумі, вона обирає для себе унікальну комбінацію цінностей, що мають певну ієрархію, впливають на все життя людини, визначаючи її діяльність і поведінку. Смысл стає тим модусом, що визначає, які саме цінності обирає особистість як значущі та ступінь такої значущості (ієрархію). Підставами для розуміння людини як такої, що сама несе відповідальність за те, які цінності вона виробляє та обирає, ми вважаємо постулати екзистенціальної педагогіки (О.-Ф. Больнов, У. Глассер, О. Нілл), сутність якої полягає в необхідності надання свободи вибору особистості.

Якщо людина не намагається відшукати персональний смысл у певній діяльності, сліпо підкорюється зовнішнім впливам соціуму й середовища, вона втрачає свою індивідуальність, що призводить до втрати сенсу життя, деформаціям особистості, ціннісно-смыслових орієнтацій тощо.

По-четверте, ціннісно-смыслова освітня парадигма центрована на розвитку ціннісно-смыислової сфери особистості, формуванні відповідних ціннісно-смыслових орієнтацій, що синтезують ціннісні орієнтації та життєві смисли, що втілюються у відповідних мотивах, потребах, інтересах тощо. Тому моделювання образу свого майбутнього на основі визнаних цінностей є одним із пріоритетних освітніх завдань.

Отже, в основу ціннісно-смыислової парадигми покладено ідею природного прагнення особистості до пізнання та самопізнання (самоактуалізація), що стає можливим у процесі взаємодії з іншими суб'єктами під час обміну культурними

цінностями та смислами, а також у процесі різних видів діяльності, які мають набути смислу для особистості.

Провідною цінністю визначеної парадигми є сама особистість (громадянин), унікальність її внутрішнього світу, процес її пізнання, який має відбуватись природно, на основі смислового наповнення тих знань, що транслюються, чому сприятиме відповідне освітнє середовище як спеціально створена система.

Таким чином, ціннісно-смислова парадигма є з одного боку необхідністю всієї сучасної освіти, адже реалізація її засад дозволить зробити процес пізнання цікавим, мотивованим, природним, оскільки особистість спиратиметься на внутрішній ціннісний стрижень. З іншого боку – її упровадження вимагає готовності всіх суб'єктів до реалізації означеного процесу, удосконалення форм та методів роботи, які будуть максимально діалогічними, інтерактивними, насиченими смислом.

Зупинимось на можливостях ціннісно-смислової парадигми щодо формування критичного мислення особистості, виходячи з провідних рис такого типу мислення.

У фокусі ціннісно-смислової парадигми є особистість, її унікальність та неповторність, а також система її цінностей та смислів. Критичне мислення має пряму залежність від системи цінностей людини, оскільки будь-яка інформація проходить своєрідну «первинну обробку» крізь призму вже наявних цінностей людини. До прикладу, якщо для людини важливим є духовне зростання, постійне удосконалення, освіта тощо, то вона автоматично відкидає думки про трату грошей на останню модель модного гаджета за умови вибору – курси із саморозвитку чи новий телефон. І, навпаки, якщо в ієрархії ціннісних орієнтацій на першому місці стоять матеріальні цінності, гонитва за дорогими брендами, то така людина вибере новий гаджет, а думки про необхідність саморозвитку потраплять під критику свідомості. Цікаво, що в обох випадках особистість зможе дібрати

відповідні аргументи та дійсно переконати себе та інших у правильності свого вибору.

Тож бачимо, що ціннісні орієнтації мають вагоме значення у процесі формування критичного мислення особистості, адже вектор критичності спрацьовує у векторі цінностей.

Як вже було зазначено, ціннісно-сміслова парадигма орієнтована на становлення унікальної особистості, котра сама «відкриває» знання, готова до аналізу, систематизації та узагальнення вже наявних фактів, і, на цій основі, продукування власних висновків та ідей. Прагнення до пізнання є природною необхідністю особистості, важливим є задати правильний напрямок, але не нав'язувати цінності та пред'являти знання й готовому вигляді. Уважаємо, що така самостійність неможлива без критичного осмислення значного потоку вже існуючої інформації, яка в епоху діджиталізації є доступною та відкритою на постійній основі. Крім того, педагог в будь-якому закладі освіти поступово втрачає позицію єдиного джерела систематизованих знань, він фактично навчається разом зі здобувачами. Тож таке розуміння мотивації людини до отримання знань співзвучно з рисами критичного мислення, а саме: усвідомленість, самостійність, рефлексивність та самоконтрольованість.

Ціннісно-сміслові навчання спрямовані на пошук сенсу, тому його впевнено можна назвати сенсопошуковим, що також є природним для людини (ієрархія цінностей А. Маслоу). За умови реалізації ціннісно-сміислової парадигми у здобувача формуються такі риси як цілеспрямованість (усвідомлений пошук власного сенсу життя), рефлексивність (здатність до самоаналізу власних думок, почуттів, вчинків), самостійність (у пошуку та інтерпретації інформації, визначенні власного вектора життя), гнучкість (здатність до коригування власних переконань, цілей відповідно до зовнішніх обставин) тощо. Такі риси притаманні й критичному типу мислення, тож його становлення частково відбувається при сенсопошуковому

навчанні, а при грамотному моделюванні освітнього процесу, доборі відповідних форм та методів роботи з різними категоріями громадян, цінності й критичне мислення стають взаємодоповнюючими.

Виходячи з зазначеного вище, стає цілком зрозуміло, що критичне мислення неможливо сформувати за умови дотримання постулатів знанневої (технократичної) парадигми, а існує необхідність переглянути структуру й змістове наповнення кожного елементу освітнього процесу. Так, в основу мети навчання має бути закладено проблемну ситуацію, що провокує потяг до дослідження. Відповідно, зміст навчання перетворюється в систему проблемних завдань, що трансформуються, ускладнюються, вимагають самостійності й активного розмірковування, творчості. Форма навчання формально залишається такою, що є провідною для того чи того освітнього рівня (заняття, урок, лекція / практичне заняття тощо), але стає насиченою принципово іншими методами та засобами роботи, а також системою побудови стосунків між педагогом та особистістю, зокрема діалогічною та партнерською комунікацією. Тож, стиль навчання визначаємо у межах ціннісно-сміслової парадигми як суб'єкт – суб'єктний.

Таким чином, формування критичного мислення особистості стане можливим та максимально ефективним за умови реалізації ціннісно-сміслової парадигми в освіті, оскільки вона ґрунтується на таких ідеях: визнання Людини, її унікальності та бажання пізнати світ як провідної цінності; урахування бажання й тяги особистості до постійного пізнання, відкриттів відповідно до внутрішньої системи цінностей та смислів за умови відсутності нав'язливої позиції з боку педагога; організація освітнього процесу будь-якого закладу освіти на засадах діалогічної взаємодії між педагогом та здобувачем, а також іншими суб'єктами; особистість визнається унікальною та неповторною із власним набором цінностей та смислів, а також, власне, особистість продукує цінності й в освітньому

процесі відбувається своєрідний взаємообмін цінностями; мета освітнього процесу полягає у формуванні здатності людини вдало моделювати та, на цій основі, реалізовувати своє майбутнє на основі цінностей та смислів; формування необхідних компетентностей, що задані суспільством через нормативно-правову базу, відбувається природно, якщо особистістю визнані як смислові необхідні цінності.

Формування критичного мислення громадянина України здійснюється сьогодні в умовах тотальної інформатизації, глобалізації та набуває певної специфіки через повномасштабне вторгнення РФ на українську землю. Глобальна інформатизація суспільства, використання інформації як зброї в сучасному світі спричиняє пошук і визначення основних методологічних підходів до розв'язання проблеми формування критичного мислення громадян України.

Традиційно в науці виокремлюють чотири рівні методологічних знань: філософський, загальнонауковий, конкретно-науковий, технологічний. Відзначимо, що всі рівні є взаємопов'язаними, а не існують окремо один від одного.

Узагальнено на кожному методологічному рівні ми визначили наступні наукові підходи:

- філософський рівень: аксіологічний, культурологічний підходи;
- загальнонауковий рівень: системний, синергетичний;
- конкретно-науковий рівень: діяльнісно-рефлексійний, компетентнісний підходи;
- технологічний рівень: технологічний, герменевтичний та інформаційний підходи.

Розглянемо більш докладно процес формування критичного мислення громадян крізь призму визначених підходів.

Аксіологічний (ціннісний) підхід (С. Бадер, І. Бех, В. Кремень, О. Сухомлинська, Н. Ткачова та ін.) є неодмінним складником ціннісно-сміслової парадигми та гуманістичної педагогіки загалом, адже саме «людина розуміється найвищою

цінністю буття та самоціллю розвитку суспільства» (С. Бадер, 2018, с. 12). У процесі формування критичного мислення особистості ми висуваємо на передній план саме цей підхід через те, що головною відмінною ознакою такого мислення серед інших типів є опора на цінності.

Поділяємо позицію О. Лебідь, яка стверджує, що застосування такого підходу дає змогу розширити життєвий простір, що дозволить вибудувувати траєкторію руху особистості з урахуванням ціннісних орієнтирів і цінностей саморозвитку, самовизначення себе як громадянина-патріота (Лебідь, 2017, с. 131).

У студіях Ж. Давидової доведено, що технологія розвитку критичного мислення сприяє формуванню духовно-ціннісних орієнтацій особистості, оскільки розвиток певних якостей людини (суб'єктність, рефлексивність, критичне сприйняття інформації) є запорукою формування моральних орієнтирів громадянина. Авторка доводить, що суб'єктність та духовність – взаємопов'язані процеси цілісного становлення особистості, оскільки перший передбачає активне втручання особистості в дійсність, впливає на її саморозвиток. Відповідно, у процесі такого саморозвитку відбувається активне осмислення цінностей та становлення духовності (Давидова, 2011, с. 280).

Аналіз наукової літератури призвів до наступних узагальнень щодо використання аксіологічного підходу в контексті формування критичного мислення громадян України, а саме, він дає можливість:

- сформуувати у громадян чітку систему цінностей (загальних, професійних, особистісних), включаючи такі з них як: соціальна справедливість, відповідальність, патріотизм тощо;

- осмислювати інформацію з будь-яких джерел крізь призму сформованої системи ціннісно-сміслових орієнтацій особистості-громадянина;

– сформувати громадянську відповідальність як розуміння та усвідомлення наслідків власних дій та прийнятих рішень на основі проаналізованої інформації.

Таким чином, аксіологічний підхід сприятиме не тільки формуванню критичного мислення особистості на основі загальнолюдських цінностей, але й формувати соціально відповідальних громадян, котрі здатні оцінювати суспільні явища та приймати зважені рішення на основі моральних і етичних принципів.

Безумовно, процес формування критичного мислення особистості має ґрунтуватись на загальнолюдських, загальноєвропейських цінностях з урахуванням національних українських традицій.

З аксіологічним тісно пов'язаний **культурологічний підхід** (Ю. Бойчук, С. Гвоздій, О. Падалка), що спирається на філософські концепції культури, який ми розглядаємо у світлі можливостей обміну думками, смислами, цінностями різних поколінь у процесі взаємодії та комунікації між людьми.

Культурологічний підхід до формування критичного мислення громадян ґрунтується на розумінні культурних контекстів і ролі культури у розвитку особистості та суспільства. Цей підхід передбачає, що критичне мислення формується не лише через інтелектуальні процеси, але й через усвідомлення та взаємодію з культурними нормами, традиціями й цінностями. Вважаємо, що застосування культурологічного підходу у розв'язанні проблеми формування критичного мислення громадян дасть можливість:

– формувати критичне мислення на основі культурних знань, які громадянин отримує через освіту, мистецтво, літературу, філософію тощо. Це містить розуміння історичних подій, національних традицій і культурних процесів, що допомагає осмислювати сучасні явища крізь призму реальних фактів, розуміти та ігнорувати спеціально запущені РФ фейки щодо відсутності української історії, культури, державності тощо;

– розвивати здатність до критичного осмислення не лише власної культури, але й інших культурних традицій, що дозволяє глибше зрозуміти різноманітність поглядів і сприяє толерантності та взаєморозумінню з одного боку, з іншого – формує здатність аргументовано протистояти російським наративам, добирати контраргументи;

– оцінювати культурні цінності з погляду здорового глузду та критичності; – критичне мислення в культурологічному контексті вимагає здатності оцінювати культурні феномени, ставити під сумнів стереотипи і шаблони, які домінують у суспільстві, що допомагає громадянам усвідомлено формувати свої власні погляди на різні культурні й соціальні явища;

– усвідомити власну культурну ідентичність, що сприятиме громадянам формувати більш глибоке критичне розуміння сучасних викликів у суспільстві та дасть змогу аналізувати, які культурні цінності впливають на їхні рішення та поведінку.

Загалом, культурологічний підхід підкреслює, що формування критичного мислення залежить від здатності громадян розуміти й оцінювати культурні процеси, в яких вони беруть участь, що сприяє гармонійному розвитку особистості та суспільства.

Зауважимо, що культурологічний підхід набуває особливого значення в умовах глобальної інформатизації суспільства, а в реаліях України ще й використання інформаційної агресії з боку сусідньої держави, тож особистість має володіти культурною роботою з інформацією: обробкою, узагальненням, аналізом, систематизацією, компонуванням, адекватним сприйняттям тощо. Саме критичне мислення виступає тим інструментом, який дозволяє опанувати й дотримуватись культури роботи з інформацією, а у світлі формування критичного мислення – культурною мислення.

Розкриття підходів на загальнонауковому рівні розпочнемо з **системного** (І. Блауберг, В. Докучаєва, О. Караман, Є. Хриков тощо) **підходу**.

Цей підхід є доволі поширеним у наукових дослідженнях. Системний підхід (за Ю. Шабановою) тлумачиться як «напрямок методології досліджень, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи» (Шабанова, 2014, с. 15).

Визначення системного підходу прямо пов'язано з поняттям «система», яке у тлумачному словнику представлено як «структура, що становить єдність закономірно розміщених і функціональних частин, зв'язаних в ціле (незалежно від середовища та інших систем), а також сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних загальним принципом або призначенням» (Гринчишин, 1988, с. 263–264). Значна кількість дослідників розглядають систему як форму організації процесу, явища; чіткий порядок у розташуванні й зв'язку дій; щось неподільне, ціле, що становлять єдність закономірно розташованих частин, які перебувають у взаємному зв'язку (Кочубей & Іващенко, 2014, с. 6).

Формування критичного мислення особистості не принесе бажаного результату, якщо відбуватиметься хаотично, фрагментарно, епізодично. Використання системного підходу дозволить оформити процес формування критичного мислення у цілісну педагогічну систему, елементи якої є взаємопов'язаними та взаємозалежними, становлять специфічну структуру, що функціонує лише за умови взаємодії всіх її структурних компонентів. Крім того, використання системного підходу дозволить доречно схарактеризувати кожен компонент системи формування критичного мислення особистості-громадянина, вдосконалити його зміст і тактику, дібрати й використати відповідні форми, методи й засоби навчання.

Зауважимо, що системний підхід передбачає використання різних галузей знань при дослідженні процесу формування критичного мислення, включаючи інтеграцію різних наук і дисциплін – від філософії до економіки, соціології

та психології. Це допомагає громадянам краще розуміти складність сучасного світу та аналізувати проблеми з різних точок зору. Крім того, критичне мислення формується через постійну взаємодію людини з різними суспільними інститутами: освітою, медіа, політикою, економікою тощо. Системний підхід дозволяє усвідомити, як елементи впливають один на одного і як відбувається передача інформації між ними в сучасному світі.

Такий підхід також дозволить схарактеризувати феномен критичного мислення через інтеграцію в різні сфери життя громадянина: професійну діяльність, освіту, громадську діяльність і особисте життя. Це створює цілісну систему, в якій критичне мислення стає важливим складником кожного аспекту суспільного життя.

На цьому ж рівні виокремлюємо **синергетичний підхід** (В. Кремень, Г. Хакен), що органічно доповнює системний. Автором поняття «синергетика» є Н. Хакен, який розумів «сукупний колективний ефект взаємодії великої кількості підсистем, що призводить до утворення стійких структур і самоорганізації в складних системах (Haken, 1978). Синергетика є доволі новим освітнім напрямком, який «вивчає освітні процеси під кутом зору методології синергетики» (Вознюк, 2012, с. 178). Механізми саморозвитку та самоорганізації лягли в основу визначення дефініції «педагогічна синергетика» надане В. Кременем: «педагогічна синергетика дає можливість по-новому підійти до розроблення проблем розвитку педагогічних систем і педагогічного процесу, розглядаючи їх насамперед з позиції відкритості, співтворчості й орієнтації на саморозвиток» (Кремень & Ільїн, 2005, с. 3–4).

Розкриємо можливості синергетичного підходу у розв'язанні проблеми формування критичного мислення громадян:

– по-перше, синергетика передбачає, що суспільство чи особистість здатні самоорганізовуватися і адаптуватися до змін. Це означає, що формування критичного мислення

є результатом динамічної взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів, таких як освіта, середовище, власний досвід громадян тощо;

– по-друге, критичне мислення формується під впливом різних факторів та через активну взаємодію громадянина з освітньою, політичною, культурною, інформаційною сферами суспільства, що сприяє розумінню складних соціальних процесів. Це впливає на так звану «емерджентність», коли у громадянина формуються нові форми мислення, які неможливі лише у процесі отримання готових знань шляхом їх простого транслявання. Простежуємо зв'язок з новою – ціннісно-сисловою – парадигмою, яка кардинально вирізняється від застарілих (знанневих) підходів до розуміння процесів пізнання особистістю;

– по-третє, синергетичний підхід пояснює нелінійність розвитку критичного мислення та підводить до розуміння, що змоделювати єдину ефективну для всіх категорій громадян систему формування критичного мислення неможливо; необхідно враховувати вік, індивідуальні особливості громадянина, умови, в яких особистість навчається тощо;

– по-четверте, ідеї синергетичного підходу підводять до розуміння що формування критичного мислення громадян слугуватиме гарантією їхньої психологічної безпеки та адаптивності до умов, що швидко змінюються.

Розкривати конкретно-науковий рівень почнемо з **діяль-нісно-рефлексійного підходу** (В. Желанова, А. Карпов, М. Марусинець), що інтегрує діяльнісний та рефлексійний підходи та ґрунтується на ідеї формування критичного мислення в активній діяльності (навчальній, квазіпрофесійній, професійній, повсякденній тощо). Це підхід, що спрямований на те, щоб громадяни не просто здобували знання, але й навчалися аналізувати інформацію, критично її оцінювати та використовувати для розв'язання суспільних проблем. Принципово важливою є теза про глибоку рефлексію з приводу

різних видів власної діяльності громадянами. Лише за такої умови стає можливим емоційне переживання діяльності, що сприяє осмисленню та інтерпретації інформації.

Необхідність застосування діяльнісно-рефлексійного підходу до розв'язання проблеми формування критичного мислення громадянина зумовлена:

- психологічним законом щодо єдності діяльності та розвитку особистості;

- формуванням критичного мислення особистості лише в процесі діяльності;

- положенням про те, що діяльність визначає рівень активності особистості, результат її соціалізації-індивідуалізації.

Вважаємо, що використання діяльнісно-рефлексійного підходу до розв'язання проблеми формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни забезпечить:

- активність та ініціативність громадян, їх участь у самоосвіті, громадському житті через різні соціальні проекти;

- аналіз і осмислення отриманих знань та власного досвіду, що забезпечить звичку критично мислити;

- взаємодію з іншими суб'єктами, обговорення різних поглядів, пошук рішень через діалог.

Такий підхід особливо ефективний в освіті та реалізації різних соціальних програм щодо навчання населення навичкам критичного мислення. Це допомагає формувати відповідальних громадян, здатних приймати зважені рішення та відстоювати власні позиції на основі критичного аналізу.

Розбудова системи освіти Україні відбувається на засадах **компетентнісного підходу** (І. Єрмакова, В. Кремень, О. Парашенко, О. Пошетун, Г. Сагач, С. Сисоєва), що базується на ідеї використання набутих знань на практиці. У контексті формування критичного мислення громадян цей підхід спрямований на розвиток здатності людини аналізувати інформацію, робити виважені висновки і приймати рішення на основі доказів, а не емоцій чи стереотипів.

Уважаємо, що використання компетентнісного підходу до розв'язання проблеми формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни дозволить:

- наголошувати на розвитку аналітичного мислення громадян – здатності об'єктивно оцінювати інформацію, аналізувати її джерела, структурувати дані та робити обґрунтовані висновки. Це містить вміння відрізняти факти від припущень чи маніпуляцій;

- моделювати технологію формування критичного мислення громадян з урахуванням провідної компетенції – здатність до самостійних обґрунтованих суджень – спроможність формувати власні думки, не піддаючись впливу популярних трендів або маніпуляцій в соціальних мережах, що передбачає незалежність від зовнішніх чинників і готовність відстоювати свою позицію;

- спланувати роботу з населенням України у такий спосіб, щоб громадянин умів передбачати можливі наслідки своїх дій або рішень, оцінювати їх у контексті загального блага;

- стимулювати громадянську активність населення України, адже сформоване критичне мислення дозволяє вдало аналізувати політичні та соціальні процеси, робити висновки та приймати рішення, які сприятимуть розвитку демократичного суспільства.

Тож компетентнісний підхід забезпечить формування низки компетентностей громадян, що дозволять вдало опрацьовувати інформацію з різних джерел, протистояти маніпуляціям в соціальних мережах, відстоювати власну думку та мати активну громадянську позицію.

На останньому – технологічному – рівні розглянемо технологічний, герменевтичний та інформаційний підходи.

Технологічний підрід можемо визначити як один з провідних, адже саме його реалізація зумовлює використання специфічної технології формування критичного мислення особистості-громадянина. Впровадження

цього підходу дозволяє максимально ефективно спроектувати освітній процес: «визначити спосіб організації діяльності, мету, передбачити й виміряти результат, урахувати міжпредметні зв'язки, охопити всі аспекти засвоєння знань, дати оцінку й управляти вирішенням усіх проблем, що виникають під час упровадження освітнього процесу» (Починкова, 2021, с. 168).

Технологічний підхід завжди передбачає реалізацію сукупності специфічних форм та методів роботи з суб'єктами щодо вирішення конкретного завдання – у нашому випадку – формування китичного мислення громадян. Щобільше, у сучасній науці низка авторів (С. Терно, В. Ягоднікова) вже обґрунтовують технологію розвитку критичного мислення, в арсеналі якої такі інноваційні методи роботи як: фішбоун, піраміда Блума, діаграма Венна, синкан, капелюх мислення тощо.

Герменевтичний підхід (Л. Кольберг, Р. Пітерс, П. Рікер, П. Херст) передбачає глибоке осмислення різних типів текстів. Текст, що пов'язаний з феноменом читання, є носієм культурно-ціннісних смислів та здатний впливати й змінювати свідомість особистості через механізми розуміння та інтерпретації. Зауважимо, що дефініція «текст» уміщує не лише художні твори, а й інші знаково-символьні образи, окрім того, в умовах інформаційного суспільства категорія «текст» набуває нового звучання й часто асоціюється з «медіатекстом» – текстом, що подається за допомогою різних медіазасобів (Кравчишина, 2018).

Отже, герменевтичний підхід пов'язаний з розумінням та інтерпретацією різних контекстів текстів, що мають викликати емоційне переживання через зіставлення ситуацій із власним життєвим досвідом. Зауважимо, що розуміння – це акт осягнення знаків, смислів, переданих однією свідомістю іншій. Своєю чергою, інтерпретація є роботою мислення, що полягає в розкритті смислів, які приховані в очевидних

смилах, виявленні рівнів значень, що знаходяться в буквальному значенні (Ricoeur, 1976, с. 51).

П. Рікер в означеному контексті виокремлює два рівні розуміння та інтерпретації текстів – семантичний та рефлексивний. Так, на першому – семантичному – відбувається осмислення сутності тексту, його смислового навантаження, на другому – рефлексивному – йдеться про розуміння тексту, прийняття його ідеї, ціннісно-смислового навантаження на особистісному рівні (Ricoeur, 1976, с. 49–59).

У процесі повсякденного життя людині доводиться постійно стикатися з необхідністю розв'язувати різні завдання та опрацьовувати несхожі смислові тексти (художню літературу, відео-, аудіотексти, тексти філософського спрямування, дитячу літературу, повідомлення-новини тощо). Кожен із них несе певне смислове навантаження, що підлягає осмисленню, прийняттю або неприйняттю провідною думки, критичному аналізу тощо. Це сприяє розумінню різних контекстів загалом, смислових текстів зокрема, що є принципово важливим в умовах агресивної ІПСО, що провадить рф.

Л. Петренко, на підставі аналізу наукових джерел, зазначає, що **інформаційний підхід** розглядається переважно з огляду інформатики як теорії наукової інформації й науково-інформаційної діяльності, однак, з іншого боку, інформаційний підхід може розглядатися як інформаційно-аналітична діяльність, що встановлює спільність з різними видами інформаційних процесів і аналізом інформації, до яких належать: збір, аналіз, обробка, цілеспрямований пошук інформації, використання для розв'язання різних завдань у процесі професійної чи інших видів діяльності, – і формує інформаційно-аналітичну компетентність (Петренко). Нашу увагу привертає саме другий аспект – розкриття інформаційного підходу як інформаційно-аналітичної діяльності. Однак, сьогодні використання інформаційного підходу в педагогіці з погляду педагогічної інформації й специфіки

використання інформації в педагогічному процесі, а, підкреслимо, не інформаційних засобів і технологій, розглядається вкрай обмежено.

Виокремлення цього підходу в окремий зумовлене постійним збільшенням потоку інформації, з якою стикається майбутній фахівець і в освітньо-професійній діяльності й у повсякденному житті, ця абсолютно безмежна кількість інформації вимагає від людини постійного застосування спеціальних засобів до роботи з нею: відбір інформації за різними критеріями, аналіз, структурування, оцінка, узагальнення тощо. Серед основних завдань формування критичного мислення є не тільки прийняття рішень і вміння критично розмірковувати, але й вміння критично працювати з інформацією і продукувати нові знання.

За О. Іваницькою, С. Смирновим та О. Біловус (2017) сутнісними характеристиками цього підходу є виділення й дослідження інформаційного аспекту різних явищ, а його застосування, на думку дослідників, дозволяє побачити звичні й знайомі процеси та явища в новому світлі.

Провідною категорією інформаційного підходу є, власне, «інформація». Відповідно до Закону України «Про інформацію» «інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» (Про інформацію, 1992). Серед видів інформації за змістом виокремлюється інформація: про фізичну особу; довідково-енциклопедичного характеру; про стан довкілля (екологічна інформація); про товар (роботу послугу); науково-технічна; податкова; правова; статистична; соціологічна; критична технологічна; інші види інформації. Відповідно до цього закону інформація поділяється на відкриту й інформацію з обмеженим доступом.

Громадяни України сьогодні стикаються з різними типами інформації, переважна більшість – це новини, професійна або фахова інформація. Реалізація цього підходу полягає

у використанні методів і засобів, що вимагають роботи з інформацією: визначення інформаційної потреби; відбір способів задоволення інформаційної потреби адекватних ситуації; створення інформаційної бази даних; оцінка інформації з погляду вірогідності/невірогідності, потрібність/непотрібність тощо; класифікація джерел інформації за різними аспектами; виокремлення головного й другорядного; аналіз і синтез інформації; створення нових знань і здатність до приймання фахових рішень.

Тож, впровадження інформаційного для розв'язання проблеми формування критичного мислення громадянина зумовлене тотальною інформатизацією суспільства, сучасними підходами до визначення інформації, особливостями формування критичного мислення особистості, а специфіка цього підходу, орієнтована на практичну роботу з інформацією дозволяє віднести його на технологічний рівень методологічних досліджень.

Отже, дослідження проблеми формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни базуватиметься на ідеях ціннісно-сислової парадигми освіти, яка уміщує в собі низку наукових підходів, зокрема: аксіологічний (дозволяє розглянути процес формування критичного мислення особистості на основі загальнолюдських цінностей, орієнтувати на формування соціально відповідальних громадян, які здатні оцінювати суспільні явища та приймати зважені рішення на основі моральних і етичних принципів), культурологічний (підкреслює, що формування критичного мислення залежить від здатності громадян розуміти й оцінювати культурні й соціально-політичні процеси, що сприяє гармонійному розвитку особистості та суспільства), системний (дозволить схарактеризувати феномен критичного мислення через інтеграцію в різні сфери життя громадянина: професійну діяльність, освіту, громадську діяльність і особисте життя, що створить цілісну систему, в якій

критичне мислення стане важливим складником кожного аспекту суспільного життя), синергетичний (сприятиме здатності громадян мислити системно, аналізувати різноманітні соціальні процеси й приймати раціональні рішення на основі комплексного підходу до інформації та реальності), діяльнісно-рефлексійний (віддзеркалює ідею формування критичного мислення громадян в різних видах діяльності на основі глибокої рефлексії щодо власних знань, уявлень, наявних або прихованих упереджень тощо), компетентнісний (акцентує на певних компетентностях, якими має володіти критично мислездатна особистість), технологічний (передбачає реалізацію сукупності специфічних форм та методів роботи з громадянами щодо формування у них критичного мислення), герменевтичний (сприяє розумінню різних контекстів, смислових текстів) та інформаційний (розкриває проблему формування критичного мислення громадян в умовах тотальної інформатизації та надлишку інформації).

3.3. Психолого-педагогічні засади формування критичного мислення громадян

В академічному тлумачному словнику дефініція «чинник» розкривається як «умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу, що визначає його характер або одну з основних рис; фактор (Головашук, 1980, с. 326). Звернення до наукового дискурсу засвідчило, що проблема чинників формування критичного мислення висвітлена фрагментарно й експліцитно розглядається лише в студіях: К. Мередіт, Ч. Темпл, Д. Стіл («Технології розвитку критичного мислення для читання й письма»), С. Терна та Х. Тамбовської, які присвячені розвитку критичного мислення учнів ЗЗСО, а також дослідниці психології критичного мислення Д. Халперн, котра вивчає психологічні особливості такого типу мислення особистості.

Аналіз представлених робіт дозволяє говорити про дві великі групи чинників формування критичного мислення, а саме: нейрофізіологічні та психолого-педагогічні.

Виокремлення нейрофізіологічних чинників зумовлено специфікою процесу критичного мислення, адже насамперед це процес мислення й робота нервової системи людини. Саме нейробіологія займається «розкриттям біологічних механізмів, за допомогою яких нервова система опосередкує поведінку» (Neuroscience). До таких чинників варто віднести реакцію мозку на різні подразники й умови:

– вплив фізіологічного стану на прийняття рішень. Так, Д. Канеман зазначає, що голодні й ситі люди приймають рішення різної якості: «Для людини, що ухвалює рішення, складність і витонченість гедонічного досвіду ускладнює прогнозування реальних відчуттів, спричинених певним результатом. Чимало відвідувачів ресторану, які зробили замовлення, відчуваючи страшенний голод, визнають серйозну помилку, коли їм приносять п'яту страву» (Kahneman, 2011). Однак, це впливає не тільки на вибір блюд у ресторані, але й на винесення вироку суддею тощо. Очевидно, критичність/некритичність мислення також цілком залежить від фізіологічного стану особистості. Так, мислити максимально критично особистість здатна в стані, коли більшість фізіологічних процесів є задоволеними;

– вікові й індивідуальні особливості людини – процес формування критичного мислення залежить від типу нервової системи, відповідно, темпераменту, домінуючих рис характеру людини, наявних здібностей тощо (біологічно обумовлена підструктура особистості). Варто зазначити, що вік людини та життєвий досвід також впливають на швидкість процесу формування критичного мислення. Саме тому ми вважаємо, що розвивати критичність мислення необхідно вже з дошкільного дитинства;

– прагнення особистості покращити співпрацю з іншими. Людям притаманне прагнення несвідомо покращити

співпрацю, але для цього необхідно уникати виникнення так званих «зайців», тобто тих, хто отримує вигоду від чесної поведінки інших (Фріт, 2019, с. 251), якщо уникати їх не вдається, то з ними треба проводити пропедевтичну роботу, а далі включати в роботу в межах технології формування критичного мислення;

– роль винагороди. У процесі навчання значну роль відіграє не тільки мотивація, але й винагорода в освітньому процесі. Так, спираючись на нейропсихологічні експерименти, К. Фріт стверджує, що «найімовірніше, ми (люди) робитимемо якусь дію, за якою передбачається щось приємне. [...] Ми з меншою ймовірністю виконуватимемо будь-яку дію, якщо за нею буде щось неприємне. За допомогою такого механізму ми відкриваємо, які наші дії впливають на майбутнє» (Фріт, 2019, с. 123). Робимо висновок про те, що необхідними є вивчення потреб і розробка системи заохочень і покарань.

До психолого-педагогічної групи чинників формування критичного мислення особистості віднесемо ті, що визначають, перш за все, організацію освітнього процесу, адже в попередніх розвідках ми неодноразово зазначали, що формування критичного мислення поза межами освітнього процесу значно ускладнюється, адже воно вимагає цілеспрямованого навчання критичного розмірковування, навіть, якщо цей процес здійснюється у межах неформальної освіти. Зрозуміло, що будь-який педагогічний процес ґрунтується на психологічних засадах, тому в цій групі враховуємо обидва складники. До цих чинників (що є вже досліджені науковцями) належать: *упровадження технології розвитку критичного мислення; вологіння засобами роботи з інформацією; урахування побічних чинників; урахування індивідуальних та вікових особливостей здобувачів освіти; гармонізація емоційного й інтелектуального факторів навчання; стиль навчання.*

Однак, представлений перелік, на нашу думку, є далеко неповним. До нього варто додати такі чинники:

– використання в освітньому процесі того чи того методологічного підходу до формування критичного мислення особистості, адже від провідної парадигми освіти та сукупності підходів залежатимуть форми та методи навчання, модель спілкування між суб'єктами освітнього процесу, рефлексія та зворотний зв'язок тощо;

– вплив спеціального освітнього середовища, у якому опиняється суб'єкт освіти та вплив якого відчуває. Так, С. Терно зазначає: «Проведений аналіз показав, що найбільш сприятливі умови для розвитку критичного мислення створюються в вільному навчальному середовищі» (Терно, 2012, с. 25).

На нашу думку, формування критичного мислення особистості може успішно відбуватись в інноваційному освітньому середовищі, яке ми розглядаємо як сукупність компонентів, що у цілісній взаємодії створюють належні умови для особистісного / професійного розвитку та становлення відповідних компетентностей, у тому числі й професійної, із застосуванням технології розвитку критичного мислення. При цьому таке середовище має стимулювати внутрішню мотивацію, і здобувачі освіти можуть здійснювати власну пізнавальну діяльність.

– особистість педагога та його готовність/неготовність до формування критичного мислення особистості. Це питання є доволі болючим, адже впровадження технології формування критичного мислення до цього часу було переважно аматорським. Учителі запроваджували цю технологію чи її окремі елементи, переважно групові й парні, як складники чи елементи інтерактивного навчання.

Законодавчо в системі освіти України критичне мислення закріпилось лише з появою такої наскрізної навички в Концепції Нової української школи (2016). В аналітичному звіті зазначено, що спроможними розвивати такий тип мислення відчувають себе 53,3 % учителів, при цьому укладачі

звіту акцентують на невідповідності відповідей вчителів щодо розвитку критичного мислення школярів: «Так, свою місію 85,5% вчителів вбачають у розвитку критичного мислення особистості, тоді як упевнені у власні спроможності формувати критичне мислення лише 53,3%» (Дослідження щодо готовності, 2020, с. 15).

При цьому 85,2% педагогів використовують чи готові використовувати з методів розвитку критичного мислення роботу в парах, 84,5% – мозковий штурм, 83,7% – мікрофон. Однак, зрозуміло, що використання окремих методів ще не є цілеспрямованим процесом формування критичного мислення. На це вказує й С. Терно: «Прочитавши деякі публікації в методичній пресі, можна дійти такого висновку: якщо ви намалюєте «кульки», «кластери» або використаєте якісь інші екзотичні прийоми із не менш екзотичними назвами, відповідно ви займаєтесь розвитком критичного мислення. Я хотів би застерегти слухачів від такого поверхового погляду на проблему та зазначити, що навчання критичного мислення – це не яскраві форми роботи, що їх можна застосувати на уроці, а передусім розв'язування проблем» (Терно).

Таким чином, технологія впроваджується лише шостий рік, однак перед нами постає проблема формування критичного мислення інших громадян України: здобувачів фахової передвищої і вищої освіти; тих, хто вже займається власною професійною діяльністю; власне, учительсько-викладацького складу, а також є необхідність формувати певні риси критичного мислення у дошкільників, що вимагає підготовленості вихователів закладів дошкільної освіти. Тож на цю проблему треба дивитись ширше й шукати шляхи формування критичного мислення для всіх верств населення, розробляти спеціальні курси для тренерів і викладачів курсів щодо формування критичного мислення.

Загальновідомо, що людина соціальна істота і є частиною соціальної системи. Так, С. Максименко (2015), досліджуючи

теорію специфічних рушіїв розвитку Г. Костюка, зазначає: «Особистість стосовно суспільства – «підсистема», але разом з тим вона сама є складною системою, цілісною системою систем, внутрішньо пов'язаних між собою, ієрархізованих» (с. 15).

Тому, ми не можемо обійти увагою групу соціальних чинників, що також впливають на процес формування критичного мислення особистості. До таких відносимо: соціальне середовище та ціннісні орієнтації людини.

Очевидно, що *соціальне середовище*, що має безпосередній вплив на особистість. Перш за все, мислення відіграє провідну роль у пізнанні світу й уявлень про середовище. Зрозуміло, що й критичне мислення відіграє роль у цьому процесі, однак, наявний і вплив середовища на необхідність застосування саме критичне мислення.

Так Г. Ущаровська, досліджуючи концепцію критичного мислення, наводить позицію К. Поппера, засновника критичного раціоналізму й одного з фундаторів концепції критичного мислення, відповідно до якої, «будь-який живий організм діє як той, що вирішує проблеми, враховуючи вплив навколишнього середовища, що впливає на підтвердження чи заперечення гіпотез, котрі розглядаються цим живим організмом. Як наслідок, не лише живий організм, але й знання, яким він володіє та зберігає, також має схильність до природної адаптації у навколишньому середовищі. Якщо перед організмом постає проблема – вона природно породжує спроби її вирішення за допомогою генерації та висунення пробних теорій. Пробні теорії піддаються критичній перевірці з метою усунення помилок» (Кроуфорд, Саул, Метьюз, Макінстер, 2006, с. 72).

Тож розуміємо, що необхідність застосовувати критичне мислення чи інший тип мислення виникає в людини залежно від оточення. Найбільш сприятливим для формування критичного мислення є мінливість, швидкоплинність, нестабільність оточення, що вимагає вирішення нестандартних ситуацій, пошуку неординарних рішень тощо.

Серед психологічних досліджень зустрічаємо позицію, що різні види мислення: абстрактне, теоретичне, гіпотетико-дедуктивне – не пов'язані з ситуативно-конкретними умовами зовнішнього середовища (Скрипченко та ін., 2001, с. 211). Така позиція не вступає у суперечності з представленими поглядами, а лише дозволяє зрозуміти, що різні типи мислення можуть застосовуватись і поза ситуативно-конкретних умов зовнішнього середовища, що знову повертає нашу увагу до створення інноваційного освітнього середовища у закладах освіти.

Під впливом зовнішнього середовища також формується значна кількість психологічних якостей у структурі особистості, що, своєю чергою, позначається на процесі формування критичного мислення та критичному розмірковуванні людини.

Також під впливом соціального оточення формуються ціннісні орієнтації людини, які ми також вважаємо чинниками формування критичності мислення. На це вказує К. Фріт: «ми відчуваємо перепад цінностей в мозку», «наближатимемося до речей із високою цінністю й віддалятимемося від речей із малою» (Фріт, 2019, с. 130). Тобто людина здатна критично оцінювати, у першу чергу, те, що не підпадає під систему її цінностей. До прикладу, якщо особистість не зацікавлена здоровим способом життя, не орієнтовна на нього, то будь-які факти, навіть науково обґрунтовані, спочатку будуть заперечуватись. Те, що не є цінним автоматично викреслюється.

Це є вагомою «зброєю» в інформаційній війні РФ проти України, адже чимало росіян заперечують війну та вбивство мирних громадян, вважаючи дії держави-агресорки правильними. Тобто у них вже сформовані певні ціннісні орієнтації та установки, і вони намагаються критично осмислювати ті факти, які суперечать постулату про «могутню державу». Тож критичність мислення напряму залежить від вже існуючих цінностей, а це означає, що критичне мислення та ціннісні орієнтації мають формуватися паралельно.

Поняття «механізм» знаходить свої джерела в технічних науках. У Словнику української мови витлумачується як:

- пристрій, що передає або перетворює рух;
- внутрішня будова, система чого-небудь.
- сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище» (Бурячок & Доценко, 1973).

Словник іншомовних слів визначає дві дефініції:

- пристрій (сукупність ланок або деталей, що передбачає чи перетворює рух).
- сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ» (Мельничук, 1974, с. 413).

В. Бех, Ю. Бех, М. Туленко, досліджуючи механізми системного мислення особистості, наголошують, що термін «механізм» «є доволі поширеним у соціально-гуманітарних науках, але його ключові ознаки й дотепер залишаються дискусійними», й, посилаючись на дослідження науковців, визначають механізм як «деяку сукупність логічних зв'язків, які є визначальними в тій чи тій системі що еволюціонує, знаходиться в процесі свого розвитку» (Бех, Бех, Туленко, 2019, с. 26).

У психології та педагогіці, а також у педагогічній психології значну увагу дослідники приділяють різним психологічним і психолого-педагогічним механізмам. М. Смульсон зауважує, що через параметричний опис поняття «механізми», воно втрачає специфіку та евристичну цінність і відбувається просте дублювання понять, а за такого підходу до розкриття психічних механізмів під це поняття «можна «загнати» всі аспекти психіки і діяльності» (Смульсон, 2014). Тому дослідниця вважає за доцільне говорити про механізми услід за Ю. Машбицем, лише коли йдеться про систему, тобто розглядати психологічні механізми як системи й підсистеми (Смульсон, 2014). Уважаємо таку думку цілком слушною.

У межах визначення поняття «психологічні механізми» нашу увагу привертає дослідження А. Федика, де представлено погляди зарубіжних дослідників на окреслене поняття, і автор

доходить висновку, що погляди зарубіжних науковців тяжіють до біхевіористичних теорій.

Аналіз наукової літератури з проблеми визначення сутності дефініції «психолого-педагогічні механізми» засвідчує, що таке трактування відсутнє у науковому дискурсі, але розуміємо, що цей термін вживається на позначення психологічних механізмів, що реалізуються під час освітнього процесу, тобто розкривають саме ті психологічні механізми, які супроводжують цей процес, або мають для нього значення. Саме в такому сенсі ми й будемо використовувати цей термін у нашому дослідженні.

Визначний внесок у розвиток теорії психолого-педагогічних механізмів зробив Ю. Машбиць. Його позиція імponує нам глибиною розуміння проблеми й докладністю обґрунтування. Ю. Смульсон, розкриваючи погляди Ю. Машбиця, зазначає, що принциповим аспектом розуміння психологічних механізмів навчання є системність навчання, і при цьому дослідниця звертає увагу на декомпозицію навчання, на те, які підсистеми взаємодіють, адже «як і будь-яке системне утворення, навчання припускає багато способів членування (наприклад, ученя – учитель, або знання, вміння та навички тощо), однак не всі з них дозволяють проаналізувати саме психологічні механізми навчання» (Смульсон, 2014). Уважаємо таку думку цілком слушною й будемо спиратись на цю позицію під час визначення психолого-педагогічних механізмів формування критичного мислення особистості й громадянина.

Відповідно до смислових концептів у конструкті «формування критичного мислення особистості», а їх ми виділили три, та з урахування змістового наповнення терміну «психолого-педагогічні механізми», можна виокремити три групи психолого-педагогічних механізмів формування критичного мислення особистості.

До першої групи віднесемо механізми, які забезпечать ефективність саме процесу формування критичного мислення

особистості як педагогічного процесу: зворотного зв'язку, дови-значення учіннєвої задачі, динамічного розподілу між суб'єк-тами освітнього процесу.

Розкриття змісту цих механізмів знову привертає нашу увагу до теорії Ю. Машбиця. Відповідно до цієї позиції, ключовими поняттями в концепції психологічних механізмів є система, взаємодія, управління, діяльність тощо (Машбиць, 2002).

Ю. Машбиць виокремлює три провідні механізми: зворотний зв'язок, довизначення учіннєвої задачі, динамічний розподіл між учнем і вчителем (Машбиць, 2002; Машбиць, 2001), щодо останнього механізму, то ми цілком можемо гово-рити про суб'єктів освітнього процесу.

Коротко розкриємо кожен механізм. Так М. Смульсон (2014) зазначає, що механізм зворотного зв'язку є загальним для будь-якої системи замкнутого управління, а саме так Ю. Машбиць розглядав систему навчання. За словами дослід-ниці, зворотний зв'язок має принципове значення під час проектування навчання в системі інформаційних технологій, і зазнає нових викликів під час проектування середовища дистанційного навчання. Останнє пов'язано з розривом такого зв'язку в просторі й часі. У наших попередніх дослідженнях ми вже неодноразово зазначали, що формування й розвиток критичного мислення вимагає цілеспрямованого педагогічного впливу, тобто обов'язкової взаємодії суб'єктів навчання й, безумовно, зворотного зв'язку, який вважаємо визначальним у формуванні критичності мислення.

Довизначення учіннєвої задачі або навчального впливу, за Ю. Машбицем, відображає особливості внутрішньої детер-мінації діяльності, зумовлені особистісним смислом учня. М. Смульсон (2014) зазначає, що «під впливом різноманітних інтелектуальних та мотиваційних чинників учень перетворює задану ззовні задачу на задачу у психологічному смислі, тобто не тільки опредмечує, але й осмислює власну учіннєву діяльність».

У теорії довизначення учінневої задачі нашу увагу привертає її крайній випадок – перевизначення, яке полягає в повній зміні учнем задачі й розв'язанні іншої (Смульсон, 2014). Убачаємо в цьому якраз шлях розвитку й формування критичного мислення, адже в цьому й полягає його специфіка – пройти шлях від сприйняття інформації до висновків і не зійти на шлях перевизначення, а потраплянню на цей шлях значною мірою сприяють когнітивні викривлення, емоційний і фізичний стан людини та ін. під час мислення. Ю. Машбиць зазначає, що «перевизначення може сприяти досягненню навчальних цілей, особливо віддалених, таких як розвиток мислення, уяви, рефлексії, оволодіння учнями власною діяльністю» (Смульсон, 2012). Дослідники (М. Смульсон, Ю. Машбиць, М. Жалдак та ін., 2012) також підкреслюють, що проєктування навчання з перевизначенням набуває виняткового значення під час навчання дорослих, особливо в тих курсах, що стосуються їхнього інтелектуального розвитку, через те, що ці механізми виступають «більш специфічно і виразно».

Останній, третій механізм, механізм розподілу функцій між суб'єктами освітнього процесу полягає в переході від розвитку в умовах управління, спроектованого ззовні, до саморозвитку, самостійно спроектованого його суб'єктом (Смульсон, 2014). Ця позиція набуває виняткового значення для формування критичного мислення, адже остаточно сформулювати критичне мислення протягом курсу неможливо. Особистість має продовжувати роботу над удосконаленням власного критичного мислення протягом усього життя.

Тож вважаємо, що саме ці три психолого-педагогічні механізми найбільш точно відображають специфіку формування критичного мислення особистості як педагогічного процесу.

До другої групи відносимо механізми, що відображають саме специфіку критичного мислення. До них відносимо *рефлексію, суперечність, аналіз через синтез, постановку*

запитань, інтеріоризацію. Однак, зауважимо, що ці механізми розглядаємо саме у світлі процесу формування критичного мислення особистості, при цьому вони не є тотожними механізмам власне критичного мислення, але певною мірою перегукуються з ними, висвітлення ж механізмів критичного мислення потребує окремого дослідження. Тож розкриємо визначені механізми більш докладно.

С. Терно представляє функційну модель критичного мислення через такі події, як усвідомлення, блокада, осяяння, розв'язок. Ці аспекти зреалізовані в технології розвитку критичного мислення в трьохфазній структурі: виклики – усвідомлення – рефлексія.

Ми розпочнемо з останньої позиції, яка, на нашу думку, реалізується крізь механізм рефлексії. Крім того, цей психолого-педагогічний механізм вважаємо головним у процесі формування критичного мислення особистості. Це пов'язано зі специфікою критичного мислення, адже воно за своєю природою є метакогнітивним. На важливості метакогнітивного феномену критичного мислення наголошують психологи (Л. Василенко, А. Гільман, Т. Довгалюк, Р. Каламаж, О. Матлаевич, У. Нікітчук, І. Пасічник, В. Савчин, М. Шугай); своєю чергою, американська психологиня Д. Халперн, яка докладно займається психологією критичного мислення, наголошує на важливості метапізнання або метакогнітивного моніторингу, що є однією з якостей критично мислячої людини (Halpern, 1996).

Рефлексія має виняткове значення для особистості в цілому й для її розвитку зокрема. Р. Павелків, досліджуючи рефлексію як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості, на підставі аналізу значної кількості наукової психологічної літератури, визначає, що рефлексія розглядається як: «процес пізнання суб'єктом своїх внутрішніх і психічних станів і процесів; виступає в процесах кооперації та спілкування у формі усвідомлення діючим суб'єктом того,

як він сприймається й оцінюється іншими індивідами або спільнотами; здатність людини усвідомлювати власну поведінку і діяльність, формувати мислення, яке само себе обрало об'єктом свого пізнання; здатність людини критично ставитися до себе та своєї діяльності, робить її суб'єктом власної активності» (Павелків, 2019).

Крім того, рефлексія поруч із викликом і усвідомленням виступає складником трьохфазної структури технології розвитку критичного мислення. Ця фаза спрямована на системний узагальнювальний аналіз отриманої інформації на основі вивченого матеріалу, формування оцінного судження, висновків; на закріплення та систематизацію нових знань, на побудову причинно-наслідкових зв'язків вивченого матеріалу, за потреби, на перебудову власних уявлень про об'єкт, усвідомлення та систематизацію нових понять, визначень, закономірностей тощо; а також на самостійне узагальнення вивченого матеріалу, обмін думками, виявлення особистого ставлення, апробування цих ідей, постановку додаткових запитань; визначення спрямування для подальшого визначення матеріалу; оцінку процесу навчання (Починкова, 2021, с. 310).

Тож, можемо абсолютно стверджувати, що механізм рефлексії є основоположним і першочерговим у процесі формування критичного мислення особистості.

Загальновідомо, що процеси мислення запускаються за допомогою соціокогнітивних конфліктів між поглядами. Отже, суперечність виступає одним з пускових механізмів критичного розмірковування. С. Терно, аналізуючи дослідження зарубіжних учених (Ф. Станкато, Н. Дауд, З. Хусін), що пусковим механізмом для критичного мислення є «суперечність, суперечлива ситуація, що вимагає вибору» (Терно, 2011, с. 24). Далі науковець, услід за Дж. Дьюї, котрий є одним з основоположників сучасної теорії критичного мислення, простежує механізм виникнення критичного мислення:

«утруднення, збентеження або сумнів» – «думка про якийсь вихід» – «розгляд якого-небудь розв'язку проблеми» – «ґрунтовне обмірковування (рефлексія – прим. авт.) з пошуком додаткових даних, що підтвердять думку, або зроблять очевидною її безглуздість та непридатність» (Д. Дьюї за (Терно, 2011, с. 25).

Суперечність також може виступати підґрунтям для формулювання цілей навчання, що також є пусковим механізмом для критичного розмірковування. С. Терно наголошує на тому, що формулювати цілі навчання необхідно у вигляді проблеми, що також буде виступати «спонукальним механізмом прийняття їх як особисто значущих, що породжують критичне мислення» (Терно, 2011, с. 51).

У технології розвитку критичного мислення цей механізм знайшов реалізацію в стадії виклику. Під час цієї фази відбувається актуалізація наявних або раніше отриманих знань, уточнення наявних знань за допомогою різних запитань для встановлення зв'язків з раніше отриманою інформацією, структурування наявних знань, визначення лакун в отриманих знаннях і прогнозування самостійних шляхів і акцентів у вивченні наступного матеріалу, установа цілей навчання, зосередження уваги на темі; представлення контексту для того, щоб студенти могли зрозуміти нові ідеї. Ця стадія використовується також для створення мотивації перед вивченням нового матеріалу, а також для проведення наскрізного зв'язку однієї теми скрізь кілька практичних чи навіть курс (Починкова, 2021, с. 310).

Важливим кроком у критичному розмірковуванні є перехід від блокади до осяяння, який у технології розвитку критичного мислення реалізується на стадії усвідомлення, спрямованої на вивчення нової інформації. На цьому етапі працюють з новою інформацією, готуються та здійснюють аналіз і обговорення прочитаного, співвіднесення старих знань з новими, виявлення основних моментів, відстеження процесів

мислення / перебігу думок студентів. На цій стадії мають бути «заповнені» лакуни, визначені на стадії виклику, поставлені запитання і знайдені відповіді на них, відбутися поєднання змісту уроку з особистим досвідом тощо (Починкова, 2021, с. 310). Цей аспект реалізується через психологічний механізм аналізу через синтез. Тут нашу увагу знову привертає дослідження С. Терна, де він на підставі аналізу робіт В. Джемса узагальнює: «думання на різні лади, в різних відношеннях, встановлення то тих, то інших асоціацій – все це і є включення об'єкта в нові зв'язки і встановлення нових якостей» – аналіз через синтез (Терно, 2011, с. 46). А саме «критичне мислення містить у собі акти творчості (висунення гіпотез, нове бачення, диспозиції), отже містить у собі елементи невизначеності, що якраз таки й передбачає включення об'єкта у нові зв'язки» (Терно, 2011, с. 46).

Усі розглянуті вище психолого-педагогічні механізми формування критичного мислення особистості не тільки представлені трьома фазами критичного розмірковування, а й реалізується за допомогою спеціальних методів і прийомів. У технології розвитку критичного мислення використовують методи: активного (вдумливого) читання; мозковий штурм, асоціативний куш, кластер, кошик ідей, дерево передбачень, діаграма Венна, таблиця ЗХД, кошик ідей, концептуальне колесо, ключові терміни, спіймай помилку тощо; карта поняття, ажурна пилка, навчаючи вчуся, Т-таблиця, картографування тексту, дискусія INSERT, дерево передбачень, бортовий журнал, щоденник, тонкі та товсті запитання, кубик Блума, таблиця ПМЦ тощо; бортовий журнал, Сенкан, Фішбон, Шкала думок, метод ПРЕС, концептуальна таблиця, еліас, есе, 6 капелюхів, залиште за мною останнє слово, аркуш рішень тощо (Починкова, 2021, с. 311). Однак, не зважаючи на їх значну кількість, вони всі ґрунтуються на вмінні поставити запитання. До прикладу, щоб заповнити таблицю ЗХД, треба дати відповідь на три запитання: Що я знаю? Що хочу

дізнатись? Що я дізнався/лась? – приклад опосередкованої участі запитань; методи почерезних запитань, товсті й тонкі запитання, уточнювальні запитання, читаємо і запитуємо та ін. – приклад методів, де метод на запитаннях ґрунтується.

Власне, критичне розмірковування починається з постановки запитань: ми перевіряємо сумнівну інформацію, яку нам хтось повідомляє за допомогою запитання «Звідки ти знаєш?», що веде далі до цілої низки розмірковувань – надійне джерело / ненадійне джерело, правдива інформація / неправдива інформація і т. д.

У теорії критичного мислення постановка запитань розглядається з різних аспектів:

– як етап рефлексивного розмірковування: Дж. Дьюї виокремлював три етапи такого розмірковування: утруднення, формулювання запитань, оцінка висновку (Dewey, 1910). Тобто другу фазу трьохфазної структури критичного мислення філософ убачав саме в постановці запитань, що ще раз підкреслює важливість цього аспекту;

– як визначальну характеристику критичного мислення: Т. Плохута розглядає критичне мислення як «мислення оцінне, рефлексивне, що передбачає вміння ставити нові евристичні запитання, що своєю чергою допомагають знаходити різноманітні, додаткові аргументи, приймати незалежні зважені рішення (у нестандартних ситуаціях)» (Плохута, 2015);

– як складник особистості, що критично мислить:

На думку Д. Халперн, такі люди готові «зачекати з винесенням судження, збирають більше інформації й намагаються прояснити для себе складні запитання..., ... готові мислити по-новому, переосмислювати очевидне й не відступатися від задачі, доки вона не буде вирішена», такі люди мають відкритий розум і протиставляються людям з обмеженим розумом (Halpern, 1996);

С. Терно також серед характеристики людей, які думають критичного визначає й постановку запитань: такі люди «чесні

перед собою; відкидають підтасування; переборюють плутанину; ставлять запитання; роблять свої висновки на очевидних фактах; стежать за зв'язком між явищами; інтелектуально незалежні (Терно, 2009, с. 7);

Дж. Стіл, К Мередіт, Ч. Темпл, С. Уолтер: критичні мислителі серед іншого здатні ставити запитання: «А що, якщо ...?»; бути допитливим і часто ставити «хороші» запитання.

Р. Поль, він зазначає, що «ті, хто критично мислить, нічого із себе не становить, якщо вони не здатні ставити запитання. Вони використовують техніку постановки запитань не для того, щоб зробити з людей посміховисько, а щоб дізнатись, що вони думають, допомогти їм розвинути власні ідеї тощо» (Paul, 1990, с. 472–482);

У наших дослідженнях постановка запитань посідає одне з цільних місць в структурі критичного мислення особистості. Нами визначено мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний, рефлексивний (за вертикальною структурою); особистісний, мисленнєвий, інформаційний, операційний блоки (за горизонтальною структурою) (Починкова, 2021, с. 206). Постановка запитань є складником мисленнєвого блоку когнітивного і діяльнісного компонентів, особистісного блоку рефлексивного компонента;

– як освітній результат використання технології розвитку критичного мислення:

Український дослідник В. Козира виокремлює такі освітні навички: використовувати такі мисленнєві операції, як аналіз, синтез, оцінювання в роботі з різними джерелами інформації; ефективно здійснювати пошук інформації, використовуючи різні джерела, структурувати, систематизувати та критично оцінювати її; ставити запитання різних типів; відрізнити факти від думок; виявляти і спростовувати інформацію та ін. (Козира, 2017, с. 15–16);

Б. Багай відносить такі здатності: працювати з інформаційним потоком, що збільшується й постійно оновлюється в різних галузях знань; користуватися різними способами

інтеграції інформації; ставити запитання, самостійно формулювати гіпотезу та ін. (Багай, 2017).

Зрозуміло, що науковці й педагоги-практики педагогічним завданням опанування критичним мислення визначають здатність поставити запитання: А. Федчиняк: «Навчити мислити критично – означає правильно поставити запитання, спрямувати увагу на правильному напрямку, навчити самостійно робити висновки та знаходити альтернативне рішення» (Федчиняк, 2008).

Крім того, кожна фаза містить необхідність застосування запитань.

Зважаючи на таку роль постановки запитань у формування критичного мислення, коротко розглянемо їхні різні типи.

У науковій літературі трапляються різні класифікації запитань за різними ознаками: за правильністю постановки – коректні й некоректні; за логічною структурою – прості та складні; за мірою вираженості: явні й неявні (приховані); за відношенням до обговорюваної теми – по суті й не по суті; за пізнавальною метою – вузлові та навідні; за пізнавальною функцією – уточнювальні й заповнювальні; за сферою пошуку відповідей – закриті й відкриті; за мірою загальності: загальні й часткові (Захаров).

Найбільш уживаними в технології розвитку критичного мислення є класифікації запитань за логічною структурою та за сферою пошуку відповідей: прості й складні, які ще називають «товсті» й «тонкі» запитання (Пометун & Сущенко, 2016), а також відкриті і закриті. Звернемо увагу також на запитання відповідно до компонентів когнітивної діяльності (за Р. Бустром) тощо.

Автори проекту «Технологія розвитку критичного мислення для читання й письма» звертають увагу на значення запитань, вони підкреслюють, що створення класифікації (категорій або типів) питань є одним зі способів організації цілей викладання й навчання поруч із навчальними цілями

(Кроуфорд, Саул, Метью & Макінстер, 2006, с. 16). Науковці виокремлюють запитання високого й низького рівнів. «Рівень, тип і структура запитань важливі для дискусій, що можуть виникнути і підтримують більш високі рівні складності КМ учнів» (Кроуфорд, Саул, Метью & Макінстер, 2006, с. 17). Звернемо увагу на те, що ці два типи запитань співвідносять з таксономією Блума-Андерсон, відповідно до якої виокремлюють: запитання на перевірку знань; на розуміння інформації; на пошук можливостей застосування інформації; на синтез; на оцінку (Пометун & Гупан, 2019, с. 54–55).

У наших попередніх дослідженнях ми неодноразово зазначали, що підґрунтям для критичного розмірковування, і, власне, основна відмінність критичного мислення від логічного є опора на цінності. Отже, одним з ключових є механізм *інтеріоризації*, пов'язаний із привласненням особистістю цінностей суспільства та культури. Цінності мають набути певного смислу й перейти із зовнішньо, об'єктивно заданих суспільством, у внутрішні, важливі для людини (С. Бадер, 2020, с. 14). Важливою умовою спрацювання механізму інтеріоризації є вольовий компонент особистості, тільки за допомогою вольових зусиль з боку особистості є можливим процес наслідування цінностей у поведінці.

До третьої групи відносимо механізми *ідентифікації*, *інтерналізації*, що відображають специфіку психолого-педагогічних механізмів формування критичного мислення саме особистості й громадянина.

Механізм ідентифікації ми розглядаємо як психологічний механізм, що пов'язаний з ототожненням себе з іншим індивідом чи групою людей. Так І. Галян (2017) зазначає, що ідентифікація «є процесом формування почуття спільності, тотожності (проте не абсолютної), що ґрунтується на важливих для особистості ознаках» (с. 28). Важливим для нашого дослідження є тісний взаємозв'язок механізму ідентифікації з ціннісним вибором, а ключовим аргументом забезпечення

повноцінної ідентифікації, за твердженням І.Галяна, є «наявність вищої цінності», «в основі ідентифікації лежить механізм ціннісного вибору, першорядною ланкою якого є антиципація можливих варіантів майбутнього» (Галян, 2017, с. 30). Далі дослідник наголошує, що цей механізм набуває специфічних особливостей в сучасних умовах війни, адже в умовах кризового суспільства загострюються всі проблеми, які до цього перебували в латентному стані (Галян, 2017, с. 29). Цінним для нас є твердження науковця про те, що на процеси ідентифікації людини можна впливати.

Тісний зв'язок з механізмом ідентифікації має механізм інтерналізації, який витлумачується, як «прийняття особою норм, цінностей, поглядів, які зовні нав'язуються батьками, вихователями, суспільною групою; один із головних механізмів соціалізації та суспільного розвитку людини» (Інтерналізація). Однак, у цьому процесі набувають виняткового значення критичне мислення, здатність до рефлексії й постановка запитань, адже людина не повинна безглуздо сприймати всі цінності й переконання.

Отже, ми виділили три групи механізмів формування критичного мислення особистості. До першої групи ми віднесли механізми зворотного зв'язку, до визначення учинневої задачі, динамічного розподілу між суб'єктами освітнього процесу; до другої групи – рефлексію, суперечність, аналіз через синтез, постановку запитань, інтеріоризацію; до третьої групи – ідентифікації, інтерналізації.

Проблема визначення структури особистості була і є доволі складною у психологічній науці: існує значна кількість підходів і напрямків – концепції особистості фрейдизму і неофрейдизму, диспозиційний, гуманістичний, напрям у психології особистості, когнітивний підхід до особистості та ін., що пропонують різні погляди на цю проблему. Однак, на сьогодні досі відсутня однаковість щодо визначення й структури цього поняття, відзначимо, що всі ці погляди

загалом не суперечать один одному, а наголошують на різних аспектах: біологічному складнику, соціальному чи психічному.

Увагу привертає структура особистості, розроблена Г. Костюком, яка, на нашу думку, найбільш повно репрезентує психологічні основи формування критичного мислення. Тож розкриття психолого-педагогічних механізмів формування критичного мислення здобувачів вищої освіти ми будемо здійснювати саме за цією структурою, у якій науковець виокремив такі складники:

- підсистема *спрямованості*: ставлення особистості до навколишнього світу, за яким стоять її потреби та інтереси, ціннісні орієнтації, цілі й установки, моральні та інші почуття;

- підсистема *освіченості*: набуті особистісні знання (останні визначають також форму існування свідомості);

- *свідомість і самосвідомість*, завдяки яким людина стає особистістю, котра усвідомлює навколишнє буття і саму себе, свої ставлення, функції та обов'язки;

- *розумові якості*, тобто внутрішні можливості особистості здійснювати виокремлення цілей і завдань життєдіяльності;

- *динамічні особливості поведінки (темперамент)*, які є спадковими за своїм походженням, але тією чи іншою мірою підпорядковані соціально визначеним рисам особистості;

- *характер* як індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, котрий виявляється у її ставлення до суспільства, інших людей, праці, своїх обов'язків, насамкінець до себе самої (Костюк, 1989, с. 64–66).

Зі змісту кожного складника структури особистості видно, якого впливу він більше зазнає: біологічного, соціального чи психічного.

Перш ніж перейти до розкриття змісту кожної частини з позиції формування критичного мислення особистості та з метою більш аргументованого обґрунтування психологічних основ формування критичного мислення здобувачів вищої освіти, представимо наше визначення поняття «критичне

мислення», під яким ми розуміємо «тип мислення особистості, що на основі поєднання логічних, рефлексивних та творчих навичок у процесі самостійного пізнання дійсності дозволяє робити аргументовані оцінки й висновки, приймати обґрунтовані рішення, продукувати нові ідеї в умовах інформаційної невизначеності й суперечливості» (Починкова, 2021, с. 6).

Розкриємо зміст структури особистості за Г. Костюком, зауважуючи, що представлені складники не існують незалежно чи ізольовано один від одного, а мають тісний взаємозв'язок.

Підсистема *спрямованості*: ставлення особистості до навколишнього світу, за яким стоять її потреби та інтереси, ціннісні орієнтації, цілі й установки, моральні та інші почуття. Ця підсистема є важливою для формування критичного мислення здобувачів вищої освіти, адже однією з відмінних ознак такого мислення від інших типів є саме орієнтація на цінності. Дослідження вчених (Ж. Давидова, С.Терно, К. Фріт та ін.) довели, що цінності є рушійною силою навчання й, що важливо, наш мозок реагує на них. К. Фріт, спираючись на експериментальні дослідження, пов'язані з роботою мозку, зазначає: «ми відчуваємо перепад цінностей в мозку», «наближатимемося до речей із високою цінністю й віддалятимемося від речей із малою» (Фріт, 2019, с. 130) – це схема асоціативного навчального механізму. Наш мозок побудований так, щоб шукати шляхи для дій, які «з найвищою ймовірністю приведуть до нагороди» (Фріт, 2019, с. 131).

Своєю вагомістю привертають увагу дослідження, результати яких довели, що, «використовуючи асоціативне навчання, мозок конструє мапу світу. Це фактично мапа цінностей. Тут локалізовані об'єкти високої цінності, у яких, найімовірніше, можна отримати нагороду, а також об'єкти з низькою цінністю, у яких отримати нагороду неможливо. Мапа також указує на дії, що мають високу цінність, які, вірогідно будуть успішні; і дії, що мають низьку цінність, які, найпевніше, призведуть до поразки» (Фріт, 2019, с. 130).

Таку позицію поділяють і вітчизняні психологи: «при розв'язанні мисленневих задач смисл і цінність об'єктів для людини не просто сполучені з інформаційною характеристикою матеріалу, але й беруть безпосередню участь у процесах управління діяльністю з розв'язання задач» (Пасічник та ін., 2015, с. 71).

С. Терно, український науковець, дослідник проблеми розвитку критичного мислення здобувачів освіти, підкреслює, що цінності відіграють провідну роль у формуванні критичного мислення особистості й зазначає, що критичне мислення має розглядатися «у більш широкому культурному контексті: історична затребуваність; висвітлення соціального, функціонального та ціннісного аспектів» (Терно, 2013, с. 306).

Формування критичного мислення дозволяє також задовольняти інтереси й потреби здобувачів вищої освіти. Є. Архіпова та О. Ковалевська стверджують, що «пізнавальний процес на будь-якому його етапі характеризується прагненням, що дозволяє вирішувати проблеми і відповідати на питання, які виникають із його власних інтересів і потреб» (Архіпова & Ковалевська, 2012, с. 35), спираючись на Р. Kurtz (Kurtz, 1999)., додають «критичне мислення – це, перш за все, інструмент розглядання нескінченного різноманіття навколишніх проблем» (Архіпова & Ковалевська, 2012, с. 35).

Підсистема освіченості: сюди належать набуті особистісні знання й досвід. Здобувачі вищої освіти, безумовно, на момент вступу до ЗВО вже мають певні знання й життєвий досвід. Дослідження науковців засвідчують, що через вікові особливості у здобувачів відсутня чи недостатньо сформована система знань і методи їх систематизації. Крім того, зазвичай на початку навчання у них також відсутні професійні знання з майбутньої фахової діяльності. Що ж до кількості інформації, то вона в університеті збільшується в рази й потребує інших, ніж у школі, підходів до її опрацювання. Саме використання технології розвитку

критичного мислення дозволяє надати здобувачам інструменти для вирішення нових складних когнітивних завдань, засобами і методами роботи з інформацією, її аналізом, систематизацією та впорядкуванням. Також значний вплив на наше мислення, зокрема й критичне, має власний досвід людини. Вплив досвіду на специфіку мислення особистості докладно розкритий в роботі Д. Капнеман (2011), тому на це необхідно зважати під час формування критичного мислення здобувачів вищої освіти.

Свідомість і самосвідомість, завдяки яким людина стає особистістю, котра усвідомлює навколишнє буття і саму себе, свої ставлення, функції та обов'язки. Становлення свідомості й самосвідомості є чи не найскладнішими проблемами психології.

Так, свідомість здебільшого розуміється як найвищий рівень розвитку психіки, як відображення об'єктивної дійсності в мозку.

С. Максименко та В. Соловієнко до характерних особливостей і структурних компонентів свідомості відносять:

– знання про навколишню дійсність, природу, суспільство. Рівень свідомості безпосередньо залежить від рівня засвоєння знань і досвіду особистості;

– виокремлення людиною себе у предметному світі як суб'єкта пізнання, розрізнення суб'єкта «Я» та об'єкта «не Я», протиставлення себе як особистості іншому об'єктивному світові;

– цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Цей бік свідомості виявляється в самоконтролі та коригуванні власних дій, їх перебудові, у змісті стратегії і тактики, якщо цього потребують обставини;

– ставлення особистості до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе (Максименко & Соловієнко, 2000).

Представлені характерні особливості та структурні компоненти свідомості відображають усі інші складники особистості,

тому можна сказати, що цей складник можна вважати основним. Крім того, ця частина є провідною у процесі формування критичного мислення здобувачів вищої освіти, оскільки формою існування свідомості є насамперед знання. Саме на знаннях ґрунтується критичне розмірковування, адже їх наявність чи відсутність з певної проблеми чи питання, є відправною точкою подальшого міркування.

Ще одним важливим аспектом свідомості для формування критичного мислення є її активність: «у процесі відображення дійсності інформація, що надходить до мозку, відображується не механічно, а свідомо оброблюється відповідно до мети, завдання та досвіду особистості», а, за твердженням дослідників (С. Масименко, В. Соловієнко (2000)), «рівень розвитку й виявлення свідомості в людини буває різний залежно від рівня розвитку її знань і наукового світогляду, ідейних і моральних переконань, ставлення до інших людей і до самої себе, до форми суспільного життя». З цього випливає, що робота з формування критичного мислення має впливати саме на свідомість особистості, на розвиток знань, формування ідейних і моральних переконань, а в університеті важливо ставити акцент на формування наукового світогляду.

Самосвідомість тлумачиться як «усвідомлювання людиною себе самої у своєму ставленні до зовнішнього світу та інших людей», «...виявляється в самовідчутті, самостереженні, самооцінці, самоаналізі. Самоусвідомлення особистістю змін і процесів, що в ній відбуваються, сприяє глибшому самопізнанню, об'єктивності, критичності їх оцінки» (Максименко & Соловієнко, 2000). Оскільки критичне мислення – це, перш за все, метакогнітивна діяльність, то вона напряму співвідноситься із самосвідомістю.

До структурних елементів самосвідомості належать:

- усвідомлення «Я»;
- самовизначення «Я»;
- почуття (інтелектуальні, моральні, естетичні, емоційні);

- знання (емпіричні, наукові);
- воля (цілепокладання, вибір засобів діяльності);
- мислення (чуттєве, раціональне);
- пам'ять (рухова, сенсорна, довговитривала, короточасна, словесно логічна, емоційна, образна) (Васянович, 2012, с. 11).

Розглядаючи роль свідомості й самосвідомості у формуванні критичного мислення особистості, звернемо увагу на позиції, висловлені Н. Чепелевою, щодо людини як суб'єкта самопроекування: «Однією з ключових характеристик зрілої особистості є здатність до індивідуального осмислення себе та навколишнього, самоконструювання, самопроекування» (Чепелева, 2018, с. 3). «Самопроекування – це завдання для самої особистості, у процесі розв'язання якого людині слід осмислити себе, власну життєву ситуацію та перспективу, переглянути свою позицію у ціннісно-смыслових координатах, не лише інтерпретуючи та реінтерпретуючи свій життєвий досвід, а й саму себе» (Чепелева, 2018, с. 3–5).

Від сформованості критичного мислення буде залежати те, як буде усвідомлювати себе й навколишній світ людина, і який світ і себе буде розбудовувати в майбутньому.

Ще одним вкрай важливим аспектом є те, що «обов'язковою умовою формування і прояву всіх зазначених вище специфічних якостей свідомості є мова» (Васянович, 2012, с. 12). Однією з особливостей студентського віку, до якого переважно належать здобувачі вищої освіти, є продовження розвитку мовлення особистості і, відповідно, мовленнєво-мисленнєвої діяльності, прогресують вербальні функції інтелекту, розвивається словесно-логічне мислення (Савчин & Василенко, 2005, с. 306).

До розумових якостей належать індивідуальні особливості різних психічних процесів – мислення, пам'ять, сприйняття, увага, емоційно-вольові прояви. Провідним поняттям нашого дослідження є «мислення», при чому одним з провідних

завдань ЗВО є формування в здобувачів умінь володіти різними засобами мислення, мислення залучено до всіх видів діяльності людини. Ґрунтовністю й докладністю викладу матеріалу привернула нашу увагу робота українських психологів (А. Гільман, Т. Довгалюк, Р. Каламаж, О. Матласевич, У. Нікітчук, І. Пасічник, М. Шугай) (Пасічник, 2015), присвячена мисленню, де воно розглядається й у вимірі когнітивного підходу як метакогнітивного феномену. Саме в такому аспекті розглядає критичне мислення відома американська психологиня, авторка книги «Психологія критичного мислення» D. Halpern, яка наголошує на важливості метапізнання або метакогнітивного моніторингу, що є однією із шести якостей критично мислячої людини (Halpern, 1996).

Так само В. Савчин та Л. Василенко пов'язують мислення з інтелектом і розглядають ментальний (розумовий) досвід людини як систему, що складається з ментальних структур, ментального простору, ментальних презентацій (Савчин & Василенко, 2005, с. 302–303). Дослідники підкреслюють, що саме «синтез і координація аналітичних і інтегральних процесів, які забезпечують спрямованість, організування й регулювання інтелектуальної діяльності, А це у свою чергу актуалізує значущість інтелектуальної рефлексії – здатності особистості думати про засадничі основи власного мислення» (Савчин & Василенко, 2005, с. 293). Важливим для нас є також твердження психологів щодо необхідності цілеспрямованої роботи над процесом мислення й необхідність надання знань про пізнавальні процеси для досягнення певного результату: «Наявність у людини знань про пізнавальні процеси, застосування цих знань суттєво видозмінює протікання самих процесів пам'яті і мислення» (Пасічник, 2015, с. 355). Таке твердження наводить на висновок про те, що формування критичного мислення має бути цілеспрямованим процесом та реалізовуватись як специфічна педагогічна технологія із власним інструментарієм. Крім того,

варто зазначити, що процес мислення виконує у психіці людину регулятивну функцію:

- розуміння – розкриття сутності предметів і явищ, їх призначення, а також зв'язків між ними;
- розв'язання проблем, задач;
- цілепокладання – породження нових цілей, програм поведінки та діяльності;
- рефлексія (Пасічник, 2015, с. 77).

Власне, технологія розвитку критичного мислення ґрунтується на трьох фазах, які можна логічно співвіднести з регулятивною функцією:

- фаза виклику – розуміння;
- усвідомлення – розв'язання проблем і задач;
- рефлексія – рефлексія, що ж стосується цілепокладання, то воно може бути відображення як під час фази усвідомлення, так і під час рефлексії.

Для позначення форм мислення у психології традиційно використовують термінологію логіки: поняття, судження, умовивід.

Поняття – форма мислення, у якій відображається суть об'єктів реального світу в їх істотних, необхідних ознаках і відношеннях. Відображаючи істотні ознаки суб'єктів, поняття дає можливість виділити їх у вигляді думки. У мовленні поняття виражається словами (Пасічник, 2015).

Судження – «форма мислення, яка відображає зв'язки між предметами і явищами дійсності або їх властивостями й ознаками, це ствердження або заперечення чого-небудь; це висловлювання, яке містить певну думку. Якщо поняття відображає сукупність істотних ознак предметів, то судження відображає їхні зв'язки та відношення» (Пасічник, 2015).

Умовивід – найбільш складна форма мислення, у якій з одного чи кількох вихідних суджень-посилань виводиться нове судження (Пасічник, 2015). Розрізняють такі типи умовиводів: індукцію, дедукцію, трансдукцію, аналогію, припущення.

Основні операції мислення (розумові операції або механізми мислення) є складниками розумових дій, до них належать: порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, конкретизація, класифікація, систематизація.

Розглянемо коротко визначення цих понять за І. Пасічником, Р. Каламаж, О. Матласевич, У. Нікітчук та ін. (2015): *порівняння* – операція мислення для визначення якісної або кількісної відмінності між явищами, предметами одного виду (вага, зріст, швидкість, вартість, сила тощо). У результаті цієї операції можна визначити подібне і відмінне; *аналіз* – це мислене розчленування об'єкта на його складові частини та ознаки; *синтез* – операція мислення, спрямована на складання цілого з аналітично заданих частин і встановлення зв'язку, відношень між цими частинами; *абстрагування* – виявлення істотних властивостей і певних сторін (аспектів) предметів та явищ і нехтування неістотним; *узагальнення* – мислене об'єднання предметів за їх спільними істотними властивостями; *конкретизація* – перехід думки від загального до конкретного. Операція конкретизації протилежна до операції узагальнення; *класифікація* – це групування об'єктів за видовими, родовими й іншими ознаками; *систематизація* – це процес приведення розрізнених знань про предмети (явища) об'єктивного світу в єдину наукову систему, встановлення їх єдності (с. 104–111). Саме опора на логічні форми мислення покладена в основу формування критичного мислення особистості.

У процесі формування критичного мислення особистості важливо враховувати індивідуальні особливості мислення, до яких належать:

– «глибина і поверховість (вміння проникати в суть пізнаваних явищ, розкривати їхні причини, дошукуватися їх основ та ін.);

– послідовність (дотримання логічних його правил, не суперечливість у власних міркуваннях, доводити, обґрунтовувати свої висновки);

– самостійність (уміння ставити нові запитання, знаходити нові підходи до їх з'ясування, виявляти ініціативу в розв'язанні тих завдань, які висуває життя);

– критичність (чітка оцінка чужі й свої думки, виявлення наявних у них сильні і слабкі сторони, не приймання за істину кожену виниклу в неї догадку, гіпотезу, намагання довести її істинність) і некритичність (підпадання під вплив інших людей, належно не аналізуючи їх думки);

– гнучкість (вміння людини змінювати спосіб розв'язування проблеми) і швидкість (час, протягом якого різні люди вирішують одні й ті самі пізнавальні завдання) мислення» (Пасічник, 2015, с. 112–114).

Розглядаючи особливості й характеристики мислення, не можемо обійти увагою таку його якість, як ригідність, що характеризується труднощами в перемиканні мислення на нові способи й правила, нездатність людини змінити вироблену раніше програму (Пасічник, 2015, с. 112–114). Н. Громова, визначаючи психологічні особливості установки на критичне мислення, визначає «ригідність мислення, або його функціональну фіксованість, стереотипність, конформність, відсутність толерантного ставлення до оточення, наявність сформованих раніше установок» головними причинами недостатнього розвитку критичного мислення (Громова, 2015, с. 84).

Говорячи про мислення, варто звернути увагу на відому роботу D. Kahneman *Thinking Fast and Slow* (в українському перекладі – «Мислення й швидке й повільне») (Kahneman, 2011). У книзі представлені багаторічні дослідження автора і його колег, що розкривають особливості роботи «двосистемного» мислення, а також шаблонні систематичні помилки, відомі як упередження, або когнітивні викривлення. Тож одним із завдань у процесі формування критичного мислення здобувачів вищої освіти вбачаємо не тільки навчити критично розмірковувати, а й знати й, по можливості, максимально уникати упереджень чи когнітивних викривлень.

Коротко зупинимось на сприйнятті, увазі та емоційно-вольових проявах.

Для механізму критичного розмірковування важливим є сприйняття, а саме на такі його властивості, як вибірковість та попередній досвід (С. Максименко, В. Соловієнко), адже людині властива вибірковість у сприйнятті предмета, явища чи події, зумовлена потребами та інтересами, а також бачення того, що вона хоче бачити «залежно від особистісної установки на сприймання» (Максименко, 2015).

Увага відіграє важливу роль у процесі формування критичного мислення, оскільки саме через неї інформація фіксується в пам'яті.

Не можна обійти увагою емоції, оскільки психологи стверджуються, що вони відображаються в інтересах, потребах, схильностях, характері особистості. Емоції виконують чотири функції:

- *оцінну*: позначають позитивною або негативною оцінкою найбільш значущі елементи ситуації. Емоційні реакції мають прямий стосунок до ймовірного прогнозування, забігання вперед, що є головною рушійною силою мислення;

- *активізуючу*: у процесі розв'язання задачі, підвищують загальний енергетичний рівень мислення. Емоційна активізація – умова знаходження правильного розв'язання задачі;

- *функцію евристик* (евристичні прийоми) – прийоми, що дозволяють скорочувати час пошуку розв'язання задачі й приводять до розв'язання. Вони визначають зону пошуку, мисленнева діяльність стає більш спрямованою, розглядаються тільки можливі перетворення ситуації;

- *функцію генератора нової інформації* – здійснюють «перетрушування» семантичних зв'язків, що призводить до появи нових комбінацій, нових ідей (Пасічник, 2015, с. 117–118). Важливо, щоб процес формування критичного мислення здобувачів вищої освіти відбувався в умовах дотримання позитивно емоційного стану всіх суб'єктів освітнього

процесу, адже дослідження (К. Фріт) (Фріт, 2019) засвідчують, що наш мозок дуже сильно реагує на негатив, що заважає йому адекватно розмірковувати.

Особливої уваги потребують механізми пам'яті у процесі формування критичного мислення, адже воно, як ми вже зазначали, ґрунтується на знаннях, а пам'ять здатна до забування, підміни знань тощо. D. Halpern наголошує, що саме пам'ять слугує посередником у когнітивних процесах і суттєво впливає на процес мислення.

Динамічні особливості поведінки (темперамент), які, за визначенням Г. Костюка, є спадковими за своїм походженням, але тією чи іншою мірою підпорядковані соціально визначеним рисам особистості. Отже, можна стверджувати, що це біологічно обумовлений складник. У нашому дослідженні під «здобувачами вищої освіти» ми будемо розуміти осіб, які навчаються в закладі вищої освіти на освітньому ступені «бакалавр» денної форми навчання. Традиційно в Україні, це студенти віком від 17–18 років до 21–22 років, які вступають до ЗВО переважно одразу після школи. Останнім часом збільшується кількість здобувачів, які вступають до університету через 2–5 років по закінченні школи, але їх вік залишається в межах ранньої дорослості, до якого, відповідно до психологічних досліджень належать і здобувачі віком від 17–18 років до 21–22. Це період життя особистості визначається поєднанням вікового періоду зрілої юності та ранньої дорослості, певними соціальними, фізіологічними та психологічними особливостями, основні з яких досягають свого максимуму, й набув у психології назви – «студентський вік».

Урахування темпераменту у процесі формування критичного мислення здобувачів вищої освіти відіграє значну роль. Цій проблемі присвячено дослідження психологів-біхевіористів (Н. Eysenck, Т. Erikson, J. Strelau та ін.), які визначають чотири типи темпераменту: холерик, сангвінік, флегматик,

меланхолік. Характеристика кожного типу доволі широко представлена в науковій літературі. Нашу увагу привернула робота Т. Еріксон (Еріксон, 2018, с. 181), яка розкриває особливості сприймання людей з різними типами поведінки й надано поради щодо ефективного спілкування з кожним з них, а також про ефективну організацію групової й парної роботи з представниками різних типів темпераменту. Такий аспект є важливим, адже такі види роботи посідають чільне місце серед різних форм і методів роботи з формування критичного мислення здобувачів вищої освіти. Дослідник зазначає, що більш ефективною є робота в групі, що складається з представників різних типів темпераменту, натомість робота в парах більш результативна за умов поєднання представників одного типу. Тож, врахування типу темпераменту є важливим аспектом в організації освітнього процесу, оскільки зумовлює рині підходи до виконання завдань і специфіки організації групової і парної роботи.

Наступним складником структури особистості за Г. Костюком є *характер* як індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, котрий виявляється у її ставленні до суспільства, інших людей, праці, своїх обов'язків, насамкінець до себе самої.

Найбільш точно, на нашу думку, відображає погляди Г. Костюка на зміст поняття «характер» дефініція надана С. Максименком – «сукупність стійких індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, ставленні до колективу, інших людей, праці, навколишньої дійсності та до самої себе» (Максименко, 2015). Дослідники також справедливо зазначають, що в компонентах характеру відображено й спрямованість, переконання, розумові риси, емоції, воля, темперамент, повнота, цілісність, визначеність, сила, – у чому можна простежити прояви інших складників структури особистості.

Отже, ґрунтовний аналіз структури особистості по всіх лініях (підструктурах) дозволяє усвідомити психологічні основи формування критичного мислення.

Розуміння сутності критичного мислення, чинників, що впливають на його розвиток і формування, психолого-педагогічних механізмів його запуску, дає можливість схарактеризувати психологічне підґрунтя критичного мислення особистості за віковими періодами: дошкільний вік; молодший шкільний вік; підлітковий вік; рання юність; зріла юність; дорослість: рання дорослість; зріла дорослість; старість.

Перший цілеспрямований педагогічний вплив на становлення дитини відповідно до українського законодавства може здійснюватись у державних закладах освіти з двох років. Тому огляд нейрофізіологічних та психолого-педагогічних засад ми почнемо саме з дошкільного віку.

Дошкільний вік. Підсистема спрямованості: провідною діяльністю дитини в цьому віці є ігрова, через яку вона пізнає навколишній світ. Основною потребою є участь у житті й діяльності дорослих. Виникають різноманітні стосунки дитини з однолітками. З'являється довільна моральна саморегуляція, завдяки чому відбувається засвоєння необхідних моральних норм, форм і правил культурної поведінки, ці норми починають керувати дитячою поведінкою, перетворювати дії на довільні та морально регульовані вчинки. В той самий час виникають первинні моральні настанови, передусім розрізнення того, що є добрим і поганим (С. Бадер, Починкова, Караман, 2023).

Підсистема освіченості. Період дошкільля характеризується готовністю дитини до засвоєння знань, вирішення пізнавальних завдань, безпосередньо не пов'язаних з умовами її життя та ігровою діяльністю. Важливо відзначити, що в цей час навчання обслуговує практичні потреби дошкільників, при цьому відбувається бурхливий розвиток мовлення, а використання слова випереджає його розуміння. Когнітивний розвиток

є основою мовленнєвого. Однак, тут спостерігається взаємозалежність: для спілкування потрібно мати певні знання про навколишній світ, а саме через мову засвоюється нова інформація, запам'ятовування, розв'язування пізнавальних і мисленнєвих задач. Діти в цьому віці навчаються слухати, починають вловлювати багатозначність. Комунікативно-мовленнєвий розвиток відбувається на поведінковому та комунікативно-лінгвістичному рівнях. У дитини з'являються уявлення про предмети, відбувається засвоєння сенсорних еталонів, однак, при цьому дитина не орієнтується в часі (С. Бадер, Починкова, Караман, 2023).

Свідомість і самосвідомість. У цей віковий період відбувається первинне усвідомлення власного Я і значущості своїх учинків; розвиваються самосвідомість і самооцінка дошкільників; відбувається відокремлення дитини від дорослого, прагнення до самостійності, вона стає дорослою у думках, уяві, орієнтується на дорослого як на зразок, перебираючи на себе властиву дорослим певну роль, наслідує дорослих у формі сюжетно-рольової гри (Дуткевич, 2007).

Розумові якості. Особливо бурхливо відбувається інтелектуальний розвиток дошкільника – «формуються розумові дії та операції, які стосуються пізнавальних та особистих завдань: з'являється внутрішнє, особисте життя. Для пізнавальних процесів характерний синтез зовнішніх і внутрішніх дій, об'єднаних у єдину інтелектуальну діяльність. У сприйманні він представлений перцептивними діями; в увазі – вмінням керувати й контролювати зовнішній і внутрішній плани дій; у пам'яті – об'єднанням зовнішнього і внутрішнього структурування матеріалу під час його запам'ятовування і відтворення; в мисленні – об'єднанням у цілісний процес наочно-дійового, наочно-образного і словесно-логічного способів розв'язання практичних завдань; уява, мислення та мовлення тісно пов'язані (Савчин & Василенко, 2005). Підкреслимо, що лише «виникає та починає успішно функціонувати внутрішнє

мовлення як засіб мислення» та «завершується опанування мови як засобу спілкування» (Савчин & Василенко, 2005).

Основними напрямками розвитку мислення є вдосконалення його наочно-образності, пов'язаної з уявленням ситуації і їх змін на основі уяви, довільної та опосередкованої пам'яті; початок активного формування словесно-логічного мислення (використання понять, логічних конструкцій) шляхом використання мови. Шляхом інтеріоризації зовнішніх дій виникають наочно-образний і логічно-понятійний види мислення (Тарасенко, 2008). Однією з важливих особливостей мислення дітей цього віку є відсутність зворотності (Савчин & Василенко, 2005). Психологи наголошують на тому, що попри здатність дошкільників здійснювати логічні операції й засвоювати поняття, провідним завданням для розумового виховання дітей цього віку є розвиток наочно-образного мислення, адже саме цей період є сензитивним для нього, а його розвиток має велике значення для майбутнього життя особистості. До того ж «мислення, як і сприймання дитини цього віку, має егоцентричний характер, тобто малюк не може прийняти умови задачі, які суперечать його досвіду, поставити себе на позицію іншого» (Сергеєнкова, Столярчук, Коханова & Пасека, 2012, с. 136). Дошкільники вперше починають керувати увагою, свідомо спрямовувати її на предмети і явища; здатні уявляти; відбувається інтенсивний розвиток здатності до запам'ятовування і відтворення.

Динамічні особливості поведінки (темперамент). Темперамент тільки починає своє становлення, цей процес залежить від дозрівання нервової системи, ендокринного апарату та специфічних для кожного типу темпераменту закономірностей (Дуткевич, 2007, с. 267).

Характер. Дошкільний вік виступає періодом для формування характеру особистості: «дитинство виступає особливим виміром для формування цінностей кожного з нас, є ґрунтом для засвоєння соціального й загальнолюдського досвіду,

ґрунтом впливу духовних орієнтирів життєдіяльності дитини як фактору її повноцінного розвитку» (Гурей, 2019, с. 52).

Отже, критичне мислення на етапі дошкільного віку виявляється через здатність дитини виявляти допитливість, висловлювати власну думку, обґрунтовуючи її елементарними аргументами, здатність робити висновки, брати участь у діалогах. Саме дошкільний етап стає своєрідним психолого-педагогічним підґрунтям для вдалого розвитку і формування критичного мислення на наступних вікових етапах.

Молодший шкільний вік. Підсистема спрямованості. Провідна діяльність у цей віковий період – навчання, «основою якого є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція» (Савчин & Василенко, 2005). Уперше виникає емоційно-сміслова орієнтувальна основа вчинку. «Розвиток пізнавальної потреби та навчальна діяльність сприяють формуванню більш стійкої структури мотивів, де мотиви навчальної діяльності є провідними, крім того у дітей цього віку проявляються широкі соціальні та вузькоособисті мотиви, при цьому сильними залишаються ігрові мотиви. Саме в цей віковий період формуються основи спрямованості спонукальної сфери (егоїстичної, просоціальної, гуманістичної)» (Савчин & Василенко, 2005).

Підсистема освіченості. Провідна діяльність молодшого школяра є навчальна, до компонентів якої належать: навчальні завдання, дії, дії контролю та оцінки, і яка пов'язана, передусім із засвоєнням теоретичних знань. «Навчальні дії дітей спрямовані на оволодіння загальними способами орієнтування у відношеннях між відомими та невідомими величинами, явищами, складовими предметів, ситуацій, процесів тощо» (Савчин & Василенко, 2005). Важливо відзначити, що на цьому етапі у школярів ще відсутнє вміння ставити перед собою навчально-теоретичні завдання. На підставі вирішення одного-двох типових завдань, молодші школярі шукають загальний спосіб розв'язання всіх завдань, щоб не вирішувати кожне окремо. Найвищим рівнем розвитку навчальної

діяльності дітей цього віку є пізнавальний інтерес (Савчин & Василенко, 2005).

Свідомість і самосвідомість. За свідченням психологів, «головною особистісною характеристикою молодшого школяра є прийняття і усвідомлення своєї внутрішньої позиції», він «починає самовизначатися як суб'єкт навчальної діяльності, у нього формується Я-образ»; відбувається зміна психічної саморегуляції від мимовільної до свідомо-вольової; починає складатися самооцінка. «Навчатися вчитися є одним з основних завдань молодшого школяра, що передбачає засвоєння таких дій: самоконтроль, самооцінювання, самоорганізація, усвідомлення мети і способів навчання» (Савчин & Василенко, 2005).

Розумові якості. Навчальна діяльність у цьому віці сприяє розвитку психологічних новоутворень: довільність психічних процесів і пізнавальних властивостей (пам'яті, уваги, мислення і мовлення, сприймання, уява, організації діяльності), їх інтелектуалізація, дитина вчиться керувати своєю поведінкою, психічними процесами; внутрішній план дій; уміння організовувати навчальну діяльність, рефлексія (Савчин & Василенко, 2005).

Важливим для нас у цьому аспекті є висновок психологів про те, що в цей період молодші школярі вчать обґрунтовувати правильність своїх висловлювань і дій, починаючи зі зразка вчителя. Така робота сприяє формуванню вміння оцінювати власні думки й дії. У них з'являється рефлексія, що створює можливості вироблення власних думок і поглядів. Основними ознаками розвитку інтелекту є: «якість знань, уміння застосовувати їх на практиці, орієнтування в матеріалі, самостійне набування знань, знаходження нових способів навчальної роботи, темп і легкість засвоєння навчального матеріалу, міцність запам'ятовування, самостійне формулювання запитань, що логічно впливають з відомих у задачі співвідношень, знаходження можливих способів розв'язування нетипових завдань» (Савчин & Василенко, 2005).

Важливо зауважити, що всі зазначені психічні процеси й пізнавальні властивості в дітей молодшого шкільного віку тільки починають розвиватися й ставати довільними.

Динамічні особливості поведінки (темперамент). У молодшому шкільному віці темперамент уже набуває більш окреслених ознак. Діти починають виробляти вміння володіти своїм темпераментом (Козігора, 2019, с. 138).

Характер. Характеру в цей віковий період тільки починає формуватися, тому «характерологічні прояви дітей цього віку можуть відрізнятися суперечливістю й несталістю», йому притаманні імпульсивність, при цьому дітям притаманна чуйність, допитливість, безпосередність, довірливість (Шевцова, 2015).

На підставі аналізу психолого-педагогічних та нейрофізіологічних особливостей молодших школярів, представлених нами крізь призму структури особистості, можна сказати, що на цьому етапі формуються такі передумови становлення критичності мислення: продовжує розвиватися фронтальна кора головного мозку, яка відповідає за вищі когнітивні функції, зокрема критичне мислення, планування та прийняття рішень; завдяки нейропластичності мозку відбувається швидка адаптація до нових умов, також умов навчання, тобто за правильної організації освітнього процесу відбувається стрімкий розвиток спроможності до критичного осмислення інформації та «робочої пам'яті» молодшого школяра, що дозволяє утримувати інформацію та сприяє розвитку здатності до мети-пізнання; розвивається емоційний інтелект.

Підлітковий вік. Підсистема спрямованості. Провідним видом діяльності в цьому віці є міжособистісне спілкування з дорослими й однолітками, суспільно корисна праця і навчання; специфічним новоутворенням цього віку виступає почуття дорослості та потреба в самоствердженні. Саме цей час визначається психологами як найбільш сприйнятливий до

«засвоєння цінностей, норм, способів поведінки, які існують у світі дорослих» (Савчин & Василенко, 2005). Підлітки намагаються наслідувати дорослих, з'являється потреба в самостійності та незалежності, вони здатні ставити перед собою віддалені цілі, у них формуються перші ідеали, моральні переконання. Саме в цьому віці починає формуватися система цінностей.

Підсистема освіти. Починається також інтенсивний розвиток свідомості, який виявляється «у формуванні особистісної рефлексії, самооцінці, критичності, виникненні потреби в новій інформації»; «пізнавальний інтерес підлітків виявляється в їх зацікавленні пізнавальною діяльністю, у процесі якої вони оволодівають змістом навчальних предметів, необхідними вміннями та навичками»; «сфера пізнавальних інтересів підлітків виходить за межі школи, набуває ознак самодіяльності» (Савчин & Василенко, 2005). У підлітків також активно розвивається монологічне, діалогічне, писемне мовлення, розширюється словниковий запас.

Свідомість і самосвідомість. Підлітковий вік є сенситивним для розвитку самосвідомості особистості, що призводить до прагнення до самовиховання, намагання розвитку позитивних якостей та подолання негативних рис. Характерною особливістю самосвідомості підлітка є високий рівень активності у самопізнанні. Саме в цей час самосвідомість усе більше починає зумовлювати процес керування дитиною своєю поведінкою (Савчин & Василенко, 2005).

Розумові якості. Підлітковий вік характеризується також як активний період пізнавального розвитку особистості: розвиток мислення (зокрема абстрактного, підлітки здатні мислити на рівні формальних операцій; активно розвиваються індивідуальні особливості мислення; недостатньо розвинуті аналіз, синтез, порівняння, узагальнення), пам'яті, формується цілісніше уявлення того, що відбувається навколо, розширюються межі уяви, діапазон суджень, – усе це сприяє

швидкому нагромадженню знань. У цей віковий період, когнітивний розвиток характеризується «розвитком абстрактного мислення, логічної пам'яті, використанням метакогнітивних навичок» (Савчин & Василенко, 2005).

Динамічні особливості поведінки (темперамент). Підліткам уже притаманні всі чотири типи темпераменту, які вже проявляються доволі повно.

Характер. Негативні передумови та умови розвитку підлітка призводять до появи акцентуацій характеру.

Отже, цей віковий період визначається інтенсивним розвитком психічних процесів, які почали розвиватися в молодшому шкільному віці, активному розвитку словесно-логічного мислення, становленню довільності пізнавальних процесів.

Рання юність. Підсистема спрямованості. Характерною особливістю цього вікового періоду є завершення бурхливого росту й розвитку особистості, первинна соціалізація; більш високий рівень навчальної діяльності, комунікативності, здатність до бачення майбутньої близької і віддаленої перспективи, центральним новоутворенням є особистісне самовизначення, або ідентичність; інтенсивно формується світогляд (Савчин & Василенко, 2005).

Підсистема освіченості. У цей віковий період відбувається усвідомлене формування окремих мотивів, що призводить до глибшого розуміння внутрішніх учинків інших людей; розпочинається пошук сенсу життя, етичні знання засвоюються цілеспрямовано (Савчин & Василенко, 2005).

Свідомість і самосвідомість. Рання юність характеризується становленням самосвідомості.

Розумові якості. У період ранньої юності відбувається прогресивний розвиток теоретичного мислення (старшокласники виявляють логічне мислення, здатність займатися теоретичними міркуваннями та самоаналізом, формуються індивідуальні особливості мислення: глибина, гнучкість,

усвідомленість, самостійність, чутливість до допомоги, критичність, активність, економічність), їх інтелект формується як цілісна структура, окреслюється індивідуальний стиль інтелектуальної діяльності, формується ментальний досвід, виробляються індивідуальні варіанти способів сприймання, запам'ятовування і мислення, які визначають шляхи набуття, накопичення, перероблення та використання інформації (Савчин & Василенко, 2005).

Динамічні особливості поведінки (темперамент). Докладний опис темпераменту в цей віковий період фактично відсутній.

Характер. Серед особливостей характеру цього віку можна виділити завершення його формування із загостренням деяких рис і подальшим їх згладжуванням (Белякова, Бочаріна, Стеценко, 2022, с. 520).

Провідною відмінністю цього вікового періоду від попередніх є становлення словесно-логічного мислення, що має тісний зв'язок з розвитком внутрішнього й зовнішнього мовлення; формування індивідуального стилю інтелектуальної діяльності.

Далі дозволимо собі об'єднати періоди **зрілої юності** й початок **ранньої дорослості**, оскільки вони докладно описані в нашому попередньому дослідженні (Починкова, 2021), основна ж їх відмінність полягає у сформованості й досягненні піка всіх розумових і пізнавальних можливостей. Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури дозволяє зробити висновок про те, що цей віковий період є сенситивним для формування критичного мислення особистості, що також підтверджують дані нейрофізіології, про які ми скажемо пізніше.

Дорослість: зріла дорослість. *Підсистема спрямованості.* Розвиток особистості в цей період не зупиняється, однак набуває певної стабільності й відбувається шляхом розширення раніше засвоєних знань, життєвих принципів, потреб і соціальних настанов, формуються нові аспекти Я-концепції, стабілізуються основні інтереси й емоційна сфера.

Підсистема освіченості. Це період характеризується активним розширенням знань, здатністю до оцінки подій у широкому контексті. Однак, спостерігається поступове зниження швидкості й точності обробки інформації через біологічні зміни, при цьому ефективність мислення людини в цьому віці вища, ніж у попередні вікові періоди.

Свідомість і самосвідомість. Починається узагальнення життєвого досвіду, відчуття реалізованості / нереалізованості життєвих планів, усвідомлення втрати молодості, орієнтація на теперішнє, рівень домагань стає адекватним, що призводить до змін у Я-концепції.

Розумові якості. Однак, у водночас спостерігається поступове зниження динамічного інтелекту. «Високим рівнем інтелектуальної гнучкості відзначаються дорослі, яким у процесі роботи часто доводиться думати, виявляти ініціативу, приймати самостійні рішення» (Савчин & Василенко, 2005).

Динамічні особливості поведінки (темперамент). Характер. Ці параметри спеціально не розглядаються в психології у віковому аспекті. Можемо припустити, що в періоди дорослості й старості вони не зазнають суттєвих змін.

Старість. *Підсистема спрямованості.* Цей віковий період характеризується набуттям специфічного характеру всіх сфер людини, зокрема фізичної, духовної, інтелектуальної та емоційної.

Підсистема освіченості. Провідною метою розвитку в старості є збереження власної ідентичності. Психологічними факторами, що сприяють оптимальному переживанню цього віку є гуманістична спрямованість особистості, віра, опора на позитивний життєвий досвід, життєву мудрість, творчість.

Свідомість і самосвідомість. У цей період Я-концепція особистості втрачає свою цілісність, порівняно з попереднім етапом. Вона визначається специфічною інтеграцією, що полягає в розумінні зв'язків між минулими, теперішніми і майбутніми подіями.

Розумові якості. У старості знижується інтелектуальна активність людини, що зумовлено цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Зауважимо, що відбувається погіршення функціонування нервової системи, що призводить до зниження швидкості реагування під час виконання інтелектуальних завдань.

Отже, цей віковий період характеризується загальним зниженням когнітивних функцій.

Далі розглянемо нейрофізіологічні особливості людини на кожному віковому етапі, оскільки саме від них залежить здатність нашого мозку функціонувати в повному обсязі.

Важливим для критичного мислення є фізіологічне дозрівання мозку, а особливо лобних частин і префронтальної кори. За «короткочасну пам'ять, виконавчі функції (стратегічне впорядкування знань, а також ініціювання дій на підставі виконавчого рішення), відкладання винагороди, довготермінове планування, регулювання емоцій і приборкання імпульсивності (цит. Dalley, 2011, за Сапольскі, 2024, с. 44) відповідає лобова частка мозку. Оскільки лобова частка належить до найновішої з погляду еволюції, то й дозріває вона останньою. Р. Сапольскі зазначає, що «на повну вона починає працювати тільки тоді, коли людині виповниться двадцять п'ять років» (Сапольскі, 2024, с. 45).

Нейрофізіологічні особливості дошкільників полягають у тому, що в цей віковий період нервова система ще незріла. «Процеси збудження й гальмування слабкі, нейронні зв'язки обмежені», через що «діти швидко втомлюються, не здатні тривалий час виконувати діяльність, непосидючі, чутливі до несприятливих впливів. Поведінка дитини надмірно реактивна ... Він (малюк – прим. авт.) дуже легко відволікається і дуже важко потім повертається до роботи» (Дуткевич, 2007, с. 266). Дошкільний вік характеризується «високою стабільністю всіх видів внутрішнього гальмування. Згасання й диференціювання окремих сигналів виробляються швидше,

довгими стають періоди втримання гальмівного стану» (Левенець, Гаврилюк, Боярчук, 2010, с. 82). Науковці (С. Левенець, С. Гаврилюк, О. Боярчук) зазначають, що в дітей цього віку переважають прямі тимчасові зв'язки, зворотні виникають пізніше (Левенець, Гаврилюк, Боярчук, 2010, с. 82). В. Фіголь, представляючи позиції лікарів Кам'янського міського центру здоров'я та медицини спорту, зазначає: «у 6 років частини мозку відповідальні за абстрактне мислення, вміння мислити раціонально й емоційну зрілість ще не розвинулися. Недостатність їхньої зрілості – одна з причин, чому маленьким дітям складно сприймати велику кількість інформації й коли їм пропонується занадто великий вибір, у дітей трапляються істерики (Фіголь).

З нейрофізіологічної думки етап дошкільця є максимально важливим для розвитку критичного мислення надалі, оскільки: саме на цьому етапі мозок є дуже пластичним, здатним до генерації нових нейронних зв'язків, що є основою когнітивного розвитку; через гру діти вчаться експериментувати, піддавати сумніву, у результаті чого формуються нові нейронні зв'язки й розвиток лобної долі, що відповідає за планування й прийняття рішень; становлення соціальної взаємодії між дитиною та дорослим також стає запорукою розвитку критичного мислення через здатність розуміти думку іншого.

«У молодшому шкільному віці відбувається морфологічне дозрівання лобного відділу великих півкуль головного мозку, що створює можливості для цілеспрямованої вольової поведінки, планування і виконання програм дій» (Савчин & Василенко, 2005). При цьому у дітей цього віку недостатньо розвинені механізми, які визначають активну увагу й зосередженість. Молодшим школярам притаманна вища врівноваженість процесів збудження та гальмування, порівняно з дошкільниками, хоча процеси збудження все-таки переважають (Левенець, Гаврилюк, Боярчук, 2010, с. 82). «Зростає роль другої сигнальної системи (мови) в аналізі і синтезі вражень

від зовнішнього світу, утворенні тимчасових нервових зв'язків, вироблення нових дій та операцій, формування динамічних стереотипів» (Савчин & Василенко, 2005).

«До 15 років завершується дозрівання кори великих півкуль та формування нейронного апарату всіх ділянок головного мозку. Повного розвитку досягає система зв'язків між різними відділами мозку, розширюються можливості для виникнення нових зв'язків. Умовні зв'язки в ранньому юнацькому віці характеризують вищою стійкістю та більшими можливостями переключення» (Савчин & Василенко, 2005).

Дослідження стверджують, що «дозрівання до сімнадцяти років областей префронтальної кори головного мозку показує, чому в старшому підлітковому віці діти здатні мати справи з набагато складнішими речами. ... Стають можливі планування, оцінка ризиків та самоконтроль» (Фіголь). І додають, що емоційність і здатність приймати рішення розвиватимуться й у наступні роки (після 21 року – прим. авт.).

Як бачимо, фізіологічне дозрівання частин мозку, що виконують складні завдання, а критичне мислення, зважаючи на його дефініцію належить до складних, завершується лише у 25 років. Тож говорити про можливість повністю сформованого критичного мислення ми можемо лише в особистості, якій виповнилось 25 років.

Отже, аналіз психологічних засад формування критичного мислення особистості на різних вікових етапах доводить, що протягом дошкільного, молодшого шкільного, підліткового віку й ранньої юності особистість немає достатніх функційних можливостей для повністю сформованого критичного мислення. Про такі можливості можна говорити лише починаючи з періодів зрілої юності й ранньої дорослості, саме цей віковий проміжок виступає чутливим для формування критичного мислення особистості. Однею з важливих умов для цього є завершення становлення всіх психічних і пізнавальних процесів, а також

остаточне дозрівання префронтальної кори головного мозку, зокрема лобних частин.

Здійснивши аналіз психологічних засад формування критичного мислення особистості, маємо можливість резюмувати, що під час моделювання відповідної технології необхідно враховувати вікові особливості становлення критичного мислення людини, адже на етапі дошкільного дитинства ми можемо говорити лише про пропедевтику роботи в означеному напрямку, під час шкільного навчання особистості ще бракує сформованої цілісної картини світу, тому можемо говорити про формування окремих компетенцій критично мислє- здатної особистості, натомість період юності та ранньої дорослості є сензитивними для формування критичного мислення. Висновковуємо, що саме під час професійної підготовки формування критичного мислення громадян має стати одним з провідних завдань за умови, якщо на попередніх етапах навчання також проводилась системна робота.

До провідних факторів формування критичного мислення зараховуємо нейрофізіологічні, психолого-педагогічні та соціальні. Своєю чергою, механізми формування критичного мислення особистості ми поєднали в три групи. До першої групи відносимо механізми зворотного зв'язку, довизначення учінневої задачі, динамічного розподілу між суб'єктами освітнього процесу; до другої групи – рефлексію, суперечність, аналіз через синтез, постановку запитань, інтеріоризацію; до третьої групи: ідентифікації, інтерналізації.

Урахування психологічного аспекту формування критичного мислення особистості є принципово важливим під час проектування відповідної технології, про що мова піде далі.

3.4. Технологія формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни

Перш за все, визначимось із сутністю категорії «педагогічна технологія». Концепт «педагогічна технологія» в сучасній науці досліджено доволі ґрунтовно. Так, у довідковій літературі сутність педагогічної технології визначено як:

- системний метод створення, застосування і визначення всього процесу навчання і засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти (Гончаренко, 1997, с. 331);

- сукупність психолого-педагогічних настанов, які визначають спеціальний підхід, поєднання форм, методів, засобів у навчально-виховному процесі (Флегонтова, 2013).

ґрунтовним, на наш погляд, є визначення педагогічної технології О. Антоною, яка тлумачить означену наукову категорію крізь призму трьох векторів, а саме:

- науковий, де педагогічна технологія визначається як частина педагогічної науки, що вивчає і розробляє цілі, зміст та методи навчання й проєктує освітні процеси;

- процесуально-описовий – як певний алгоритм процесу навчання, сукупність цілей, змісту, методів та засобів досягнення необхідного результату;

- процесуально-дієвий – трактування педагогічної технології через безпосередню реалізацію освітнього процесу з використанням розмаїття особистісних, інструментальних та методологічних засобів (Антонова, 2015, с. 11).

Отже, у межах нашого дослідження педагогічну технологію визначаємо як сукупність форм, методів, засобів, прийомів, які використовуються в освітній діяльності для досягнення конкретної мети на основі суб'єкт – суб'єктної взаємодії.

Аналіз наукової літератури з проблем сутності та змісту педагогічних технологій дозволяє виокремити специфічні принципи побудови, що різняться їх від інших технологій:

концептуальність (в основі технології – обґрунтована концепція); системність (логіка процесу реалізації етапів, логічний взаємозв'язок структурних компонентів, цілісність); економічність (дозволяє оптимізувати діяльність педагога завдяки чіткому алгоритму дій); відносна алгоритмізованість (наявність етапів діяльності); скорегованість діяльності (можливість корекції результатів на кожному етапі завдяки оперативному моніторингу); відтворюваність (можливість використання в інших схожих умовах діяльності) (Там само).

Виходячи з такого розуміння сутності та побудови педагогічної технології, стає очевидним, що її структура передбачає наявність чітко заданих компонентів та алгоритму дій (етапів) з використанням сукупності засобів, форм та методів роботи на кожному з них для досягнення мети. Обов'язковими елементами кожної педагогічної технології є визначена мета діяльності, її зміст, спосіб організації, добір методів і засобів діяльності, визначення її суб'єктів (людей та установ, чие залучення є необхідним) та добір методів контролю й оцінки досягнутих результатів роботи.

У нашому дослідженні мова йде про технологію формування критичного мислення (ТФКМ) особистості, яку ми трактуємо як цілеспрямовану, заздальгідь спроектовану, плано-мірно реалізовану, упорядковану сукупність дій щодо реалізації педагогом певних методів, засобів і прийомів, спрямованих на формування критичного мислення особистості.

По суті, така технологія є різновидом інноваційної особистісно зорієнтованої технології, що модернізує традиційну освітню систему на всіх рівнях, і яка ґрунтується на активізації й інтенсифікації мисленнєвої діяльності особистості, спрямовану на критичне розмірковування через застосування сукупності специфічних форм і методів, застосування яких зумовлено метою й результатами технології.

Зауважимо, що ТФКМ ми відносимо до різновиду імітаційних технологій, до яких учені традиційно зараховують

«активне навчання», тобто моделювання в освітньому процесі взаємин і умов реального життя. Це дозволяє уникнути кількох недоліків традиційного навчання: пасивний характер засвоєння знань більшістю студентів; вербальний характер навчання, ефективний лише для студентів з розвинутим абстрактним мисленням; масовість – робота з усіма студентами і з кожним, але відсутність колективної роботи (Починкова, 2020, с. 155). Своєю чергою, ТФКР використовує елементи тих чи тих імітаційних технологій: дискусійні, технології навчання у співробітництві й дозволяє уникнути окреслених недоліків традиційного навчання (Починкова, 2020, с. 303).

Концептуальна основа технології ґрунтується на ідеях ціннісно-смісловій парадигми освіти, яка передбачає орієнтацію на цінності та смисли особистості, урахування природного потягу людини до пізнання та особистісне осмислення сутності явищ завдяки взаємодії між різними суб'єктами освітнього процесу, де останній розуміється як обмін цінностями та смислами.

Метою технології є поетапне формування критичного мислення особистості на різних вікових етапах задля вдалого аналізу, обробки, систематизації, класифікації інформації, що забезпечить ефективне виокремлення вірогідних даних, прийняття на цій основі рішень на повсякденному та професійному рівнях.

До суб'єктів відповідної технології зараховуємо здобувачів освіти, педагогів, а також тих громадян, які наразі не залучені в системі освіти.

Етапи реалізації технології залежать від категорії суб'єктів формування критичного мислення. Зупинимось на тих, хто здобуває освіту в системі формальної освіти України.

Узагальнення поглядів науковців на алгоритм реалізації технології формування критичного мислення дозволяє виокремити низку її етапів: етап виклику, етап усвідомлення, етап рефлексії. Зупинимось на цьому більш детально.

Так, під час «виклику» відбувається актуалізація наявних або раніше отриманих знань, уточнення наявних знань за допомогою різних запитань для встановлення зв'язків з раніше отриманою інформацією, структурування наявних знань, визначення лакун в отриманих знаннях і прогнозування самостійних шляхів і акцентів у вивченні наступного матеріалу, установлення цілей навчання, зосередження уваги на темі; представлення контексту для того, щоб особистість могла зрозуміти нові ідеї. Ця стадія використовується також для створення мотивації перед вивченням нового матеріалу, а також для проведення наскрізного зв'язку однієї теми скрізь кілька уроків / практичних чи повний курс.

Етап усвідомлення (побудови знань), спрямований на вивчення нової інформації. На цьому етапі учні / здобувачі працюють з новою інформацією, готуються та здійснюють аналіз і обговорення прочитаного, відбувається співвіднесення старих знань з новими, виявлення основних моментів, відстеження процесів мислення / перебігу думок. На цій стадії мають бути «заповнені» лакуни, визначені на стадії виклику, поставлені запитання і знайдені відповіді на них, відбутися поєднання змісту уроку / практичного заняття з особистим досвідом здобувача тощо.

Третій етап – рефлексія (консолідація), спрямований на системний узагальнений аналіз отриманої інформації на основі вивченого матеріалу, формування оцінного судження, висновків. Ця стадія, спрямована на закріплення та систематизацію нових знань, на побудову причинно-наслідкових зв'язків за результатами вивченого матеріалу, за потреби, на перебудову власних уявлень про об'єкт, усвідомлення та систематизацію нових понять, визначень, закономірностей тощо; а також на самостійне узагальнення вивченого матеріалу, обмін думками, виявлення особистого ставлення, апробування цих ідей, постановку додаткових запитань; визначення спрямування для

подальшого визначення матеріалу; оцінку процесу навчання (Починкова, 2020, с. 310; Ягоднікова, 2009).

ТФКМ має спеціально розроблений алгоритм та реалізується відповідно до таких етапів:

– цілемотиваційний (етап виклику або ревокація) – актуалізація набутих знань, мотивація на подальшу активну роботу, постановка відповідної мети;

– етап осмислення – безпосередня робота з різними текстами, усвідомлення та осмислення поданої інформації, оцінка її значущості;

– рефлексивний – розмірковування над інформацією, коли відбувається вироблення персональної позиції учня / здобувача щодо сутності та значущості тексту (С. Бадер, 2020, с. 9–11).

Зауважимо, що ТФКМ особистості володіє значним арсеналом форм та методів роботи, відповідно до вікового етапу здобувача освіти. У межах нашої розвідки ми умовно виділяємо учнів початкової школи; учнів середньої та старшої школи; здобувачів вищої освіти, здобувачі, які підвищують власну кваліфікацію. Тож, наведемо узагальнену таблицю щодо методів формування критичного мислення особистості, які можна використовувати на різних етапах технології (таблиця 1).

Отже, технологія формування критичного мислення особистості уміщує в собі чимало методів роботи, які можна використовувати на різних вікових етапах. Визначимо, що найбільш ефективними у початковій школі є такі: «Знаємо – Хочемо дізнатись – Дізналися», «Мозковий штурм», «Займи позицію», «Вірні / Невірні висловлювання», «Читання з зупинками» тощо.

На етапі навчання в середній школі до вже відомих методів варто додавати більш ускладнені, до прикладу «Припущення на основі запропонованих слів», «Читання з маркуванням», «Лінія цінностей», «Обговорення проблеми в загальному колі», «Сенкан», «Лепбук» тощо.

Таблиця 1

Методи формування критичного мислення особистості

Вік	Метод	Мета	Етап
Учні початкової школи (6/7–11 років)	Мозковий штурм Займи позицію Вірні/невірні висловлювання Древо передбачень Кошик ідей Читання з зупинками Обговорення в колі	Формування навичок висувати аргументоване самостійне припущення	Етап осмислення
	Ромашка запитань Кубування Обмін проблемами Банк запитань	Формування умінь ставити запитання	Ціле- мотиваційний
	Лепбук Сенкан Ментальна карта	Формування навичок ефективно синтезувати й узагальнювати інфор- мацію на елементарному рівні	Етап осмислення
	Кубик Блума Бортовий журнал Шкала думок Знаємо-Хочемо Дізнатись-Дізналися	Формування рефлек- сивних умінь	Рефлексивний
Учні середньої школи (12–15 років)	Лінія цінностей Обговорення проблеми в загальному колі Припущення на основі запро- понованих слів	Формування навичок вдало аргументувати власну думку та робити лаконічні висновки	Етап осмислення; Рефлексивний
	Читання з маркуванням Опорні слова Лепбук	Формування навичок вдало систематизувати інформацію, робити узагальнюючі висновки	Етап осмислення; Рефлексивний
	Мультиголосування ПМЦ (Плюс-мінус-цікаво)	Формування рефлек- сивних умінь	Рефлексивний
Учні старшої школи (16–17 років)	Шкала думок Займи позицію	Формування навичок вису- вати гіпотезу, доводити власну точку зору	Ціле- мотива- ційний, етап осмислення
	Лепбук Концептуальна таблиця Fishbone Діаграма Вена Асоціативний куц Бортовий журнал	Формування навичок обробки, системати- зації та узагальнення інформації	Етап осмислення, рефлексивний
	Валіза М'ясорубка Папір по колу	Формування здатності до активної рефлексії	Рефлексивний

Закінчення таблиці 1

Вік	Метод	Мета	Етап
Здобувачі вищої освіти (18 – 22 роки)	Мозковий штурм Шкала думок Незакінчені речення Метод ПРЕС Подвійний щоденник Картографування тексту	Формування навичок формулювати аргументовану авторську думку з точки зору наукового світогляду	Ціле-мотиваційний, етап осмислення, рефлексивний
	Проблемні ситуації Метаглан Діамант 9, SWOT-аналіз «6 чому»	Формування навичок критичного аналізу інформації, її обробки відповідно до висунутих критеріїв, систематизації та класифікації	Ціле-мотиваційний
	Плюси, мінуси, запитання Еліас Папір по колу Дискусія Павутинка дискусії	Удосконалення рефлексивних умінь з огляду майбутньої професії та власного саморозвитку й самовдосконалення	Рефлексивний
Здобувачі, які підвищують кваліфікацію (інші вікові категорії)	Мозковий штурм Незавершені речення Почережні запитання	Формування навичок формулювати аргументовану авторську думку з огляду наявної інформації та власного життєвого досвіду	Ціле-мотиваційний, етап осмислення
	SWOT-аналіз Дерево рішень Товсті на тонкі запитання «6 чому» Асоціативний куц	Формування навичок критичного аналізу інформації, її обробки в умовах мінливості та наявних протиріч	Ціле-мотиваційний, етап осмислення, рефлексивний
	Папір по колу Дискусія Незавершені фрази Павутинка дискусії	Удосконалення рефлексивних умінь з огляду власного саморозвитку й самовдосконалення	

Для учнів старшої школи слід розширювати завдяки таким методам: «Концептуальна таблиця», «Інтелект-карта», «Діаграма Вена», «Валіза», «М'ясорубка» тощо.

У вищій школі доцільно використовувати розмаїття всіх методів технології, з урахування специфіки освітніх компонентів, тем модулів та відповідно до тих компетентностей, що передбачено державним стандартом. До найбільш вдалих зараховуємо «Концептуальні таблиці», «Мозковий штурм»,

«Кола Ейлера», «Діамант 9», «Еліас», «SWOT-аналіз», «Павутинка дискусії», «Папір по колу», «6 чому» тощо.

Для осіб, котрі підвищують кваліфікацію, здобувають освіту у форматі неформальної та інформальної освіти або займаються самоосвітою також доцільно формувати критичне мислення, особливо в умовах інформаційної війни, що чине держава-агресор. Вважаємо, що саме ця категорія громадян є найбільш вразливою з огляду критичності мислення, адже більшість з них або давно завершили навчання та до підвищення кваліфікації вдаються вкрай рідко, або навчалися за радянських часів при домінуванні технократичної парадигми освіти, або переучуються зараз для здобуття іншого фаху з урахуванням вимог ринку праці, або не залучені в системі навчання взагалі. Тому існує нагальна проблема у формуванні критичного мислення таких категорій громадян, оскільки у межах короткострокових курсів практично неможливо сформувані критичне мислення на належному рівні. Виникає потреба у створенні спецкурсів, бажано безоплатних, для всіх охочих у вільному доступі.

Схарактеризуємо три з них, що наразі наявні в інформаційному просторі.

Так, на освітній платформі EdEra (EdEra) є безоплатний інтерактивний курс у вигляді гри *«Подумай двічі: платформа критичного мислення»* (Подумай двічі), що розрахований на різні категорії населення: школярів, вчителів, представників громадських організацій (від обраної ролі залежить зміст тем та проблемних ситуацій). Розробники курсу пропонують школярам шляхом інтерактивних вправ опанувати сутність таких понять як «секстинг», «бот», «фішинг», «вірус», «фейк», «гейтспіч», «клікбейт», «блогерський контент» тощо; розібратися з правилами безпечного спілкування в інтернеті, можливістю робити покупки безпечно, розпізнавати фейки, навчитися визнавати ознаки вірусів та шляхи боротьби з ними, а також опанувати тактики дій при шантажі в інтернеті.

У ролі вчителя учасник має можливість вивчити сутність таких термінів: «медіаграмотність», «інформаційна гігієна», «плагіат». Обираючи роль педагога, учасник може підвищити рівень знань щодо формування критичного типу мислення у себе та в учнів.

Якщо людина обирає роль учасника громадської організації, їй пропонується опанувати сутністю таких понять як «медіаграмотність», «фактчекінг», «фейк», «маніпуляція», «джинса в медіа», «хейтери», «хейтспіч»; навчитися вдало аналізувати інформацію для подальших дій в соціальних мережах, відповідати на коментарі, працювати з громадою тощо.

Курс простий в оволодінні через інтерактивні вправи, спілкування з обраним персонажем, що опиняється в різних непередбачуваних ситуаціях та намагається навчитися сприймати інформацію критично, на основі цього – моделювати подальший вектор поведінки. Важливі дані заносяться в інтерактивний нотатник, до якого учасник може завжди звернутися. Курс є коротким за часом, оптимальний для громадян, котрі бажають оперативно усвідомити види маніпуляцій в інтернеті та шляхи боротьби з ними.

Платформа *Prometheus* (*Prometheus*) пропонує два безоплатні курси щодо формування критичного мислення громадян. Один з них «Критичне мислення в українському контексті», мета якого – формування знань про сутність критичного мислення особистості, здатності відрізнити його від імітації критичного мислення, а також формування умінь щодо використання критичного мислення у повсякденному житті та роботі. Зауважимо, що курс розраховано на дорослих, зокрема представників освіти, журналістики, управлінців різних рівнів. Розробники курсу наголошують, що бажано володіти англійською мовою для успішного проходження всіх модулів та опанування передбаченими компетентностями, а саме: інформаційно-комунікаційною,

інноваційно-дослідницькою, методичною, мовленнєвою, цифровою, емоційно-етичною тощо.

Курс складається з блоків-модулів, зокрема: вступна частина, «Когнітивна наука» (фокус на психічних процесах та когнітивних хибах), «Українське суспільство» (розкрито аспекти українського минулого та його впливу на сучасність), «Аргументація», фінальне завдання-есе. У кожному з блоків учасникам пропонується відеоматеріал, серія завдань та тестів, що націлені на соціально-емоційне навчання та опанування критичним мисленням. Загалом, курс може вивчити будь-який громадянин, навіть, якщо він не залучений у системі освіти, натомість це сприятиме формуванню критичності мислення, дозволить помічати когнітивні хиби та розуміти причини їх утворення, аналізувати власне мислення, розуміти шляхи впливу на людське мислення, формувати й обґрунтовувати власну позицію у процесі дискусії тощо.

Також на платформі Prometheus у вільному доступі розміщено курс «Критичне мислення для освітян», мета якого не просто опанувати теоретичну інформацію стосовно сутності критичного мислення, а й відчувти своєрідний катарсис й моральне оздоровлення (С. Терно) (Prometheus).

Курс розрахований суто на освітян, котрі прагнуть змін у традиційній освітній парадигмі та системі навчання загалом. Педагогам пропонується засвоїти низку тем, пов'язаних з проблемами, що стосуються цінностей сучасності, емоційного інтелекту як складника успішності особистості, критичності мислення та шляхів його формування в умовах змін, ефективності сучасного вчителя, медіаграмотності тощо.

Зауважимо, що курс є доволі корисним не тільки для педагогів, хоч і націлений на трансформацію свідомості вчителів, що сприятиме зміні принципів взаємодії з учнями. Натомість опанування елементарними прийомами критичного мислення та роботи з інформацією стало б у пригоді кожному українцю.

Значна кількість курсів щодо формування критичного мислення у різних категорій громадян є на порталі «Піфагор» (Піфагор), натомість курси здебільшого невеликі за обсягом та платні. Більшість з них розрахована саме на освітян. Наведемо приклади найбільш популярних, що сприяють формуванню й розвитку критичного мислення особистості:

– для початкової школи: «Критичне мислення у концепції НУШ. Змістовно-методичне забезпечення»; «Розвиток критичного мислення та емоційного інтелекту молодших школярів»; «Критичне мислення. Планування освітнього процесу в початковій школі», «Критичне мислення. Практичне застосування «графічних організаторів» у молодшій школі» тощо;

– для середньої школи: «Критичне мислення на уроках. Методи та практичне застосування», «Розвиток критичного мислення в школі за допомогою технологій», «Навчання навичок 4К: розвиток креативності, критичного мислення, комунікації та співпраці в освітньому процесі», «Розвиток критичного мислення учнів на уроках з природничих предметів», «Розвиток критичного мислення через виконання домашніх експериментів»,

– для старшої школи: «Розвиток критичного мислення й медіаграмотності учасників освітнього процесу», «Критичне мислення учнів в умовах впливу воєнних дій. Розвиток ініціативності, багатоваріативності та асоціативності», «Розвиток критичного мислення в еру цифровізації та ШІ» тощо.

Як бачимо, на порталі представлене широке розмаїття курсів, і всі вони є невеликими за обсягом (від 0,2 до 1 кредиту залежно від суми оплати). Крім того, кожен з курсів є доволі вузько орієнтованим, сприяє розширенню уявлень про критичне мислення для ефективної роботи з учнями. Тобто, громадянин уже має володіти базовими знаннями щодо сутності критичного мислення.

Усесвітньо відома платформа «Coursera» пропонує такі курси: «Вступ в логіку та критичне мислення», «Критичне

мислення для інформаційної епохи», «Лідерство та критичне мислення», «Навички критичного мислення для професіоналів», «Навички критичного мислення для успіху в університеті», «Критичне мислення: аргументоване прийняття рішень» та ін. Означені курси є платними, викладаються переважно англійською мовою. Також платформа пропонує курс арабською мовою – “Critical Thinking” – безоплатно.

Отже, неформальна дистанційна освіта дозволяє сьогодні отримати базовий набір знань та сформувати первинні уміння критичної мислездатної особистості. Натомість значна кількість українських громадян знаходяться поза системою неформальної освіти через низку причин: брак знань щодо наявності курсів, що сприяють формуванню критичного мислення; низький рівень мотивації щодо саморозвитку та самовдосконалення в галузі формування критичного мислення; відсутність вільного доступу до інтернету та брак відповідних гаджетів (планшету, ноутбуку, комп’ютера тощо); брак коштів; наявність упереджень щодо власного рівня сформованості критичного мислення.

Саме тому більшість громадян, особливо ті, котрі не залучені в системі освіти, не налаштовані на користування можливостями неформальної освіти.

Вважаємо, керівництво організацій та підприємств державних та приватних форм власності також має бути зацікавлене у формуванні критичного мислення співробітників, адже це не лише підвищує рівень професіоналізму, а й виступає запорукою психологічного здоров’я особистості й, відповідно, колективу.

Прогнозованим результатом технології формування критичного мислення громадян є сформоване критичне мислення на достатньому та високому рівнях, що виявляється через:

– здатність працювати з інформацією у вигляді текстів та їх джерелами;

- сформовані навички аналізу, систематизації, узагальнення інформації крізь призму власного досвіду з опорою на цінності;
- здатність до формування певних суджень і вирішення поставлених завдань;
- наявність ціннісних ставлень до власних думок та думок інших; висловлення та відстоювання власних думок з опорою на аргументи;
- застосування операційних умов з контролю розумової діяльності;
- продукування власних ідей;
- здатність протидіяти російській ІПСО тощо.

Висновки до третього розділу

Теоретичний аналіз проблеми формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни дає змогу зробити низку висновків.

По-перше, проблема формування критичного мислення громадян на сучасному етапі розвитку та становлення українського суспільства набуває особливої актуальності, оскільки саме критичність мислення є своєрідним гарантом психологічної безпеки особистості в умовах тотальної інформатизації та повномасштабного вторгнення РФ на територію суверенної України.

По-друге, критичне мислення розглядається як такий тип мислення, що дозволяє особистості критично ставитись до інформації з різних джерел, виокремлювати правдиві факти від фейків, аналізувати, узагальнювати інформацію, робити аргументовані висновки, ефективно прогнозувати й моделювати майбутнє, що в сучасних умовах є своєрідним гарантом безпеки людини.

До провідних рис критичного мислення зараховуємо розуміння й усвідомлення наявності альтернатив щодо будь-якої

тези; наполегливість та дисциплінованість при аналізі інформації; здатність обробляти інформацію з використанням різних методів; здатність формулювати власні судження й аргументувати їх; уважність, зосередженість та спостережливість у процесі пошуку та опрацювання інформації; точність отриманих даних у процесі аналізу; чесність з оточенням та самим собою; здатність до визнання власних помилок та відповідної корекції стратегії подальших дій; гнучкість; здатність до саморозвитку та самовдосконалення.

По-третє, дослідження проблеми формування критичного мислення особистості в умовах російсько-української війни базуватиметься на ідеях ціннісно-сміслової парадигми освіти, яка вміщує низку наукових підходів, зокрема: аксіологічний (дозволяє розглянути процес на основі загальнолюдських цінностей, орієнтувати на формування соціально відповідальних громадян, котрі здатні оцінювати суспільні явища та приймати зважені рішення на основі моральних і етичних принципів), культурологічний (підкреслює, що формування критичного мислення залежить від здатності розуміти й оцінювати культурні й соціально-політичні процеси, що сприяє гармонійному розвитку особистості та суспільства), системний (дозволяє схарактеризувати феномен критичного мислення через інтеграцію в різні сфери життя: професійну діяльність, освіту, громадську діяльність і особисте життя, що створює цілісну систему, в якій критичне мислення є важливим складником кожного аспекту суспільного життя), синергетичний (сприяє здатності мислити системно, аналізувати різноманітні соціальні процеси й приймати раціональні рішення на основі комплексного підходу до інформації та реальності), діяльнісно-рефлексійний (віддзеркалює ідею формування критичного мислення в різних видах діяльності на основі глибокої рефлексії щодо власних знань, уявлень, наявних або прихованих упереджень тощо), компетентнісний (акцентує на певних компетентностях, якими має володіти критично мислездатна особистість), технологічний

(передбачає реалізацію сукупності специфічних форм та методів роботи з громадянами щодо формування у них критичного мислення), герменевтичний (сприяє розумінню різних контекстів, смислових текстів) та інформаційний (розкриває проблему формування критичного мислення громадян в умовах тотальної інформатизації та надлишку інформації).

По-четверте, при формуванні критичного мислення громадян важливо враховувати вікові особливості означеного процесу: на етапі дошкільного дитинства ми можемо говорити лише про пропедевтику роботи в означеному напрямі, під час шкільного навчання особистості ще бракує сформованої цілісної картини світу, тому можемо наголошувати на необхідності набуття окремих компетенцій критично мислездатної особистості, натомість період юності та ранньої дорослості є сензитивними для формування критичного мислення.

До провідних факторів формування критичного мислення зараховуємо: нейрофізіологічні, психолого-педагогічні та соціальні. Так само механізми формування критичного мислення особистості ми поєднали в три групи. До першої групи відносимо: механізми зворотного зв'язку, довізначення учінневої задачі, динамічного розподілу між суб'єктами освітнього процесу; до другої групи: рефлексію, суперечність, аналіз через синтез, постановку запитань, інтеріоризацію; до третьої групи: ідентифікації, інтерналізації.

По-п'яте, ефективним засобом розвитку й формування критичного мислення є технологія, що в умовах російсько-української війни має бути змодельована з урахуванням провідної мети та вікових особливостей особистості. Ситуація ускладнюється тим, що чимало громадян наразі не задіяні в системі освіти, через те залучити їх до планомірного системного процесу важко. Тож, говоримо про реалізацію технології в системі дошкільної, шкільної, фахової передвищої та вищої освіти, а також під час підвищення кваліфікації та навчання в системі неформальної освіти.

ВИСНОВКИ

У монографії обґрунтовано теоретико-методологічні засади комплексної наукової проблеми збройного насилля, національної безпеки і критичного мислення в контексті сучасної російсько-української війни.

1. Представлено структурно-теоретичний аналіз збройного насилля й національної безпеки шляхом концептуалізації феномену збройного насилля, обґрунтування нової парадигми національної безпеки, переосмислення інституційно-функційного наповнення національної безпеки України в умовах війни рф проти України.

Установлено, що збройне насилля – це гранична форма й засіб політичного насилля, основним змістом якого є захоплення, утримання й використання політичної влади, досягнення політичного панування, усебічний вплив на економічні, соціальні, духовні та інші явища й процеси жертви насилля.

Для пояснення сучасного явища російсько-української війни використано цілісно-системний підхід до визначення одного з видів зовнішнього збройного насилля – агресії (зокрема прихованої), яка в сучасних війнах набуває системних рис і політичного сенсу, стаючи початком збройного насилля, яке навіть не фіксує й не усвідомлює країна-жертва. Зроблено висновок, що у 2014 р. рф застосувала до України приховану агресію, яка переросла спочатку в затяжний воєнний конфлікт, а в 2022 р. – у повномасштабне вторгнення.

Розкрито сутність поняття національної безпеки, що полягає у здатності країни до захисту, самостійно чи разом з іншими країнами, національних інтересів і цінностей, особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз з метою сталого розвитку.

2. Доведено, що сучасна російсько-українська війна має два основні виміри – збройне насилля і негативний інформаційно-психологічний вплив на населення України.

Інформаційно-психологічну війну визначено як сукупність різноманітних форм, методів і засобів впливу на людей з метою зміни в бажаному напрямі їхніх психологічних характеристик (ціннісних орієнтацій, поглядів, думок, настроїв, мотивів, установок, стереотипів поведінки), а також групових норм, масових настроїв і громадської свідомості загалом. Основним інструментом є інформаційно-психологічна зброя, яку використовують під час проведення інформаційно-психологічних операцій. Представлено соціально-психологічні особливості різних категорій населення, які постраждали від війни РФ проти України й зазнали руйнівного впливу агресивних інформаційно-психологічних технологій ворога.

Інформаційно-психологічну безпеку особистості визнано пріоритетною цінністю й необхідним складником здоров'я й добробуту населення в інформаційно-психологічному вимірі війни, супроводжуваному масованими російськими інформаційно-психологічними операціями проти України, застосуванням різних способів й інструментів маніпулятивного впливу. Забезпечення безпеки особистості має передбачати використання всіх форм і засобів протидії, включно з інформаційно-психологічними, серед яких протидія маніпулятивному впливу і критичне мислення.

3. Критичне мислення громадян представлено як ментальну зброю та інструмент інформаційно-психологічного спротиву в російсько-українській війні; розкрито методологічні, психолого-педагогічні й технологічні засади формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни.

Поняття «критичне мислення» визначено як тип мислення особистості, що на основі поєднання логічних, рефлексивних і творчих навичок у процесі самостійного пізнання дійсності дозволяє робити аргументовані оцінки й висновки, ухвалювати обґрунтовані рішення, продукувати нові ідеї в умовах інформаційної невизначеності й суперечливості.

Доведено, що в умовах сучасної російсько-української війни, складником якої є інформаційно-психологічна агресія ворога, критичне мислення дозволяє особистості критично ставитися до інформації з різних джерел, відокремлювати правдиві факти від фейків, аналізувати, узагальнювати інформацію, робити аргументовані висновки, ефективно прогнозувати й моделювати майбутнє, що є своєрідним захисним бар'єром від агресивної пропаганди й дезінформації, гарантом безпеки людини.

Обґрунтовано методологічні засади формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни, що базуються на ціннісно-смісловій парадигмі в сучасній системі освіти, у центрі якої – Людина з унікальними потребами, мотивами, цінностями і смислами.

Технологію формування критичного мислення особистості визначено як цілеспрямовану, заздалегідь спроектовану, планомірно реалізовану, упорядковану сукупність дій щодо реалізації педагогом методів, засобів і прийомів, спрямованих на формування критичного мислення особистості.

Отже, формування критичного мислення громадян в умовах російсько-української війни – це невідкладне завдання вітчизняної системи освіти, оскільки саме критичність мислення є своєрідним гарантом безпеки особистості в умовах збройного насилля й інформаційної агресії, спрямованих на руйнацію української суб'єктності й ідентичності, знищення України як держави і нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аблазов, І. В., & Гордієнко, Л. О. (2020). Фактор державоцентричності системи національної безпеки України та використання британського досвіду впровадження концепції безпеки людини. *Політичне життя*, 2, 111–117.
2. Адаменко, Н. (2013). Світові практики методики викладання філософії: історія та сучасний стан. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія*, 28, 5–11. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2013_28_3
3. Акімов, О. Є., Заколодна, О. Е., Назаренко, С. М., Міщенко, А. В., & Костенко В. О. (2022). Значення вчення про реактивність та резистентність при підготовці здобувачів освіти на кафедрі патофізіології (с. 83–85). У: *Віг експериментальної та клінічної патофізіології до досягнень сучасної медицини і фармації*. Харків.
4. Андрєенко, О. Л. (2013). Інститут самопомоги і право війни: історико-правові аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*, 3, 12–15.
5. Анісімович-Шевчук, О. З. (2022). Сучасні інформаційно-психологічні впливи в системі міжнародних відносин у контексті російсько-української війни 2014–2022 років (р. 99–119). *Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-262-3-6>
6. Антонова, О. Є. (2015). Педагогічні технології та їх класифікація як наукова проблема. *Сучасні технології в освіті*, (Ч. 1, вип. 2., с. 8–15). Київ.
7. Ануфрієва, Н. М., Зелинська, Т. М., & Туриніна О. Л. (2006). *Соціальна психологія*. Київ: МАУП.
8. Апанович, О. О. (2011). Теоретико-методологічні особливості психологічної стійкості. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*, 8 (10), 167–174.
9. Арон, Р. (2000). *Мир і війна між націями*. Київ: Юніверс.
10. Архіпова, Є. О., Ковалевська, О. В. (2012). Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності в межах сучасного інформаційного суспільства. *Гуманітарний часопис*, 2, 34–38.
11. Астахова, М. (2020). Розвиток навичок критичного мислення, інформаційної безпеки та протидії маніпуляції в рамках підвищення

кваліфікації вчителів, що викладають курс «Громадянська освіта». *Медіаосвіта і медіаграмотність*. Взято з: <http://surl.li/immmtq>

12. Афузова, Г. В., & Кротенко, В. І. Розвиток емоційного інтелекту як умова збереження психічного здоров'я дітей (с. 28–31). У: *Методи та засоби психологічної допомоги постраждалим у подоланні ПТСТР*. Київ-Біла Церква: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

13. Багай, Б. М. (2017). Технологія розвитку критичного мислення. Броди.

14. Бадер, А. В. (2016a). Трансформація засобів та форм реалізації збройного насилля у сучасному світі. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 10, 60–65.

15. Бадер, А. В. (2020b). Види внутрішньополітичного збройного насилля: термінологічний аналіз. *Гілея: Науковий вісник*, 153, 410–414.

16. Бадер, А. В. (2020c). Збройне насилля як вид політичного насилля. *Політикус. Науковий журнал*, (1), 12–17.

17. Бадер, А. В. (2020d). *Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз* (Монографія). Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».

18. Бадер, А. В. (2020e). Поняття та класифікація збройного насилля як суспільно-політичного феномену. *Політикус. Науковий журнал*, 2, 44–48.

19. Бадер, А. В. (2020f). Сутнісні основи війни як виду зовнішнього збройного насилля. *Гілея: Науковий вісник*, 154, 262–268.

20. Бадер, А. В. (2020g). Сутнісні основи збройного насилля крізь призму феномену соціального насилля. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 1–2, 93–101.

21. Бадер, С. О. (2018). Методологічні засади проблеми формування ціннісно-смислових орієнтацій майбутніх вихователів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи, 64, 10–15.

22. Бадер, С. О. (2020). Технологія розвитку критичного мислення як засіб формування ціннісно-смислових орієнтацій майбутніх вихователів ЗДО. *Slovakinternational-scientific-journal*, 39, Т. 3, 9–11.

23. Бадер, С. О., Починкова, М. М., Караман, О. Л. (2023). Формування основ критичного мислення дошкільників як умова протидії ментальній війні. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 69, Т. 1, 233–240. doi: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/69-1-34>

24. Балацька, О. Б. (2018). *Політичне насилля як політико-культурний феномен: специфіка, детермінація, тенденції* (Монографія). Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».

25. Белей, Л. (2020). Бар'єри критичного мислення. 2020. Взято з: <http://surl.li/nhcfw>

26. Бех, В. П., Бех, Ю. В., Туленко, М. В. (2019). Механізм системного мислення особистості: структурно-функціональний контекст. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. Соціологічні науки, 4 (43), 22–33.

27. Белякова, С. М., Бочаріна, Н. О., Стеценко, А. І. (2022). Соціально-психологічні та вікові особливості акцентуації характеру особистості в період дорослішання. *Перспективи та інновації науки. Серія: Педагогіка, Серія: Психологія, Серія: Медицина*, 7 (12), 520–531. doi: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-7\(12\)-520-531](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-7(12)-520-531)

28. Білий, В. І., & Михальчук, В. (2021). Основні напрями забезпечення національної безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*, 1, 17. Взято з: <http://www.investplan.com.ua/?op=1&z=7589&i=14>

29. Білий, В. І., & Михальчук, В. М. (2021). Основні напрями забезпечення національної безпеки держави. *Інвестиції: практика та досвід*, (17), 92–98.

30. Білодід І. К. (Ред.). *Словник української мови* (Т. 4.). Взято з: http://ukrlit.org/slovnyc/slovnyc_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh

31. Білоусенко, О. (2022). «Хочемо зробити суспільство резистентним до дезінформації». Взято з: <http://surl.li/kbqlv>

32. Боброва, А. Г. (2005). *Основні форми сучасного політичного насилля* (Автореф. дис. канд. політ. наук, 23.00.01). Київ.

33. Богданова, І. В. (2016). *Сугестивний потенціал прецедентних одиниць в українському медійному дискурсі початку ХХІ ст.* Автореф. дис. канд. філолог. наук. Донецький національний університет. Вінниця.

34. Бойко, С. Т. (2019). Психологічна безпека особистості в умовах розірваного інформаційного простору. *Психологія: теорія і практика*, 1 (3), 32–43. doi: 10.31339/2617-9598-2019-1(3)-32-43

35. Бондаренко, В. В. (2024). Критичне мислення як передумова та результат соціально-комунікативної активності. Взято з: <http://surl.li/yaufqv>

36. Бородчак, М. В. (2012). Особливості політичних маніпуляцій у сучасному інформаційному просторі та способи протистояння їм. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 30, 283–293.

37. Бохан, М. А., Башинська, Н. В., Забелло, Л. О., Станевич, І. М., Гончарук, Н. О., & Карпельова, І. В. (2018). Розвиток критичного мислення у процесі навчання дітей та молоді. *Житомирщина педагогічна*, 1 (9). Взято з: <http://surl.li/pirrd>

38. Бочелюк В. Й. (2019). Трансформація особистості в період глобальної соціально-економічної кризи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 3, 114–121. doi: 10.32999/ksu2312-3206/2019-3-16

39. Бржезька З. М., Гайдур Г. І., & Аносов А. О. (2018). Вплив на достовірність інформації як загроза для інформаційного простору. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*, 2 (2), 105–112. doi: <https://doi.org/10.28925/2663-4023.2018.2.105112>

40. Буданова, М. (2023). Особистісні трансформації в психології: диференціація понятійного апарату дослідження. *Юридична психологія*, 2 (33), 54–61. doi: 10.33270/03233302.54

41. Бурячок, А. А., & Доценко, П. П. (Ред.). (1973). *Словник української мови*. (Т. 4: І–М). Київ: Наукова думка.

42. Бутенко, Н. Ю. (2005). *Комунікативна майстерність вчителя*. Київ: КНЕУ.

43. Бучко, В. Б. (2013). Психологічні аспекти резистентності до маніпуляції свідомістю. *Вісник Харківського національного університету*, 1046, 222–225.

44. Буяджи, Д., & Семигіна, Т. В. (2008). Вразливі групи в контексті епідемії ВІЛ/СНІДу (с. 22–32). У: *Виклик та подолання: ВІЛ/СНІД та права людини в Україні*. Київ: ПРООН.

45. Варакута, М. Л. (2023). Застосування методу контент-аналізу у дослідженні ціннісних орієнтацій особистості протестних здобувачів вищої освіти (с. 113–131). У: *Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін; за заг. ред. Л. М. Пріснякової*. Дніпро: ЛІРА.

46. Васянович, Г. П. (2012). *Основи психології: навчальний посібник*. Київ: Педагогічна думка.

47. Вебер, М. (1998). *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи.

48. Вержиковська, Х, & Крихтюк, О. (2019). Особливості інформаційно-психологічного впливу на особистість (р. 32–35). *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології*. Луцьк: ПП Іванюк В. П, 2019. Взято з: <https://www.inforum.in.ua/docs/201905121105429.pdf>

49. Вітвицька, С. С. (2015). Аксиологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка*, 10, 63–67.

50. *Внутрішньо переміщені особи*. Міністерство соціальної політики України (2023). Взято з: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>

51. Вовк, С. (2023). Соціокультурний інструментарій формування національної безпеки України в умовах війни. *Регіональні студії*, (34).

52. Вовк, С. О. (2014). Форми громадянської війни. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр.*, 145, 73–76.

53. Вовк, С. О. (2017). *Громадянські війни: генеза, сутність, наслідки*. Старобільськ: Гельветика.

54. Вознюк, О. В. (2012). Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка.

55. Войтович, Р. (2010). Глобальний тероризм як виклик суспільному розвитку. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, (4), 5–17.

56. Волинець, Л. С. (Ред.). (2015). Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі сходу України. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Калита».

57. Волосевич І., Когут І., Жерьобкіна Т., & Назаренко Ю. (2023). Вплив війни на молодь в Україні. Київ. Взято з: <https://www.undp.org/ukraine/publications/impact-war-youth-ukraine>

58. Волян, Н. П., & Промська О. Л. (2020). *Посилення спроможності публічних бібліотек в контексті цифровізації суспільства: матеріали круглого столу*. Рівнен. обл. універс. наук. б-ка, Рівнен. обл. від-ня Укр. бібл. асоц.; Рівне. Взято з: <http://lib.rv.ua/data/library/img/175.pdf>

59. Воробець, Н. (2023). Інформаційна війна росії проти України: динаміка впливу на суспільну свідомість і виклики для національного становлення. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, 15, 18–25. doi: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-1-3>

60. Воробйова, І. В. (2010). Інформаційно-психологічна зброя як самостійний засіб ведення інформаційно-психологічної війни. *Системи озброєння і військова техніка*, 1 (21), 141–144.

61. Галтунг, Д. (1995). Культурне насилля. *Соціальні конфлікти: експертиза, прогнозування, технології вирішення*, 8, 34–38.

62. Гальцева, Т. О. (2023). Трансформація особистості в період проживання життєвих криз (с. 72–99). У: *Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін*; за заг. ред. Л. М. Пріснякової. Дніпро: ЛІРА.

63. Галян, І. М. (2017). Психологічний механізм ідентифікації особистості у кризовому суспільстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 5 (Т. 1), 28–33.

64. Гантінгтон, С. (1994). Зіткнення цивілізацій? *Поліс*, 1, 31–51.

65. Герасіна, Л. М., Погрібна, В. Л., Поліщук, І. О., та ін. (2015). *Політологічний енциклопедичний словник* (М. П. Требін, ред.). Право.

66. Гмиря, А. (2023) Що заважає виробникам українських дронів покрити потреби фронту. Взято з: <https://thepage.ua/ua/politics/virobnictvo-droniv-v-ukrayini-golovni-problemi>

67. Головащук, С. І. (Ред.). (1980). *Словник української мови*. (Т. 11: Х-Ь). Київ: Наукова думка.

68. Гончаренко, С. (1997). *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь.

69. Горбановська, О. (2022). *Резильєнтність або як «не розсипатись» під час війни?* ЕУ. Взято з: https://www.ey.com/uk_ua/workforce/resilience-during-the-war

70. Городиська Н., & Василечко К. (2022). Інформаційна війна як один із видів маніпуляції людством (с. 42–44). У: II Міжнар. наук. конфер. «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки». Тернопіль.

71. Горохова, Т., Дубинська, Л., Слаюте, А., Усик, В., & Черних, О. (2022). Посібник для навчання з питань соціальної згуртованості й безбар'єрного середовища в молодіжному секторі, проект. Взято з: <http://surl.li/lmqjl>

72. Гресь, Л. О. (2014а). Особливості ціннісних орієнтацій особистості, що переживає кризу середини життя. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*, 2.12, 63–67.

73. Гресь, Л. О. (2014b). Психологічний зміст кризи середини життя особистості. *Науковий огляд*, 6. (5). Взято з: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/226>

74. Греца, В. (2023). Модифікація податкової системи України в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*, (78, ч. 2). Взято з: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/285895/279944>

75. Гринчишина, Д. Г. (Ред.). (1988). *Короткий тлумачний словник української мови*: Близько 6750 слів. Київ: Рад. шк.

76. Громадянство України, (2019) *Правова характеристика понять «людина», «особа», «громадянин»*. Взято з: <https://naurok.com.ua/pravova-harakteristika-ponyat-lyudina-osoba-gromadyanin-247315.html>

77. Громова, Н. М. (2014). Проблема критичного мислення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 3, 133–136.

78. Громова, Н. М. (2015). Психологічні особливості установки на критичне мислення. *Актуальні проблеми психології*, 27 (Т. 10), 79–88. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appsu_h_2015_10_27_9

79. Грушевський, А. (2023). *Динаміка самооцінки українцями можливості відрізати якісну інформацію від дезінформації та фейків*. Пресреліз. Київський міжнародний інститут соціології. Взято з: <http://surl.li/mprii>

80. Губар, А. О. (2010). Стрес як фактор впливу на адаптацію людини. *Science and Education*. Взято з: <http://surl.li/kbxxp>

81. Гула, Р. В., Передерій, І. Г., & Вітринська, О. В. (2020). Типологія сучасних інформаційних воєн: провідні підходи до трактування. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, 2, 35–42. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2020.221160>

82. Гурей, О. І. (2019). *Формування доброти й чуйності в характері дошкільника засобами українського фольклору*, Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції «Психологічні аспекти формування характеру дитини». Івано-Франківськ: НАІР.

83. Гурковський, В. (2016). Механізми використання дезінформації в умовах російської гібридної агресії. *Освіта регіону*, 4. Взято з: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1393>

84. Гурлева, Т. С., & Журавльова, Н. Ю. (2023). *Резильєнтність до руйнівної інформації в часи війни: напрями вдосконалення* (с. 38–42.).

У: Формування резильєнтних компетентностей здобувача освіти в період трансформацій, сучасних викликів та кризових станів суспільства. Одеса: Видавничий дім «Гельветика».

85. Давидова, Ж. В. (2011). Формування духовно-ціннісних орієнтацій студентської молоді засобами критичного мислення. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*, 32–33, 278–285. Харків: Укр. інж.-пед. акад.

86. Дем'яненко, Н. (2006). Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза й еволюція. *Філософія освіти*, 2 (4), 256–265.

87. Деркаченко, Я. (2016) *Інформаційно-психологічні операції як сучасний інструмент геополітики*. GOAL. Взято з: <https://goal-int.org/informacijno-psichologichni-operacii-yak-suchasnij-instrument-geopolitiki/>

88. Джерела інформації, медіаграмотність і російська пропаганда: результати Всеукраїнського опитування громадської думки (2019). Аналітичний звіт Київський міжнародний інститут соціології. Взято з: <http://surl.li/mpqsf>

89. Діти і війна: навчання технік зцілення (2014). Ін-т психічного здоров'я Українського католицького університету. Серія: Психологія. Психіатрія. Психотерапія.

90. Дмитрієва, С. М., & Косарева, З. П. (2016). Долання кризи середнього віку за допомогою арт-терапії як чинник особистісного зростання (с. 64–69). *Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конфер.* Житомир: Вид-во ЖФ КІБІТ.

91. Доскач, С. С. (2021). Вплив психологічного благополуччя особистості на орієнтацію у кризових умовах суспільства (с. 67–70). У: *Виміри особистісних трансформацій: IV Всеукр. наук.-практ. семінар*. Київ: ІСПП НАПН України.

92. *Дослідження щодо готовності педагогічних працівників до реалізації Концепції Нової української школи: аналітичний звіт*. 2020 р. Взято з: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/13.-Teachers_Report_2020.pdf

93. Дроботов, С. А. (2019). Громадянське суспільство і забезпечення національної безпеки української держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, Спецвипуск*, (3), 14–18.

94. Дубасенюк, О. А. (2015). *Ціннісно-сміслові наукові підходи, що відображають феномен толерантності*. Матеріали IV Міжнар. наук.-теоретич. конф. «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (1–2 жовт. 2015 р.). Саух П. Ю. (Ред.). Житомир: Вид-во Евенок О. О.

95. Дуткевич, Т. В. (2007). *Дошкільна психологія: навч. пос.* Київ: Центр учбової літератури.

96. Еріксон Т. (2018). *В оточенні ідіотів, або Як зрозуміти тих, кого неможливо зрозуміти / пер. з англ. В. Махоніна*. Харків: Фоліо, 2018.

97. Ємець, Н. А. (2021). Сучасні підходи до управління масовою свідомістю і поведінкою. У: *Соціальні інновації в контексті реформаційних змін*. Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 32–36.

98. Єнін, М. Н. (2018). *Безпека. Велика українська енциклопедія*. <https://vue.gov.ua/Безпека>

99. Жадько В. О. (2018). *Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.

100. Жарков, Я. М., Дзюба, М. Т., & Замаруєва, І. В. (2008). *Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

101. Жданова, І. В., Бондаренко, Л. О., & Велічко, А. В. (2022). Психологічні аспекти інформаційного впливу під час воєнних дій в Україні. *Габітус*, 41, 222–226. doi: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.39>

102. Журба, К. (2022a). Війна як чинник впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. *Нова педагогічна думка*, 2 (110), 105–109. doi: [10.37026/2520-6427-2022-110-2-105-109](https://doi.org/10.37026/2520-6427-2022-110-2-105-109)

103. Журба, К. О. (2022b). *Смисложиттєві цінності підлітків в умовах війни. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*, 10. Івано-Франківськ: НАІР.

104. Зайчук, О. В., & Оніщенко, Н. М. (2006). *Теорія держави і права: Академічний курс. Підручник*. Київ: Юрінком Інтер. Взято з: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/401.htm

105. Закон України Про охорону дитинства (2001). *Вігомості Верховної Ради України*, 30, ст. 142. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

106. Закон України Про затвердження Указу Президента України Про введення воєнного стану в Україні. Поточна редакція. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>

107. Закон України Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію. Поточна редакція. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>

108. Закон України Про національну безпеку, (2018). Поточна редакція. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

109. Закон України Про основи національного супротиву. Поточна редакція. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

110. Закон України Про правовий режим воєнного стану. Поточна редакція. Взято з: <https://ips.ligazakon.net/document/T150389?an=1>

111. Закон України Про Раду національної безпеки і оборони України. Поточна редакція. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр#Text>

112. Закон України Про санкції. Поточна редакція. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>

113. Залужний, В., & Щапатала, С. (2021). Реформування воєнної організації держави: трансформація завдань і функцій Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України. *Наука і оборона*, (4), 4–12.

114. Зануда, А. (2024). Війна у цифрах: як за останній рік змінилися Україна та українці. Взято з: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv28871qdv8o>

115. Захаренко, К. (2018). Протидія маніпулятивним впливам (засоби, технології, можливості). *Гілея: науковий вісник*, 137, 181–189. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2018_137_48

116. Захаренко, Л. М. (2020). Пасивний психологічний захист як спосіб протидії маніпулятивному впливу. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі*, 2, 95–98. Взято з: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/19359>

117. Захаров, М. Ю. Логіка для менеджерів. Взято з: https://stud.com.ua/25743/logika/vidi_pitan_pravila_postanovki

118. Зелений, Б. Р. (2021.). Безпека особистості в умовах глобалізації. Взято з: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14850/1/56.pdf>

119. Зінсу, О. І. (2019). Роль критичного мислення у формуванні правомірної поведінки особистості. *Молодий вчений*, 4 (68), 130–133. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-30>

120. Зязюн, І. А. (2008). Філософія педагогічної дії. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

121. Іваницька, О. В., Смирнов, С. А., Біловус, О. С. (2017). Вплив інформаційного середовища на прийняття рішень економічних суб'єктів: рефлексивний підхід. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*.: збірник наук. праць, 14, 476–482. doi: 10.20535/2307-5651.14.2017.108701

122. Іванова, Н. В. (2017). Духовно-онтологічні стратегії мислення: соціально-філософський аналіз (Автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03). Одеса, 61 с.

123. Ізвозікова, А. (2024). Тимчасовий захист, житло та виплати у 2024 році: якими будуть умови для українських біженців у країнах Європи та світу. Взято з: <https://suspilne.media/667778-timcasovij-zahist-zitlo-ta-viplati-u-2024-roci-akimi-budut-umovi-dla-ukrainskih-bizenciv-u-krainah-evropi-ta-svitu/>

124. Ільницька, У. (2016). Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Humanitarian vision*, 2 (1), 27–32.

125. Інтерналізація. УСЕ. Взято з: <https://558.slovaronline.com/408-ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ>

126. Кабінет Міністрів України. (2019). Про затвердження Порядку проведення огляду громадської безпеки та цивільного захисту Міністерством внутрішніх справ: Постанова КМУ від 22 травня 2019 р. № 507. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-2019-%D0%BF#n8>

127. Кабінет Міністрів України. (2021). Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 30 червня 2021 р. № 673. Взято з: <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakih-i300621-673>

128. Казакова, Л. (2021). Національна безпека держави: понятійно-категоріальний апарат. *Регіональні студії*, (24), 128–133.

129. Калаур, С. М. (2019). Система професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до розв'язання конфліктів

у професійній діяльності. Автореф. дис. д-ра пед. наук. Тернопіл. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль.

130. Калюжна, Т. Г. (2012). Педагогічна аксіологія в умовах модернізації професійно-педагогічної освіти. Уваркіної О. В. (Ред.). Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова.

131. Караман, О. Л. (2013). *Теорія і методика соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України* (Дисертація д-ра пед. наук). Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». Луганськ.

132. Караман, О. Л., & Юрків, Я. І. (2019). Вразливі категорії населення як об'єкт соціальної роботи в громаді. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 6 (329) (1), 5–15. doi: [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6\(329\)-1-5-15](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-5-15)

133. Карий, О. І., & Панас, Я. В. (2015). *Місцеві ініціативи та залучення громадськості до здійснення місцевого самоврядування: Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування*. Київ: Асоціація міст України, ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ».

134. Карпенко, О. Г. (2007). *Професійна підготовка соціальних працівників в умовах університетської освіти: науково-методичний та організаційно-технологічний аспекти*. Дрогобич: Коло.

135. Карпчук, Н. (2018). Медіа як невоєнний метод впливу в гібридній війні. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 2 (4), 41–49. <https://doi.org/10.29038/2524-2679-2018-02-41-49>

136. Катаєв, Є. С. (2014). Інформаційно-психологічна безпека особистості в умовах сучасного суспільства. *Вісник Національного університету оборони України*, 2 (39), 215–220.

137. Кауфман, С. (2024). *За межами піраміди потреб*. Видавництво: Лабораторія.

138. Качанова, Ю. В. (2010). Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія*, 146 (133), 50–54.

139. Коваленко, А. Б., Корнев, М. Н. (2006). *Соціальна психологія*. Київ: Геопрінт.

140. Ковальов, Д. В., & Пономаренко, А. Б. (2019). Інформаційний вплив на дітей в умовах гібридної війни на Донбасі. *Політичне життя*, 2, 44–49. doi: [10.31558/2519-2949.2019.2.7](https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.2.7)

141. Козігора, М. А. (2019). Вплив темпераменту молодшого школяра на успішність навчальної діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи, 71, 136–140.
142. Колб, О. Г., & Буймістер, А. І. (Ред.). (2012). *Конфліктологія: Словник*. Київ: Видавництво К С В.
143. Колінгвуд, Р. (1996). *Ідея історії / пер. з англ. О. Мокровольський*. Київ: Основи.
144. Конверський, А. Є. (2008). *Логіка (традиційна і сучасна)*. Київ: Центр учбової літератури.
145. Коновалова, О. В., & Бикова, С. В. (2023). Формування резильєнтності у студентської молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 3, 13–17. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.3.2>
146. Кононов, І. Ф. (2023). Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни. Взято з: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doshdzhennya/1778-inyakononov-luhanskyu-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viynu>
147. Конончук, С. (2023). *Стійкість та згуртованість українського суспільства під час війни*. Періодичний звіт на основі моніторингових матеріалів з обраних регіонів України, 8. Український незалежний центр політичних досліджень. Київ.
148. Конституція України. (1996). Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/laws/show/254к/96-вр#Text>
149. Консунський, С. (2022). Інформаційна складова війни: як Росія намагається послабити підтримку Заходу. *Радіо Свобода*. Взято з: <http://surl.li/udruk>
150. Концепція національно-патріотичного виховання. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MUS24863>
151. Корнієвський, О. (2009). Концепт суспільної безпеки: сучасний науково-експертний дискурс. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 21, 103–107. Взято з: http://vlp.com.ua/files/21_58.pdf
152. Королюк, А., & Королюк, О. (2015). Національно-патріотичне виховання як важлива складова національної безпеки. *Збірник наукових праць Військової академії (м. Одеса). Технічні науки*, 1, 155–158. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zbnpva_2015_1_23

153. Костіна, В. В. (2019). Теоретичні і методичні засади професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів і соціальних працівників до профілактики дезадаптації учнів. Автореф. дис. д-ра пед. наук. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків.

154. Коструба, Н. & Ляшко, Л. (2023). Особистісні особливості психологічної стійкості молоді в умовах війни. *Психологічні перспективи*, 42, 82–96. Взято з: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-42-kos>

155. Костюк, Г. С. (1989). Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Л. М. Проколієнко (Ред.). Київ: Рад. шк.

156. Коучингова сесія з розробки програми тренінгу «Медіаосвіта та критичне мислення для людей поважного віку». (2023). Громадський простір. Взято з: <http://surl.li/jqyzd>

157. Кочубей, Т. Д., Іващенко, К. В. (2014). Системний підхід у вищій освіті. Умань: ПП Жовтий О. О.

158. Кошель Н. А. (2021). Особливості дослідження й формування смислів у кризовий і перехідний періоди. *Габітус*, 25, 89–96. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.25.15>

159. Кравцов, Д. Р. (2020). Психологічна стійкість спеціаліста екстремального профілю (с. 217–219). У: *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. Взято з: <http://surl.li/kbvpz>

160. Кравченко, О. (2022). Соціальна робота в громаді в умовах війни. *Zeszyty Naukowe Collegium Witelona*, 42 (1), 63–70. doi:10.5604/01.3001.0015.8922

161. Кравченко, А. А. (2017). Мислення як фактор становлення сучасної особистості: філософсько-освітній аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 71, 52–57. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzdia_2017_71_8

162. Кравчишина, О. О. (2018). Формування готовності майбутніх вихователів до використання засобів медіаосвіти у навчально-виховному процесі дошкільних навчальних закладів (Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04). Старобільськ.

163. Кремень, В. Г. (2007). Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. Київ: Грамота.

164. Кремень, В. Г. (2010). Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Київ: Т-во «Знання України».

165. Кремень, В. Г. (Ред.). (2017). Критичне мислення: освіта, творчість, цінності. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України.
166. Кремень, В. Г., Ільїн, В. В. (2005). Філософія: мислителі, ідеї, концепції. Київ: Книга.
167. Кроуфорд, А., Саул, В., Метьюз, С., Макінстер, Д. (2006). Технології розвитку критичного мислення учнів. Пометун О. І. (Ред.). Київ: Вид-во «Плянди».
168. Кузікова. С. Б., & Щербак, Т. І. (2020). Психологічні особливості перебігу кризи середнього віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 2, 132–138. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-2-18>
169. Купенко, О. В., Козинцева, Т. О., Костенко, А. М., & Світайло, Н. Д. (2022). Обґрунтування інтеграційної рамки для інтердисциплінарного дослідження поняття «соціальна стійкість людини в громаді». *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 5 (2), 3–12. doi: 10.15421/342215
170. Купрієнко, С. А. (2023.). *Словник Соціології (А-БАТЯР)*. Взято з: <https://kuprienko.info/kupriyenko-s-a-slovník-sotsiologiyi-a-batyar>
171. Курило, В. С., & Караман, О. Л. (2023). Поняття безпеки в глобальному, національному та індивідуальному вимірах. *Інноваційна педагогіка*, 64, 166–172. doi: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/64.1.33>
172. Курило, В. С., & Караман, О. Л. (2023). Соціальні та психолого-педагогічні особливості дітей, які постраждали внаслідок війни рф проти України (с. 178–183). У: *Ціннісні орієнтири сучасної освіти в умовах сьогодення крізь призму Української Хартії вільної людини*. Науковий, методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти. Тернопіль: ТОКІППО.
173. Курило, В. С., & Караман, О. Л. (2024). Національна безпека як суспільний феномен: сутність і структура. *Інноваційна педагогіка*, (70), 164–168. doi: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/70.1.35>
174. Курило, В. С., Караман, О. Л. & Степаненко, В. І. (2024). Розвиток критичного мислення як напрям роботи соціального педагога щодо подолання негативних трансформацій особистості в умовах війни. *Інноваційна педагогіка*, 72, 212–216. doi: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/72.42>

175. Курило, В. С., Савченко, С. В., & Караман, О. Л. (2018). *Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України: Монографія*. Київ: Талком. Взято з: <https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2949>

176. Курило, В., Караман, О., & Степаненко, В. (2023). Сугестія і контрсугестія крізь призму критичного мислення в інформаційно-психологічному вимірі війни. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 65 (2), 289–298. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/65-2-41>

177. Курило, В. С., Починкова, М. М., Бадер, С. О. (2023). Формування критичного мислення громадян як педагогічна проблема. *Актуальні питання гуманітарних наук*, вип. 64, Т. 1, 375–382.

178. Курс «Безпека та стійкість громад в умовах війни». (2023). CommunityAction Global Impact. Взято з: <http://surl.li/kamd5>

179. Куцепал, С. (2022). Критичне мислення як засіб спротиву в інформаційній війні. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*, 3 (54), 104–115.

180. Кучер, В. О. (2024). Права людини та інформаційна безпека в умовах військової агресії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*, (81, ч. 1), 125–130. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.19>

181. Кучер, Г. М. (2002). Соціально вразливі категорії населення і ринок праці в сучасних умовах. *Україна: аспекти праці: науково-економічний та соціально-політичний журнал*, 2, 8–13.

182. Кучерявий, О. Г. (2019). Якість педагогічної освіти: тенденції і перспективи. Київ: Талком.

183. Лазос, Г. П. (2018). Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології*, 3 (14), 26–64.

184. Лазос, Г. П. Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам (на прикладі роботи з переселенцями з Криму). (с. 26–46). У: *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій*. Київ: ТОВ «Видавництво «Логос».

185. Лебідь, О. В. (2017). Формування готовності майбутнього керівника загальноосвітнього навчального закладу до стратегічного управління в умовах магістратури: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.

186. Лебон, Г. (2021). Психологія мас. Київ: Андронум.

187. Левенець, С. В., Гаврилюк, С. В., Боярчук, О. Д. (2010). Основи нейрофізіології та вищої нервової діяльності: навч. посібн. для студентів вищих навчальних закладів. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Т. Шевченка».

188. Левін, О. (2019). Соціологічна теорія суспільства. *Соціологія*. Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 23–38.

189. Левченко К. Б., Панок В. Г., Трубавіної І. М. (2015). Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям із дітьми в період військового конфлікту. Київ: Агентство «Україна».

190. Левченко, Л. О. (2008). Політичне насилля як різновид тиску у владних структурах. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*, 79 (66), 18-21.

191. Литвинова, Н. (2023). Говори вдумливо: як війна змінює стратегічні комунікації у бізнесі та соціумі. *MIND*. Взято з: <https://mind.ua/openmind/20252079-govori-vdumlivo-yak-vijna-zminyue-strategichni-komunikaciyi-u-biznesi-ta-sociumi>

192. Ліннік, О. О. (2014). Майбутній учитель як суб'єкт педагогічної взаємодії: підготовка до співробітництва з молодшими школярами. Київ: Слово.

193. Літвінчук, Л. Й. (2012). Теоретичні та соціокультурні джерела освітніх ідеалів доби просвітництва. *Вісник Дніпропетровського університету*, 9 (2), 67–71.

194. Логвінова, Д. В. (2019). Психологічні особливості прояву сугестивної поведінки в юнацькому віці. *Теорія і практика сучасної психології*, 5 (1), 38–43.

195. Лорян, Р. (2022). Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. *Опитування ОПОРИ*. Взято з: <http://surl.li/ubrvhy>

196. Лук'янченко, М. І. (2010). Здоров'я людини через призму моделі салютогенезу: теорія та практика. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*, 11, 58–60.

197. Мазяр, О. В. (2006). Психофізіологічні механізми виникнення особистісної проблематики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 12. Психологічні науки*, 12 (37), 107–113.

198. Майборода, Г. Я., & Матвійчук, М. М. (2014). Медіаосвіта соціальних педагогів. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І.

199. Максим, Х. (2023). Феномен інформаційної агресії в умовах повномасштабної війни росії проти України. *Вісник Національного*

університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки, 2 (38), 72–78. <http://doi.org/10.23939/law2023.38.072>

200. Максименко, С. Д. (2015). Теорія специфічних рушіїв розвитку Г. С. Костюка. *Проблеми сучасної психології*, 27, 7–19.

201. Максименко, С. Д., Соловієнко, В. О. (2000). *Загальна психологія: навч. посіб.* Київ: МАУП.

202. Максимова Н. Ю., & Красілова Ю. М. (2023). Вплив воєного стану на інформаційне навантаження особи. *Габітус*, 47, 121–126.

203. Малик, Я. (2015). Інформаційна війна і Україна. *Науковий вісник*, 15. Взято з: <http://surl.li/udrpp>

204. Маркова, М. В. (2016). Інформаційно-психологічна війна як нова загроза здоров'ю населення України: реальність небезпеки та напрями протидії. *Health-ua.com*. Взято з: <http://surl.li/imefl>

205. Мартинова, Л. (2023). Тривожність під час війни: підтримка літніх людей за кризових обставин. *НЕЙPONEWS*, 1. Взято з: <http://surl.li/mprrnb>

206. Марченко, О. Г. (2022). Критичне мислення як фактор протидії ворожому інформаційно-політичному впливу. *Особистість, Суспільство, Війна*. Харків. <http://surl.li/jljph>

207. Массанов, А. В. (2009). Психологічні бар'єри в діяльності людини. *Наука і освіта*, 4, 21–26.

208. Матковська, К. А. (2023). Гендерні особливості перебігу кризи середини життя. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*, 13, 69–76. <https://doi.org/10.31812/psychology.v13i.7666>

209. Матюшкова, Т. П. (2010). Бар'єри спілкування в тактиці допиту: деякі особливості виникнення та прийоми подолання. *Право і безпека*, 4 (36), 187–190.

210. Машбиць, Ю. І. (2001). Психологічні механізми навчання: теоретико-методологічні засади. *Теорія і технологія проектування навчальних систем*, 2, 3–15. Київ.

211. Машбиць, Ю. І. (2002). Психологічний механізм до визначення учбової задачі: сутність і евристичний потенціал. *Теорія і технологія проектування навчальних систем*, 3, 3–17. Київ.

212. Медянова, О. В., Дворніченко, Л. Л., Любіна, Л. А. Шкраб'юк, В. С., & Кононенко, О. І. (2023). Психологічна резильєнтність особистості в умовах війни. *Перспективи та інновації науки*, 10 (28), 601–611. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-10\(28\)-601-611](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-10(28)-601-611)

213. Меженська, О. В., & Вовк, С. О. (2017). *Державний переворот: насильницький спосіб переформатування влади* (Монографія). Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».

214. Мелеганіч, Г. І. (2019). Суспільна безпека в Україні: теоретичний та практичний аспекти. *Політичне життя*, (4), 39–44. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.4.6>

215. Мелеш, Є. (2022). Резолюція Європарламенту «Вплив війни проти України на жінок» 2022 року: огляд. Взято з: <https://jurfem.com.ua/resoluitsia-evroparlamentu-vplyv-viynu-proty-ukrainy-na-zhinok/>

216. Мельниченко, Б. (2021). Основні підходи до розуміння поняття «національна безпека». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*, 2 (30), 68–73.

217. Мельничук О. С. (Ред.). *Словник іншомовних слів*. Київ.

218. Мельничук, В., & Горохова, Л. (2022). Критичне мислення як складова інформаційної безпеки. *Вісник Львівського університету*. 29, 7–13.

219. Мельничук, І. Я. (2024). Теоретико-методологічні основи розвитку та корекції резильєнтності. *Наукові записки. серія: психологія*, 2, 82–87. <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-2-12>

220. Миколіук, А. (2022). Публічне управління в умовах військового стану. *Публічне управління та адміністрування в Україні*, (29), 45–48. Взято з: <http://www.pag-journal.iei.od.ua/archives/2022/29-2022/8.pdf>

221. Миропольцева, Н. І. & Довгань, Н. В. (2022). Психологічні особливості резистентності особистості до стресу. *Габітус*, 44, 205–208. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.44.34>

222. Мисечко, О. Є. (2003). Психолого-педагогічні умови формування критичного мислення молодших школярів при вивченні іноземних мов. *Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2 (5), 237–242.

223. Михайлова, О. І. (2021). Стрес. Формування стресостійкості особистості (с. 87–91). *Виміри особистісних трансформацій: IV Всеукр. наук.-практ. семінару* Київ: ІСПП НАПН України.

224. Міністерство внутрішніх справ України. (2021). Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України (Проект від 29.06.2021 р.). Взято з: <https://mvs.gov.ua/uk/ministry/normativna-bazamvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatverdzeno-vid-29062021>

225. Міністерство оборони України. (2020). Наказ Міністерства оборони України від 22.09.2020 р. № 346. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2020/mou_346.pdf

226. Мотайло, О. В. (2019). Основні концептуальні підходи до сутності поняття «національна безпека». *Право та державне управління*, (4), 288–293.

227. Мошенський, О. С. (2016). Логічне вчення Аристотеля. Взято з: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c13aa8ad-b02d-41e8-84d1-e4e270bb6bd7/content>

228. *На Полтавщині людам похилого віку розповіли про медіа гігієну під час війни* (2023). Громадський простір. Взято з: <http://surl.li/mpqew>

229. Найда, В. О. (2017). Роль громадянського суспільства у забезпеченні національної безпеки України в умовах агресії російської федерації. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*, 145–147. Взято з: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_10_2017/pdf/47.pdf

230. Найдьонова, Л., Григоровська, Л., Губеладзе, І., Найдьонов, М., Умеренкова, Н., & Дятел, Н. (2024). Психологічні параметри медіатравматизації: результати фокус-групових досліджень. *Проблеми політичної психології*, 15 (29), 73–95. <https://doi.org/10.33120/popv-Vol15-Year2024-153>

231. Національна академія державного управління при Президенті України. (2011). *Енциклопедія державного управління* (Т. 3: Історія державного управління, С. 537–539). Київ: НАДУ.

232. Національне агентство із запобігання корупції. (2022). *Механізми надання державою гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану: Аналітична доповідь*. Взято з: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Mehanizmy-nadannya-derzhavnoyu-gumanitarnoyi-dopomogy-v-umovah-voennogo-stanu.pdf>

233. Національний фонд стратегічних досліджень (2019). *Міжнародний досвід впровадження медіаграмотності для окремих цільових груп: можливості для України*. Взято з: <http://surl.li/mpmbt>

234. Ніколаєнко, С. О. (2017). *Сугестивний вплив у професійній діяльності педагога та психолога*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка.

235. НІСД. (2016). *Участь громадських об'єднань у протидії інформаційній агресії РФ*. Аналітична записка. Взято з: <http://surl.li/ubrqu> (дата звернення: 25.05.2024)

236. Окорський, В. П., & Валюх, А. М. (2017). *Креативний менеджмент*. Рівне: НУВГП.

237. Онищенко, В. М. (2020). Трансформація особистості в процесі подолання життєвих криз. *Актуальні проблеми психології*, 1 (56), 118–124.

238. Опитування USAID-INTERNEWS «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р.». (2019). Взято з: <http://surl.li/jkva>

239. Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа «Українські медіа, ставлення та довіра у 2022 р.». (2022). InMind. Взято з: <http://surl.li/fgspb>

240. Орбан-Лембрик, Л. Е. (2006). Психологія маніпулювання масовою свідомістю й поведінкою. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*, 7, 135–151.

241. Охременко, О. Р. (2012). *Соціальна психологія*. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал».

242. Оцінка впливу війни на людей. Україна. (2023). Взято з: <http://surl.li/mouwq>

243. Павелків, Р. В. (2019). Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 8 (37), 84–98. doi: <https://doi.org/10.32405/2522-9931>

244. Павленко, В. П. (2022). Щодо визначення поняття «безпека держави»: проблеми теорії та практики у сучасних умовах війни. *Нове українське право*, (3). <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/290>

245. Павлятенко, В. (2011). Політичне насилля і маніпулювання цінностями. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кюраса*, 4 (54), 38–48.

246. Панченко, О. А. (2021). Інституційне забезпечення процесів протидії російській інформаційній експансії та пропаганді в сучасному світі. *Інформація і право*, 3 (38), 28–34. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3\(38\).243797](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2021.3(38).243797)

247. Панченко, О. А., Кабанцева, А. В., & Сердюк, І. А. (2021). Інформаційно-психологічні виклики турбулентного часу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 32 (71) (4), 59–64. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.4/10>

248. Пасічник, І. Д., Каламаж, Р. В., Матласевич, О. В., ... Нікітчук, У. І. (2015). Психологія мислення. Пасічник І. Д. (Ред.). Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія».

249. Паскевська, Ю. А. (2022). Резильєнтність як психологічний ресурс персоналу пенітенціарних установ. *Psychological Journal*, 8 (1) (57), 110–119. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1>

250. Пашина, Н. П. (2020). Технології управління масовою свідомістю: навч. посіб. до курсу «Політична психологія». Маріуполь: Вид-во Маріупольського державного університету.

251. Петренко, В. О. (2023). Огляд сучасних наукових теорій та підходів до формування критичного мислення студентів закладів вищої освіти. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*, 101, 67–73. doi <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2023-101-11>

252. Петренко, Л. Інформаційний підхід до визначення змісту підвищення кваліфікації керівників професійно-технічних навчальних закладів. Взято з: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/107188/1/Петренко_ЛМ__Інформаційний%20підхід.pdf

253. Петровський, П. М. (2015). *Методологія наукового дослідження в галузі державного управління*. Львів: ЛРІДУ НАДУ.

254. Північноатлантичний договір (1949). Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 р. Взято з: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_17120.htm

255. Піддячий, В. М. (2019). Громадянин. Взято з: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/718195/>

256. Пілат, М. (2013). Інформаційні впливи та інформаційні війни: сутність понять та їхній взаємозв'язок в інформаційну епоху. *Вісник Львівського університету. Серія: міжнародні відносини*, 32, 185–190.

257. Пільючі, М., Лопес, Г. (2023). Нові стоїки. 52 уроки для наповненого життя. Видавництво: Лабораторія.

258. Пістунув, І. М., & Антонюк, О. П. (2019). Логічні та статистичні основи критичного мислення. Д.: НТУ «ДП», 2019. Взято з: <http://pistunovi.inf.ua/ОКМ.pdf>

259. Піфагор. Взято з: <https://pifa.com.ua/>

260. Плохута, Т. М. (2015). Евристичні запитання як основа критичного мислення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 9 (53), 383–390.

261. Погрібняк, Г. (2013). Окремі аспекти кризи середнього віку (с. 184–187). *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції*. Переяслав-Хмельницький, Взято з: http://neasmo.org.ua/zbirnuk_final_02_2013.pdf

262. Подковенко, Т. (2021). Національна безпека України: аксіологічний та правовий аспект. *Актуальні проблеми правознавства*, vol. 1, no. 1. pp. 11–18. Взято з: <http://appj.wupn.edu.ua/index.php/appj/article/view/1143>

263. Подумай двічі: платформа критичного мислення. Взято з: <https://study.ed-era.com/uk/courses/course/1700>

264. Полілуєва, І., Сахно О. Резильєнтність як складова забезпечення психологічного здоров'я педагогів в умовах війни. *European Humanities Studies: State and Society*, 1 (1), 140–151. <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2024.1.10>

265. Пометун, О. І., Сущенко, І. М. (2016). Навчаємо мислити критично. Донецьк: Ліра.

266. Пометун, О., Гупан, Н. (2019). Таксономія Б. Блума і розвиток критичного мислення школярів на уроках історії. *Український педагогічний журнал*, 3, 50–58.

267. Посмітна, В. В. (2023). Особливості сучасної антиукраїнської маніпулятивної пропаганди в текстах і заголовках російських інформаційних повідомлень (р. 511–536). *Trends in the development of philological education in the era of digitalization: European and national contexts*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-303-3-23>

268. Постол, К. А. (2020.). Класифікація інститутів громадянського суспільства як суб'єктів правовідносин з державою. 217–220. Взято з: https://enquir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/36094/Postol_217-220.pdf?sequence=2

269. Потіхенська О. В. (2024). Діагностування рівня розвитку потенціалу резильєнтності молоді територіальної громад (с. 110–113). *Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти, присвяченої 220-річчю від дня заснування університету*. Харків. Взято з: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6b2ff00-01e3-4bef-8edd-0a16928ab7ec/content>

270. Починкова, М. М. (2020). Система формування критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи. Київ: Талком.

271. Починкова, М. М. (2021). Формування критичного мислення майбутніх учителів початкової школи у процесі професійної підготовки (Автореф. на здобуття наук. ступ. докт. пед. наук ; спец. 13.00.04 – теор. і мет. проф. освіти). Старобільськ.

272. Президент України. (2016). Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про доктрину інформаційної безпеки України». Взято з: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

273. Президент України. (2021). Указ Президента України про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>

274. Президент України. (2021). Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 р. «Про стратегію кібербезпеки України». Взято з: <https://www.president.gov.ua/documents/4472021-40013>

275. Причепій, Є. М. Черній, А. М., Чекаль, Л. А. (2008). Філософія. Київ: Академвидав.

276. Пришак, М. Д., & Мацко, М. А. (2013). *Психологія: Навчальний посібник. Ч. 1*. Взято з: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/3prishak_psihologiya_ch1/1211.html

277. Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України: від 05.02.2015 № 159-VIII. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19#Text>

278. Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України: МОН України; Наказ від 22.05.2018 № 509. Взято з: <http://surl.li/kvxpq>

279. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 231 «Соціальна робота» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: Наказ МОН України від 24.04.2019 № 557. Взято з: <http://surl.li/fa5sw>

280. Закон України Про інформацію (1992). *Вігомості Верховної Ради України (ВВР)*, 48, ст.650. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>

281. Закон України Про національну безпеку України: від 21 червня 2018 р. № 2469-VII. *Відомості Верховної Ради України*, 31, ст. 241. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

282. Президент України Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України № 392/2020 від 14.09.2020. (2020). Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#n12>

283. Протидія когнітивній війні: інформованість і стійкість (2021). Johns Hopkins University & Imperial College London. Взято з: <http://surl.li/zych>

284. Прунь, А. (2023). Марта Пивоваренко: Як психологічний стан українців впливатиме на відновлення країни після війни. *Громадський простір*. Взято з: <https://www.prostir.ua/?focus=marta-pyvovarenko-yak-psyholohichnyj-stan-ukrajintsiv-vplyvatyme-na-vidnovlennya-krajiny-pislya-vijny>

285. Пушкар, З. (2022.). Комунікаційні канали під час військового стану в Україні. Взято з: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/45983/1/Зоряна%20ПУШКАР.pdf>

286. Рада відновлення Запоріжжя (2023). *Війна вплинула на психічне здоров'я 59 % населення, а найбільшим ризиком післявоєнної відбудови є корупція, вважають запоріжці*. Взято з: https://vidnova.info/recovery_zp_sociology2023.html

287. Радзівєвська, О. Г. (2017). Проблеми негативних інформаційних впливів на дитину в Україні в умовах збройного протистояння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 42, 197–200.

288. Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. (1974). Взято з: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml

289. Романова, С., Денисевич, О. (2009). Розвиток критичного мислення особистості як проблема сучасної освіти. *Вісник національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія*, 2. Взято з: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/view/2124>

290. Руденко О. В., Ніколаєв Л. О., & Мігальчан І. О. (2023). Феномен кризи середнього віку та її подолання засобами психологічного консультування. *Наукові перспективи*, 11 (41), 1345–1359. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11\(41\)-1345-1359](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-11(41)-1345-1359)

291. Рущенко, І. П. (2015). *Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога*. Харків: ФОП Павленко І. П.
292. Рущенко, І. П., & Зубар Н. В. (2017). Війна інформації. *Оборонний вісник*, 8, 4–9.
293. Рябчик, А. В. (2018). Методи психологічного впливу в рекламі. *Ефективна економіка*, 11. doi: 10.32702/2307-2105- 2018.11.92
294. Савенкова, Л. О. (2011). *Педагогічна риторика*. Київ: КНЕУ.
295. Савчин, В. М., Василенко, Л. П. (2005). *Вікова психологія*. Київ: Академвидав.
296. Сапольскі, Р. (2024). *Біологія поведінки. Причини доброго і поганого в нас*. Київ: Наш формат.
297. Сарторі, Дж. (2001). *Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів* (Пер. з 2-го англ. вид.). Київ: АртЕк.
298. Сенкевич, Г. А., Хілько, А. С., Аксьонов, О. І. (2021). Теорія наукових парадигм як модель і методологія наукового знання. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*, 1, Ч. 3., Т. 32 (71), 168–174.
299. Сергеєнкова, О. П., Столярчук, О. А., Коханова, О. П., Пасека, О. В. (2012). *Вікова психологія*. Київ: Центр учбової літератури.
300. Сердюк, Л. (2024). Особистісні Кризи: види, причини та шляхи до подолання. 2024. Взято з: <https://www.newleaf.com.ua/osobistisni-krizi-vidi-prichini-ta-shlyahi-do-podolannya/>
301. Сиротенко Г. О. (2005). *Інновації як основа змін освітньої практики*. Полтава: ПОІППО.
302. Сібоні, О. (2021). Досить уже помилок. Як наші упередження впдивають на наші рішення. Видавництво: Лабораторія.
303. Сковчиляс-Павлів, О. В. (2023). Сучасні загрози інформаційній безпеці України в умовах правового режиму воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*, 9, 263–266. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/65>
304. Скрипченко, О. В., Долинська, Л. В., ... Огороднійчук, З. В. (2001). *Вікова та педагогічна психологія*. Київ: Проміт.
305. Скулиш Є. Д. (Ред.). (2011). *Сугестивні технології маніпулятивного впливу*. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ».
306. Словник іншомовних слів. Взято з: <http://slovopedia.org.ua/36/53402/242446.html>>КРИТИЦИЗМ

307. Слюсарчук, І., & Мітенко, О. (2021). Роль громадянського суспільства в забезпеченні національної безпеки України. *Кримінальне право*, 2, 194–200. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.35>

308. Смолянчук, В. (2021). Національна безпека незалежної України: осягнення сутності. *Політичні дослідження*, (1), 163–185.

309. Сморгж, Л. (2004). *Філософія*. Київ: Кондор.

310. Смутьсон, М. Л. (2014). Психологічні механізми в концепції навчання Ю. І. Машбиця. *Технології розвитку інтелекту*, 6 (Т. 1). Взято з: https://psytir.org.ua/upload/journals/6/authors/2014/Smulson_Maryna_Lazarivna_Psychologichni_mehanizmy_v_koncepcii_navchannja_Yu_I_Mashbytsya.pdf

311. Смутьсон, М. Л., Машбиць, Ю. І., ... Жалдак М. І. (2012). Дистанційне навчання: психологічні засади. Смутьсон, М. Л. (Ред). Кіровоград: Імекс-ЛТД.

312. Снитко О., & Погорілова, М. (2023). Мультиmodalні тексти сугестивної спрямованості в інформаційному просторі України воєнної доби. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, 47, 6–31. <https://doi.org/10.17721/APULTR.2023.47.6-31>

313. Снитко, О. (2019). Карнавальні форми сугестії в інформаційному просторі України у контексті консцієнтальної війни. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, 38, 77–93. <https://doi.org/10.17721/APULTR.2019.38.77-93>

314. Собакарь, А. О., & Нестерцова-Собакарь, О. В. (2018). Категоріально-теоретичний вимір національної безпеки України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 4, 107–111.

315. Соболева, С. М. (2018). Механізми соціально-психологічного впливу на екологічну свідомість студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, 2 (1), 160–165.

316. Сосін, О. (2021). Розуміння сутності національної безпеки: світоглядно-понятійні й науково-теоретичні засади. *LexInform*. Взято з: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/rozuminnya-sutnosti-natsionalnoyi-bezpeky-svitoglyadno-ponyatijni-j-naukovo-teoretychni-zasady-chasty-na-1/>

317. Ставлення населення до медіа та споживання різних типів медіа (2021). Опитування USAID-Internews. Взято з: <http://surl.li/cvigrv>

318. Степаненко, В. І. (2021). Реінтеграція молоді з тимчасово окупованих територій і лінії розмежування через освіту як шлях до національної консолідації (с. 180–182). У: *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: контрверзи сучасного наукового пізнання*. Київ: Педагогічна думка.

319. Стичинська, А. Б. (2024). Інформаційна агресія Російської Федерації: виклики та подолання. *Політичне життя*, 1, 108–112. doi: 10.31558/2519-2949.2024.1.16

320. Стрельбицький, М., & Гринь, М. (2023). Когнітивна війна росії проти України. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. *Юридичні науки*, 1 (64), 46–52. <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2023.1.7>

321. Суспільство. Словник української мови. Взято з: https://slovnuk.me/dict/sum/суспільство#google_vignette

322. Суспільство. Тлумачний словник. Взято з: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=суспільство>

323. Сьомін, С. В. (2018). Концептуальні підходи щодо забезпечення громадської безпеки: іноземний досвід, висновки для України. Взято з: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2018-08/1_Siomin-8f832.pdf

324. Талеб, Н. Н. (2019). Прокрустове ложе. Київ: «Наш формат».

325. Тарасенко, Ю. (2008). Розвиток мислення та його психологічні властивості у дошкільників. *Актуальні проблеми дошкільної освіти: зб. наук. пр. Чернів. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича*, 387, 177–181. Чернівці: Рута.

326. Твердохліб, О. & Гайович (2022). Сугестія та її прояви в сучасному інформаційному просторі держави. *Науковий вісник: Державне управління*, 1 (11), 222–239.

327. Телешун, С. (2005). Сучасний тероризм – українські реалії. *Політичний менеджмент*, 1, 163–169.

328. Терно, С. О. (2009). Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти. Запоріжжя: Просвіта.

329. Терно, С. О. (2011). Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії). Запоріжжя: Запорізький національний університет.

330. Терно, С. О. (2012). Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії. Запоріжжя: Запорізький національний університет.

331. Терно, С. О. (2013). Критичне мислення – середньовічна відсталість? *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVII, 306–310.

332. Терно, С. О. Лекція 14. Як забезпечити розвиток критичного мислення? 7 чинників. Взято з: https://courses.prometheus.org.ua/assets/courseware/f3e5e8390ca153f537143a93cbd9d178/asset-v1:CZ+CTFT101+2017_T3+type@asset+block/82.pdf

333. Тихий, В. П. (2016). Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*, 2 (85), 31–46. http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-31-46.pdf

334. Тихомиров, Д. О. (2019). Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку. У *Збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції до 25-річчя ХНУВС* (с. 198–199). Харків. Взято з: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/18_04_2019/pdf/92.pdf

335. Тішко, Л., Щепова Д. (2021). Філософський аспект мислення. *Грані* (Т. 24), 3, 90–97. doi: 10.15421/172130

336. Ткач, О. І., & Костів, П. Р. (2012). *Політологія. Термінологічний словник* (Навч. посіб.). Київ: Ун-т «Україна».

337. Ткаченко, О. (2022) Як і навіщо громадам залучати людей до прийняття рішень: практичні кейси. Взято з: <https://www.prostir.ua/?news=yak-i-navischo-hromadam-zaluchaty-lyudej-do-pryjnyattya-rish-en-praktychni-kejsy>

338. Томчук, І. О. (2015). Порівняльно-правова характеристика відповідальності за злочини проти національної безпеки за вітчизняним та зарубіжним кримінальним законодавством. *Право і суспільство*, (4, ч. 3), 189–194.

339. Требін, М. (2012). Армія і політика: історична ретроспектива взаємодії. *Політичний менеджмент*, 4/5, 141–153.

340. Трофимович, В. (2017). Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*, 26, 135–142.

341. Тягло, О. (2008). Критичне мислення. Харків: Основа.

342. У Луцьку людей поважного віку навчали протистояти інформаційним атакам (2016). Волинські новини. Взято з: <http://surl.li/mrigr>

343. Українська правда. (2021, 19 жовтня). Незалежність НБУ: Рада ухвалила пакет необхідних для МВФ законів. Взято з: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/10/19/678853/>

344. Українські медіа, ставлення та довіра у 2022 р. (2022). Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа. Взято з: <http://surl.li/fgspb>

345. Уманець, А. О. Інформаційно-психологічні впливи: поняття, особливості реалізації та способи протидії. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*, 33 (72) (3), 106–112. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/18>

346. «У мене був гім»: люди похилого віку в Україні та їхній досвід війни, переміщення і доступу до житла (2022). Amnesty International. Взято з: <http://surl.li/mpqmh>

347. Ущатовська, Г. В. (2013). Проблеми ідентифікації концепції критичного мислення. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*, 5, 72–76.

348. Федорчук, В. М., Комарніцька, Л. М., Сторожук, Н. Р. (2023). Резильєнтність особистості в умовах військового стану. Рига, Латвія: “Baltija Publishing”, 113–126. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-336-1-8>

349. Федчиняк, А. О. (2008). Розвиток критичного мислення учнів на уроках вивчення історії повсякденності в 8–9 класах. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*, 4, 32–39. Бердянськ: БДПУ.

350. Фесун, С. Є. (2020). Профілактична діяльність соціального педагога в навчальному закладі (з досвіду роботи). Черкаси.

351. Фіголь, В. Що важливо знати батькам про вікові етапи дозрівання мозку. *Пильний погляд. Poglyad.info*. Взято з: <https://www.poglyad.info/2023/01/02/pro-vikovi-etapy-dozrivannya-mozku-batkam-rozprovily-likari/>

352. Філософський енциклопедичний словник. (2002). Київ: Абрис.

353. Флегонтова, Н. М. (Упор.). (2013). Короткий словник актуальних педагогічних термінів. Київ: КНУТД.

354. Фріт, К. (2019). Формування розуму. Як мозок створює наш духовний світ. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.

355. Фукуяма, Ф. (1995). Кінець історії. *Питання філософії*, 3, 37–51.

356. Хвостенко, Т. (2013). Бар'єри креативного мислення та їх подолання. <http://surl.li/nhcgl>

357. Холод, О. М. (2011). Зібрання наукових праць: У 10-ти т, 10. Київ: КИМУ.

358. Хорошко, В. & Хохлачова, Ю. (2016). Інформаційна війна. ЗМІ як інструмент інформаційного впливу на суспільство. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*, 22 (3), 283–288. <https://doi.org/10.18372/2225-5036.22.11104>

359. Хорошко, В. О., Хохлачова, Ю. Є., & Прокоф'єв, М. І. (2016). Концепція застосування інформаційних впливів та протидії інформаційній зброї. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення систем захисту інформації в Україні*, 1 (31), 9–24.

360. Худолій, А. О. (2022). *Інформаційна війна 2014–2022 рр.* Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія».

361. Центр економіко-правових досліджень (2023). Інформаційна війна та її вплив на молодь (аналіз ефективності інформаційно-просвітницьких заходів). Взято з: <http://surl.li/udqkj>

362. Центр Разумкова. (2017). Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу 12 квітня 2017 р. Взято з: https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf

363. Центр Разумкова. (2024). Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу. Взято з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r>

364. Чалапко, В. В. (2021). Інформаційне насильство як онтологічне підґрунтя глобального протиборства. У: *Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс*. Харків: ФОП Федорко М. Ю.

365. Чепелева, Н. В. (2018). *Людина як суб'єкт самопроекування. Психологія людини: свідомість і реальність*, Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (30–31 жовтня 2018 року, Ніжин). Папучі М. В. (Ред.). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя.

366. Черниш, Р. Ф. (2019). Фейк як один із інструментів негативного впливу на національну безпеку України в умовах ведення гібридної війни. *Часопис Київського університету права*, 2, 109–114. 10.36695/2219-5521.2.2019.19

367. Чернишова, Є. Р., Гузій, Н. В., Ляхоцький, В. П. та ін. (2014). Термінологічний словник з основ підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів післядипломної педагогічної освіти. Чернишова Є. Р. (Ред.). Київ: ДВНЗ «Університет менеджменту освіти».

368. Чорній, О. В. (2023). Психологічні механізми впливу на масову свідомість. *Габітус*, 50, 181–185. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.33>

369. Чугай, С., & Хващевська, О. (2020). Формування критичного мислення в процесі соціалізації молодших школярів. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*, 13, 151–161. <https://doi.org/10.31865/2414-9292.13.2020.222957>

370. Шабанова, Ю. О. (2014). Системний підхід у вищій школі: підручник для студ. магістратури за спеціальністю «Педагогіка вищої школи». Дніпропетровськ: НГУ.

371. Шапар, В. Б. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків: Прапор.

372. Шарий В. І. (Ред.). (2020). Публічна комунікація: навч. посіб. для студ. ВНЗ спец. 052 «Політологія» й слухачів спец. 281 «Публічне управління та адміністрування». Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А.

373. Шевцова, Г. Г. (2015). Молодший шкільний вік: традиції та інновації в дослідженнях. *Педагогічні науки: зб. наук. праць*, LXVIII, 134–138.

374. Шевченко, Т., Ковтун, В., Єрмоленко, В., Кулаков, А., & Кравченко, О. (2021). Розвиток медіаграмотності в Україні. Аналітичний документ. Взято з: <http://surl.li/hilwx>

375. Шемшученко, Ю. С., Бабкін, В. Д., & Горбатенко, В. П. (Ред.). (2004). *Політологічний енциклопедичний словник* (2-е вид., допов. і перероб.). Київ: Генеза.

376. Школик, В. (2019). Чи можна перемогти в інформаційній війні? (с. 153–155). У: *Захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: III Всеукр. наук.-практ. конфер. молод. учених, студ. і курсантів*. Львів: ЛДУ БЖД.

377. Шкурупій, О. В. (2007). Соціальна структура постіндустріального суспільства і характер класових суперечностей. *Стратегія економічного розвитку України: зб. наук. пр.*, 20–21, 3–8. Взято з: <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/1901>

378. Шляхтун, П. П. (2005). *Конституційне право: Словник термінів*. Київ: Либідь.

379. Штомпка, П. (2020). *Соціологія. Аналіз суспільства*. Львів: Колір ПРО.

380. Шутко, Д. О. (2018). Критичне мислення в професійній діяльності працівника поліції (с. 250–252). У: *Пріоритетні напрями діяльності Національної поліції України*. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків.

381. Щерба, С. П. (2007). *Філософія*. Київ: Кондор.

382. Щорічне опитування USAID-Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р.». (2020). Взято з: <http://surl.li/abcsu>

383. Щорічник СІПРІ 2015. (2016). *Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*. Київ: Заповіт.

384. Юрженко, Л. В. (2005). *Соціальна структура суспільства: Навчальний посібник*. Київ: АПСВ. Взято з: <https://www.socosvita.kiev.ua/node/651>

385. Юринець Ю. Л., Сопілко І. М., & Белкін Л. М. (2020). Дослідження проблем інформаційної безпеки України на засадах міждисциплінарного підходу: соціологія, психологія, право. *Юридичний науковий електронний журнал*, 7. 300–307. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/77>

386. Юрків, Я. І. (2021). Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників до роботи із вразливими категоріями населення: дис. д-ра пед. наук. ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Старобільськ.

387. Юрченко, В. І. (2018). Проблеми соціалізації дітей і молоді в умовах інформаційної війни (с. 176–179). У: *Вісник психології і педагогіки. Становлення та розвиток особистості в умовах інформаційної війни*. Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. Київ.

388. Ягоднікова, В. В. (2009). Застосування технології розвитку критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців. *Вісник післядипломної освіти*, 11 (1), 190–196.

389. Ямчук, Т. Ю., & Блищак, Є. В. (2015). Вплив засобів масової інформації на процес соціалізації особистості. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Гуманітарні і суспільні науки*, 18 (13), 147–154.

390. Ярмиш, Н. О. (2015). Поняття громадянської безпеки. *Вісник кримінологічної асоціації України*, 3 (11), 236–243.

391. Яцюк, М., & Прядкін, К. (2023). Соціально-психологічні умови розвитку почуття когерентності дорослої особистості. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти*, 3, 118–123.

392. Президент України. (2016). Указ Президента України від 26.02.2016 № 68 Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/go/68/2016>

393. Закон України Про боротьбу з тероризмом: від 28.04.2020 № 361-IX від 06.12.2019. (2020). Взято з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

394. Закон України Про основи національного спротиву: від 16.07.2021 № 1702-IX. Взято з: <http://surl.li/jzupp>

395. Августин. De Trin. 9. 16.

396. *Aggression: Naturwiss und Kulturwiss. Perspektiven der Aggressionsforschung.* (1982). Bern.

397. Akrap, G., Mandić, I., & Rosanda Žigo, I. (2023). Information Supremacy, Strategic Intelligence, and Russian Aggression against Ukraine in 2022. *International Journal of Intelligence and Counter- Intelligence*, 36 (4), 1254–1277. <https://doi.org/10.1080/08850607.2022.2117577>

398. Alkhalil, Z., Hewage, C., Nawaf, L., & Khan, I. (2021). Phishing attacks: A recent comprehensive study and a new anatomy. *Frontiers in Computer Science*, 3, article number 563060. doi: 10.3389/fcomp.2021.563060.

399. Arday, R. (1966). *The territorial imperative.* New York.

400. Arendt, H. (1970). *On violence.* Harcourt Brace & Company.

401. Armitage, D. (2009). Civil war and revolution: What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions? Retrieved from https://scholar.harvard.edu/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf

402. Bacon, F. (1893). *The Advancement of Learning.* Cassel&Company, Limited: London, Paris & Melbourne. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/files/5500/5500-h/5500-h.htm>

403. Bader, A. (2020a). Determination and classification of war and military conflict as types of armed violence. *Slovak International Scientific Journal*, 39 (2), 70–73.

404. Bader, A. (2020b). Repressions as a type of international political armed violence. *Slovak International Scientific Journal*, 38 (1), 51–53.

405. Bader, A. V. (2020 c). Aggression and genocide as a kind of armed violence: Terminological analysis. *European Science Review*, 3–4, 27–30.

406. Bader, A. V. (2020d). Essence and definition of terrorism as a kind of armed violence. *European Journal of Humanities and Social Sciences*, (2), 132–135.

407. Bigler, K. (1964). *Der einsame Soldat*. Frauenfeld.

408. Bonner, H. (1953). *Social psychology*. New York: Dadd Press.

409. Borgatta, E. F., & Montgomery, R. J. V. (Eds.). (2000). *Encyclopedia of sociology* (2nd ed., Vol. 4). New York: Macmillan Reference USA.

410. Bouthul, G. (1953). *La guerre*. Paris.

411. Bouthul, G. (1962). *Le phénomène – guerre*. Paris.

412. Bouthul, G. (1970). *L'infanticide différé*. Paris.

413. Brounell, B. (1950). *The human community: Its philosophy and practice for a time of crises*. New York.

414. Burbach, M. E., Matkin, G. S., & Fritz, S. M. (2004). Teaching critical thinking in an introductory leadership course utilizing active learning strategies: A confirmatory study. *College Student Journal*, 38 (3), 482–493.

415. Calvert, P. (1970). *Revolution*. London: Praeger.

416. Carpenter, M. R. (2024). The Russian Federation's Ongoing Aggression Against Ukraine. Retrieved from <https://osce.usmission.gov/the-russian-federations-ongoing-aggression-against-ukraine-79/>

417. Chaphalkar, S. R. (2024). Middle age: A critical turning point for brain health and cognition. News-Medical Life Sciences. Retrieved from <https://www.news-medical.net/news/20240320/Middle-age-A-critical-turning-point-for-brain-health-and-cognition.aspx>

418. Cottrell, S. (2017). *Critical Thinking Skills: Effective analysis, argument and reflection*. London: PALGRAVE.

419. Coursera. Retrieved from <http://surl.li/nygooo>

420. Creveld, M. van. (1991). *The transformation of war*. New York: Hardcover.

421. Dalley J. et al. (2011). Impulsivity? Compulsivity? And Top-Down Cognitive Control. *Neuron* 69.
422. Damarad, V., & Yeliseyev, A. (2018). Disinformation Resilience in Central and Eastern Europe. Kyiv. Retrieved from <https://prismua.org/dri/>
423. Department of Peace and Conflict Research. (2023.). Definitions. Retrieved September 22, 2023, from <http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/>
424. Descartes R. (1985). *The Philosophical Writings of Descartes* (Vol. 1). Cambridge University Press.
425. Dewey, J. (1910). *How We Think*. D. C Heath & Co Publishers: Chicago.
426. Diaz, T. I. (2022). How to Identify and Remove Barriers to Critical Thinking. GLOBIS Insights. Retrieved from <http://surl.li/nhcgt>
427. *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française de Paul Robert* (2nd ed., Vols. 1–9). (1991). Paris.
428. EdEra – студія онлайн освіти. Retrieved from <https://ed-era.com/>
429. Erlich, A., Garner, C., Pennycook, G., & Rand, D. G. (2022). Does Analytic Thinking Insulate Against Pro-Kremlin Disinformation? Evidence from Ukraine. <https://doi.org/10.31234/osf.io/4yrdj>
430. Fabian, S., & Kennedy, G. (2023). Resilience and Resistance in NATO. Insights. *Irregular Warfare Center*, 1 (3). Retrieved from <http://surl.li/jzufa>
431. Farge, E., & Richardson, A. (2023). Older people account for a third of Ukraine's war victims – UN. Reuters. Retrieved from <http://surl.li/mpqjz>
432. Fiala, O. C. (2020). *Resistance Operating Concept (ROC)*. MacDill Air Force Base. Florida: The Joint Special Operations University Press.
433. Fiala, O. C. (2022). Resilience and Resistance in Ukraine. *Small Wars Journal*. Retrieved from <http://surl.li/jzulp>
434. Fit in Fakten. Україна. (2023). Retrieved from <http://surl.li/mrhzy>
435. Foran, J. (2005). *Taking power: On the origins of Third World revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
436. Fromm, E. (1973). *The anatomy of human destructiveness*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
437. Goldstone, J. (2001). Toward a fourth generation of revolutionary theory. *Annual Review of Political Science*, 4, 139–187.

438. Gondek, D., Bernardi, L., McElroy, E. & Comolli, C. L. (2024). Why do Middle-Aged Adults Report Worse Mental Health and Wellbeing than Younger Adults? An Exploratory Network Analysis of the Swiss Household Panel Data. *Applied Research Quality Life*. <https://doi.org/10.1007/s11482-024-10274-4>

439. Grieve, R., & Panebianco, L. (2013). Assessing the role of aggression, empathy, and self-serving cognitive distortions in trait emotional manipulation. *Australian Journal of Psychology*, 65 (2), 79–88. <https://doi.org/10.1111/j.1742-9536.2012.00059.x>

440. Guess, A., Nagler, J., & Tucker, J. (2019). Less than you think: Prevalence and predictors of fake news dissemination on Facebook. *Science Advances*, 5 (1): eaau4586. doi: 10.1126/sciadv.aau4586

441. Gumplowicz, L. (2001). *The general doctrine of the state*. In *Anthology of socio-political thought* (Vol. 1, pp. 224–495). K.

442. Gurr, T. (1974). *Why men rebel* (Vol. XI, 11 p.). Princeton: Princeton University Press.

443. Haken, H. (1978). *Synergetics*. Springer-Verlag Berlin Heidelberg.

444. Halpern, D. F. (1996). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. Third edition. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

445. Havlíček P., & Yeliseyev A. (Eds). (2021). *Disinformation Resilience Index in Central and Eastern Europe in 2021*. Warsaw.

446. Hegel, G., (1830). *Encyclopedia*. (Vol.3). Retrieved from <https://hegel.net/en/enz3.htm>

447. Hellerstein, D. (2011). How can I become more resilient. How new research can help us cope with postmodern stresses. *Heal your brain [ER] Can*. Retrieved from <http://www.psychologytoday.com/blog/heal-your-brain/201108/how-can-i-become-resilient>

448. Hoffman, B. (2006). *Inside terrorism*. New York: Columbia University Press.

449. Huntington, S. P. (1968). *Political order in changing societies*. New Haven: Yale University Press.

450. IJntema, R. C., Schaufeli, W. B., & Burger, Y. D. (2021). Resilience mechanisms at work: The psychological immunity-psychological elasticity (PI-PE) model of psychological resilience. *Current Psychology*, 1–13. <http://dx.doi.org/10.1007/s12144-021-01813-5>

451. Indrašienė, V., Jegelevičienė, V. Merfeldaitė, O. Penkauskienė, D. Pivorienė, J. Railienė, A., Sadauskas, J., Valavičienė, N. (2021). Critical thinking in higher education and labour market. Peter Lang Publishing. doi: <https://doi.org/10.3726/18636>

452. Kahneman, D. (2011). *Thinking Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux – New York.

453. Kalyvas, S. N. (2006). *The logic of violence in civil war*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.

454. Kant, I. (2007). *The Critique of Pure Reason*. Penguin Books.

455. Kempcke, G. (2000). *Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache*. Berlin; New York: de Gruyter.

456. Klein, J. I., Rice, C., & Levy, J. C. (2012, March). *U.S. Education Reform and National Security* (Task Force Report No. 68). New York: Council on Foreign Relations Press.

457. Kuhn, T. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press

458. Kurth, J. (2000). The American way of victory. *National Interest*, Summer, 1–154.

459. Kurylo, V., Karaman, O., Bader, S., Pochinkova, M., & Stepanenko, V. (2023). Critical thinking as an information security factor in the modern world. *Social & Legal Studios*, 6 (3), 76–83. doi: 10.32518/sals3.2023.76

460. Lang, D., Cone, N., Lally, M.; Valentine-French, S., & and Mather, R. (2022). *Cognitive Development in Middle Adulthood. Individual and Family Development, Health, and Well-being*. Iowa State University Digital Press.

461. Lorenz, K. (1974). *Aggression (so-called evil)*. K.: Progress-Univers.

462. Lukitasari, M., Hasan, R., & Murtafiah, W. (2019). Using critical analysis to develop metacognitive ability and critical thinking skills in biology. *Jurnal Pendidikan Biologi Indonesia*, 5 (1), 151–158. doi: 10.22219/jpbi.v5i1.7262

463. Mackay, M., & Tymon, A. (2013). Working with uncertainty to support the teaching of critical reflection. *Teaching in Higher Education*, 18 (6), 643–655. doi: 10.1080/13562517.2013.774355.

464. McLuhan, M. (2001). *War and peace in the global village*. New York: Gingko Press.

465. Measuring the Information Society Report (2018). Vol. 1. Geneva: International Telecommunication Union. Retrieved from <http://surl.li/mposz>

466. Meyer, A. (1966). The function of ideology in the Soviet political system. *Soviet Studies*, 17 (3), 274–279.

467. Morgenthau, H. (1960). *Politics among nations: The struggle for peace and power*. New York.

468. Murthy, S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5 (1), 25–30.

469. Nadir, Ali (2024). *Russia's Aggression and the Erosion of International Norms: Defying Post-World War II Legal Order*. Retrieved from <http://surl.li/udseb>

470. Nazaretyan, A. (2005). Fear of the dead as a factor in social self-organization. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 35 (2), 97–151.

471. Neuroscience / Neurobiology. Retrieved from <https://mbb.harvard.edu/pages/undergraduate-tracks-neurobiology>

472. Paige, J. (2003). Finding the revolutionary in the revolution: Social science concepts and the future of revolution. In J. Foran (Ed.), *The future of revolutions: Rethinking radical change in the age of globalization* (pp. 19–32). London: Zed Books.

473. Paul, K. (1999). *Science, critical thinking, and the new skepticism*. Santa Rosa, CA.

474. Paul, R. W. (1990). *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ.

475. Pfeiffer, J. E. (1982). *The creative explosion. An inquiry into the origins of art and religion*. New York: Harper and Row.

476. Pires, L. P. (2023). *The Importance of Critical Thinking in Education: Nurturing Analytical Minds and Informed Decision-Makers*. Retrieved from <http://surl.li/whcbqj>

477. Popper K. R. (1945). *The Open Society and Its Enemies*. (Vol. 1). *The Age of Plato*. Routledge.

478. Prometheus. Retrieved from: <https://prometheus.org.ua/>

479. Rand Waltzman (2017). *The Weaponization of Information. The Need for Cognitive Security*. Testimony presented before the Senate Armed Services Committee, Subcommittee on Cybersecurity on April 27,

2017. Retrieved from <https://www.rand.org/pubs/testimonies/CT473.html>
480. Reboux, P. (1959). *Trop d'enfants*. Paris.
481. Ricceur, P. (1976). *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*. For Worth.
482. Ritzer, G. (Ed.). (2007). *The Blackwell encyclopedia of sociology*. Blackwell Publishing.
483. Ritzer, G., & Ryan, J. (Eds.). (2011). *The concise encyclopedia of sociology*. Blackwell Publishing Ltd, John Wiley & Sons.
484. Sam, N. M. S. (2023). Barriers in Critical Thinking. In *Psychology Dictionary.org*. Retrieved from <http://surl.li/nhcgz>
485. Sambanis, N. (2004). What is civil war? Conceptual and empirical complexities of an operational definition. *Journal of Conflict Resolution*, 48 (6), 814–858.
486. Shamboul, H. A. E. (2022). The Importance of Critical Thinking on Teaching Learning Process. *Open Journal of Social Sciences*, 10, 29–35. <https://doi.org/10.4236/jss.2022.101003>
487. Singh-Manoux, A., Kivimaki, M., Glymour, M. M., Elbaz, A., Berr, C., Ebmeier, K. P., Ferrie, J. E., & Dugravot, A. (2012). Timing of onset of cognitive decline: results from Whitehall II prospective cohort study. *BMJ (Clinical Research Ed.)*, 344 (jan04 4), d7622. <https://doi.org/10.1136/bmj.d7622>
488. Sisto, A., Vicinanza, F., Campanozzi, L. L., Ricci, G., Tartaglino, D., & Tambone, V. (2019). Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review. *Medicina*, 55 (11), 745. <https://doi.org/10.3390/medicina55110745>
489. Skocpol, T. (1979). *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia, and China*. New York: Cambridge University Press.
490. Small, M., & Singer, J. (1982). *Resort to arms*. New York: Legidpress.
491. Smith, D. (2001). Children in the heat of war. *APA Monitor*, 32 (8), 29.
492. Stamp, M. (2011). *Information security: Principles and practice*. Hoboken: John Wiley & Sons.
493. Sweet, M., & Michaelsen, L. K. (2023). Team-based learning in the social sciences and humanities: Group work that works to

generate critical thinking and engagement. New York: Taylor & Francis.
doi: 10.4324/9781003447528

494. Sztompka, P. (1993). *The sociology of social change*. New York: Wiley-Blackwell.

495. The European Union's Global Strategy Three Years on, Looking Forward. (2019). Retrieved from <http://surl.li/kbnsb>

496. *The Oxford English Dictionary* (2nd ed., Vol. 1). (1989). Oxford.

497. Tilly, C. (2006). *Regimes and repertoires*. London; Chicago: University of Chicago Press.

498. Toffler, A. (1994). *War and anti-war: Survival at the dawn of the 21st century*. New York: Warner Books.

499. Ukraine: Civilian casualties – 24 February 2022 to 30 June 2023. (2023). United Nations. Retrieved from <http://surl.li/kelit>

500. Ungar, M. (2008). Resilience across cultures. *The British Journal of Social Work*, 38 (2), 218–235.

501. Uppsala Conflict Data Program (UCDP). (2023). Retrieved from <https://ucdp.uu.se>

502. Varela, F. G., Maturana, H. R. and Uribe, R. (1974). Autopoiesis: The Organization of Living Systems. Its Characterization and a Model. *roSystems*, 5, 187–196. Retrieved from <http://homepages.math.uic.edu/~kauffman/MUV.pdf>

503. Wallerstein, I. (1987). World-system analysis. In A. Giddens & J. H. Turner (Eds.), *Social theory today* (pp. 309–324). Cambridge: Polity Press.

504. Wallerstein, I. (1996). The inter-state structure of the modern world-system. In S. Smith, K. Booth, & M. Zalewski (Eds.), *International theory: Positivism and beyond* (pp. 87–107). Cambridge: Cambridge University Press.

505. Wallerstein, I. (2000). *The essential Wallerstein*. New York: The New Press.

506. Wittgenstein, L. (1922). *Tractatus Logico-Philosophicus*. New York: Harcourt, Brace & Company, Inc.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

1. **Віталій КУРИЛО** – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, голова вченої ради ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» [2.1, 2.2, 2.3, 2.4].

2. **Олена КАРАМАН** – доктор педагогічних наук, професор, ректор ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» [Передмова, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, Висновки].

3. **Світлана ВОВК** – доктор політичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» [1.1, 1.3]

4. **Антон БАДЕР** – доктор політичних наук, директор навчально-наукового інститут соціальних і гуманітарних наук ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» [1.1, 1.3].

5. **Вікторія СТЕПАНЕНКО** – доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи Волинського національного університету імені Лесі Українки [2.1, 2.2, 2.3, 2.4].

6. **Світлана БАДЕР** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри розвитку дитини раннього й дошкільного віку ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» [3.1, 3.2, 3.3].

7. **Марія ПОЧИНКОВА** – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри початкової освіти ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» [3.1, 3.2, 3.3].

НОТАТКИ

Наукове видання

**ЗБРОЙНЕ НАСИЛЛЯ, НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА
І КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

Колективна монографія

*За загальною редакцією
доктора педагогічних наук, професора В. С. Курила*

Технічний редактор	<i>О. Гринюк</i>
Дизайн обкладинки	<i>В. Савельєва</i>
Верстка	<i>Ю. Семенченко</i>



Г Е Л Ь В Е Т И К А
В И Д А В Н И Ч И Й Д І М

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку _____ р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Lazurski. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 22,32. Наклад 300. Замовлення № 0924м-124.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Тел.: +38 (097) 723 06 08, +38 (095) 934 48 28
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.